

5-
1

Szakleltart

10

VIII/408
1692

L144

am.

1922.

1-4. füzet.

1/36
v. l. 157.

TORTÉNETI SZEMLE

XI.
1922.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Előfizetési ára egy évre 240 korona

zöld

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1922

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők

(II. k., Retek-utca 37.)

TARTALOM.

	Lap
<i>Dávid Antal</i> : A Hammurapi-Codex forrásai.....	1
<i>Heinlein István</i> : Spárta és Athén a Peisistratidák elűzésétől 462-ig (II.)	62
<i>Madzsar Imre</i> : A hún krónika szerzője.....	75
<i>Kováts Ferencz</i> : A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetéseink a nyugattal.....	104

Kisebb közlemények.

Patek Ferencz: <i>A középkori írástörténet egy új elméletéről</i>	144
Szittyay Dénes S. J.: <i>A simancsi spanyol állami levéltár magyar vonatkozású anyaga</i>	152
Földes Béla: <i>Gazdaságtörténeti adalék</i>	163

Irodalom.

Spenger: <i>Der Untergang des Abendlandes</i> . Ism. Dékány István.....	165
Tagányi Károly: <i>A hazai élő jogszokások gyűjtéséről</i> . Ism. Hóman Bálint.....	175
Siklóssy László: <i>A magyar középkor erkölce</i> . Ism. Holik Flóris.....	180
Alexandre Eckhardt: <i>Remy Belleau, sa vie, sa Bergerie</i> . Ism. Birkás Géza.....	182
Jablonsky Gábor S. J.: <i>Loyolai Sz. Ignác Jézus-Társasága alapítójának Élete és Működése</i> . Ism. Komárik István S. J.....	183

Különlélek.

IV. Károly †.....	186
A.: <i>Beóthy Zsolt</i> †.....	186
Zs. F.: <i>Szilády Áron</i> †.....	187
Dávid Antal: <i>Goldziher Ignác</i> †.....	190
Bajza József: <i>Szegedy István</i> †.....	192
m.: <i>Ernest Lavisse</i> †.....	194
jn.: <i>Michael Tangl</i> †, <i>Julius v. Pflugk-Hartung</i> †, <i>Gustav Winter</i> †.....	195

VII/1692

A HAMMURAPI-CODEX FORRÁSAI.¹

Épen húsz esztendeje, hogy a francziák ásója Szuza romhalmai alól a napvilágra hozta Hammurapi bábéli törvényoszlopát, a mely felállításának négyezredéves fordulója alkalmából újra beszélni kezdett, hogy — felállítója szavai szerint — *fénybeborítsa az országot*: a Kr. e. 3. évezredvégi Babiloniát.

Alig tette az új leletet P. Scheil gondos publicatiója² a világ közkincsévé, azonnal fellobbant körötte a tudós körökön messze túlcsapó érdeklődés.

A nagy király oszlopa felállításával vágyait messze meghaladó eredményt ért el, mert nemcsak ügyes-bajos alattvalói, hanem négyezer év múlva az egész tudományos világ elzarándokolt képmása elé, hogy *teleírt kőoszlopát elolvastatván hecses szavait meghallgassa s tőle* mindig égető kérdéseire *felvilágosítást nyerjen* (HK XXV r 3 skk.).

Hasonló mozgalmas időket nem látott az assziriológia a hetvenes évek óta, a mikor Smith a babiloni vízözönelbeszélésről adott első hírt s megérte, hogy egy tudományos munkáját³ néhány hónap alatt öt kiadásban kapkodta szét a közönség.

A találkozás első hevének lázas izgalmai addig tartot-

¹ Felolvasatott a Magyar Tudományos Akadémia második osztályának 1922 febr. 6-án tartott ülésén.

² Első kiadás: Délégation en Perse, Memoires publiées sous la direction de M. J. de Morgan. Tome IV. Textes élamites sémitiques, deuxième série. Paris 1902.

³ The Chaldean Account of Genesis Ldn 1876.

tak, míg a dilettantismus állította önkényes segédcapatok itt is be nem látták, hogy a bölcsesség kövének a feltalálása nem csupán a jámbor óhajtáson, hanem elsősorban a helyesen alkalmazott kitarító munkán fordul meg. Hammurapi törvénykönyve e belátás folytán megszűnt a tárczacikkek és csevegések tárgya lenni s megkezdődött a Hammurapi-kutatás második, csendesebb korszaka.

Mivel a külső zajtól nem zavart, érdekelt szakkörök az első lázban kapkodva, ferdére élezett formában feltett kérdéseket csaknem kivétel nélkül újra fogalmazták s oly problémákat is vetettek fel, a melyekre azelőtt senki sem gondolt, a kívülről tallózó részletmunkának látszó szakszerű kutatások korszaka nemcsak csendesebb, hanem eredményeiben értékeesebb sőt érdekesebb, mint a megelőző.

A Hammurapi-kutatásnak e csendesebb korszakába kíván illeszkedni a következőkben foglalt tanulmányom, a mely a törvénykönyv jogtörténeti helyzetét teszi vizsgálat tárgyává a források szempontjából. E problema egy részben tudományos, részben prakticus kérdésből keletkezett.

Mint az valószínűleg ismeretes, a Hammurapi-oszlop szövegének övekre s ezeken belül sorokra való osztottsága tisztán külsőleges és a tartalommal semmiféle összefüggésben nincs. Emiatt az egyes gondolategységekre utaló minden külső megjelölés nélkül egymást követő rendelkezések és rendelkezéscsoportok szétválasztásában és rendezésében pusztán a grammatikai és jogi analysisre vagyunk utalva. Miután az egyes paragrafusok szétválasztását maga P. Scheil több-kevesebb sikerrel elvégezte¹ egyrészt a törvénykönyv

¹ Felosztását, a mely a törvénykönyvben — az oszlop előlapjának lecsiszolt alsó részére átlagszámítással 35 paragrafust számítván — 282 paragrafust különböztet meg, az utána következő fordítók és feldolgozók kivétel nélkül magukévá tették. Régebbi és újabb babiloni és asszír másolattöredékeink azonban, a melyek az egyes paragrafusokat üresen hagytak sorral, illetve — ha az egyes sorokat nem vonalazzák — választóvonallal jelzik, arról tanúskodnak, hogy a törvénykönyv paragrafusokra osztásában a babiloni jogtudomány teljesen egységes, de Scheiltől eltérő álláspontot fog-

könnyebben való kezelhetősége miatt, másrészt természetesen tudományos célból is szükségessé vált a törvénykönyv nagyobb gondolategységeinek, a paragrafuscsoportoknak, ki-kezdéseknek, fejezeteknek: szóval a törvénykönyv szerkezetének, rendszerének a megállapítása.

De ha már a paragrafusokra való széttagolás annyi tévedéssel járt, elképzelhető, hogy a félreértéseknek és botlásoknak mennyi veszedelme várakozott azokra, a kik rendszerező ösztönüktől hajtva a törvénykönyv felépítésének magyarázatával kísérleteztek.

Nem szándékozom a törvénykönyv szerkezetével való küzködés történetírójává szegődni, ezért csak utalok *Cruveilhier*,¹ *Jastrow*,² *Joh. Jeremias*,³ *Johns*,⁴ *Kohler*,⁵ *Koschaker*,⁶

lalt el. S ámbár a törvénykönyv egész terjedelméről összeilleszthető másolatokkal ezideig nem rendelkezőnk, a meglévő töredékek mégis módot nyújtanak arra, hogy a paragrafusra-osztás babiloni elvét felismerjük s az egész törvénykönyvön végig alkalmazzuk. E szerint a babiloniak — egész értelmesen — csak azokat a casusokat tekintették önálló paragrafusoknak, a melyek önmagukban is a teljes tényálladékot tartalmazzák s a megelőző casus nélkül is egészen érthetők. Jóllehet ez elv alkalmazásával a hagyományos paragrafus-számozás alapos corrigálásra szorul, a paragrafusok idézésénél gyakorlati okból az eddigi szokáshoz alkalmazkodom.

¹ Le Code de Hammourabi = Revue du Clergé Français. 1912. febr.

² Older an later elements in the Code of Hammurapi. = Journ. of the Am. Or. Soc. 1916. pp. 1—33.

³ Moses und Hammurabi. Lpzg. Hinrichs 1903.

⁴ The oldest Code of Laws in the World. Edinb. : Clark 1903. ; — The relations between the laws of Babylonia and the laws of the Hebrew peoples. = The Schweich Lectures. 1912. ; — The Code of Hammurabi. = Exp. Times 14, p. 257 skk. — The Code of Hammurabi, fresh material for comparison with the Mosaic Code. = J. of th. Stud. 4. pp. 172—83 ; — Notes on the Code of Hammurabi. = Am. J. of Sem. Langu. 19, p. 96—107 ; 171—4 ; Assyriological notes. (1. Some further notes on the Code of Hammurabi.) = Am. J. of Sem. Langu. 22, p. 224—41.

⁵ K.—Peiser—Ungnad, Hammurabis Gesetz I—V. Lpzg. : Pfeiffer 1904—11.

⁶ Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurapis. Lpzg. : Veit 1917.

Lehmann,¹ *Lyon*,² *D. H. Müller*,³ *Oettli*,⁴ *Sarau*,⁵ *Schorr*,⁶ neveire, a kiknek nagyon sok értékes és értékesíthető, de tévedések tömegébe ágyazott észrevétele után ma a tudomány körülbelül azt vallja, hogy törvénykönyvünkben bizonyos rendszerezési törekvés daczára következetesen keresztülvitt *systema* nem található.

A rendszert illető vizsgálatok folyamán észlelt ama sajtáságos jelenség azonban, hogy a törvénykönyv egyes kétségtelenül összetartozó paragrafusait gyakran idegen anyag választja el egymástól, felvetette azt a kérdést, miként helyeződik el a törvénykönyv a babiloni jogtörténetben. A Hammurapit megelőző időkből fennmaradt nagyszámú, jogügyletek emlékeit őrző okmányaink s a már régebben ismert ú. n. sumér családi törvények⁷ alapján eleve is világos volt ugyan, hogy a nagy király *codificatiója* nem teljesen új alkotás, hanem valamiképen összefügg a régebbi joggal, ám ez összefüggés módját illetőleg már eltérők voltak a vélmények. Egyezőleg abban, hogy a régebbi joggal szemben bizonyos újítások Hammurapinak tulajdonítandók, a törvénykönyv vizsgálatából levont elméletek három, egymást nem teljesen kizáró főcsoportra oszthatók.

Voltak, a kik a törvénykönyvben, főként az érvényben levő szokásjog *codificatióját* látták,⁸ mások inkább a szo-

¹ Die Komposition von Hammurabi's Gesetzbuch. = Beiträge z. alten Gesch. 3, p. 551.

² The Structure of the Hammurabi Code. = J. of the Am. Or. Soc. XXV. p. 248. skk.

³ Die Gesetze Hammurabis und ihr Verhältnis zur mos. Gesetzgebung. Wien: Hölder 1903.

⁴ Das Gesetz Hammurabis und die Thora Israels. Lpzg.: Böhme 1903.

⁵ Zum Casussystem des Hammurabi-kodex. = ZA 19, p. 388—91.

⁶ Zum § 27. des Hammurabi-Gesetzes. = WZKM. 20, p. 119—23; — der § 7. des Hammurabi-Gesetzes. = WZKM. 20, p. 314—6; — die §§ 280—282 des Gesetzbuches Hammurabis. = WZKM. 22, p. 385—92.

⁷ II R 10., javítva V R 24., 25., Delitzsch, Ass. Lesest. ⁴ p. 115.

⁸ Cook, The laws of Moses and the Code of Hammurabi pp.

kásjog alapján hozott elvi jelentőségű döntvények gyűjteményének tartották.¹ végül ismét mások régebbi írott törvénykönyvtől vagy törvénykönyvektől való függését vitatják.²

A harmadik vélekedés, a mely manapság uralkodónak mondható, az első kettővel szemben bizonyára lényeges haladást jelent, de még mindig túlságosan általános és az irodalmi függés közelebbi természetét illetőleg nagyon is sokat biz a phantasiára.

Ha a további előrejutást a rendelkezésünkre álló eszközök elégtelensége gátolná meg, nem maradna más hátra, mint belenyugodnunk a kutatásnak e ponton való megállításaiba s várakoznunk, míg újabb emlékeink a kérdés újravételét lehetővé tennék.

Meggyőződésem szerint azonban — s itt kapcsolódom bele a Hammurapi-kutatásba³ — nem állunk ily kényszerhelyzettel szemben, mert ugyanazok az eszközök, a melyek segítségével megállapították, hogy törvénykönyvünk feltétlenül régebbi *írott* forrástól (vagy forrásoktól) függ, cél-

42. 263 sk.; Edwards, The Hammurabi Code and the Sinaitic Legislation p. 10; Fehr, Hammurapi und das Salische Recht p. 6. sk; Meissner, Aus dem altbab. Recht (AOVII, 1) p. 4.

¹ Besta, Le leggi di Ham. e l'antico diritto babilonese. = Rivista italiana di Sociologia 8 p. 186; Cook, i. m. p. 48; Grimme, das Gesetz Chamurabis u. Moses p. 9. sk. Mari, Il codice di Ham. e la bibbia p. 13; Meissner, MVAG 10, p. 257; Oettli, i. m. p. 10. stb.

² Berger, Le code d'Hamm. = La grande Revue 1905 II p. 28; Boscauwen, The first of empires «Babylon of the Bible» in the light of latest research p. 199; Harper, The Code of Ham. King of Babylon p. XII; Jastrow, i. m. Johns, Babylonian and Assyrian laws, contracts and letters p. 40; Kohler, HG, I p. 138; III p. 261; Koschaker, i. m. p. 2. sk; Lehmann-Haupt, Babylonien's Kulturmission p. 43; 52; Lyon, The structure of the Ham. Code = Journ. of the Am. Or. Soc. 25 p. 260; E. Meyer, Geschichte des Altertums³ p. 638 sk; D. H. Müller i. m. p. 188 sk; Schorr Revue Semitique 20 p. 378 sk; Ulmer, Ham. sein Land u. seine Zeit (AO IX, 1) p. 20; Ungnad, Deutsche Rundschau 147 p. 414 sk. Weber, Literatur d. Babylonier und Assyrer p. 253.

³ V. ö. még A Hammurapi Codex rendszere és az Itéletek könyve c. dolgozatomat. = Történeti Szemle 1916. pp. 161—184.

szerű és következetes alkalmazással valamelyes feleletet kell, hogy adjanak e függés módozatai iránt felmerülő kérdésekre is. Végre is tagadhatatlanul a birtokunkban van egy elég nagy terjedelmű, casuistikus formába öntött, csaknem teljesen egész törvénykönyv, a melyet tulajdonképen három oldalról is vizsgálat alá vehetünk. Elemezhetjük és összevethetjük ugyanis a törvénykönyv tartalmazta tekintélyes joganyagot oly szempontból, nem találunk-e benne a különböző eredetre valló egyenetlenségeket, vizsgálhatjuk és összehasonlíthatjuk az egyes paragrafusokat a legtágabb értelemben vett stilizálás tekintetében s kereshetjük végül a paragrafusok s paragrafuscsoportok egymásutánjának lélektani alapjait.

A három különböző szögből az egész törvénykönyvön végzett kutatások eredményei egymásra vetítve feltétlenül ellenőrzik és helyesbitik egymást annyira, hogy a codificátorok munkájának legalább sok részletéről s ezek alapján a törvénykönyv jogtörténeti helyzetéről megbízható következtetéseket vonhassunk le.

A törvénykönyv elemzéséből vont tanuságokat szembe-síthetjük egyéb emlékeinkkel is.

Ide vonandók a már említett nagymennyiségű szerződési és peres okmányok, az ú. n. sumér családi törvények, az ugyancsak régebben ismert Brit. Mus. 82—7—14, 988. sz. babiloni törvénykönyvtöredék,¹ legfőként pedig az utolsó években ismeretessé vált rendkívüli jelentőségű documentumok.

Legelőször Arno Pöbel publicalta a törvénykönyvnek egy óbabiloni — de az oszlop szövegétől szemelláthatólag független! — másolatát,² a mely egyéb felvilágosításokon

¹ Pinches, Proc. Soc. Bibl. Arch. VIII; Peiser, Sitzungsberichte Berl. Ak. 1889; Br. Meissner, Ein Entwurf zu einem Neubab. Gesetzbuch. Sitzungsber. Berl. Ak. 1918. különlenyomatban is. A törvénykönyv véleményem szerint az írás alakjából s az aláírás töredékeiből következtetve Illil-nádin-apli idejéből való.

² A. Pöbel, Historical and grammatical Texts. No 93. —; Eine altbabylonische Abschrift der Gesetzensammlung Hammurabis aus Nippur. = OLZ. 1915. Sp. 161—169; 193—200; 225—230; 257—265.

kivül a Hammurapi-oszlop előlapjának lecsiszolt alsó részére eső újabb kilencz paragrafus birtokába juttatott bennünket. Majd Clay bocsátott közre egy kilencz paragrafusra terjedő sumér-nyelvű törvénykönyvtöredéket a Hammurapi-féle codificatiót megelőző időkből,¹ a melynek első két paragrafusát már előzőleg ismertette.² A háború befejezése óta pedig — régebbi ásatásokból — újabb tizenhárom törvénykönyvtöredék vált ismeretessé. Négy a pennsylvániai egyetem museumában levő 8284., 13632., 13647. és 8326. sz. cseréptáblákon maradt fenn, — a melyek közül a 13632. + 13647. duplicatuma a 8284.-nek — s tizennyolcz többé-kevésbé ép sumér paragrafust őrzött meg,³ kilencz töredéke pedig a németek assúri ásatásaiból került napfényre⁴ s hetvenhárom tűrhetően ép és harmincz töredékes paragrafust tartalmaz egy — illetve talán két — asszír törvénygyűjteményből, a mely mintegy hétszáz évvel fiatalabb Hammurapiúál.

Ez emlékek összefüggése a Hammurapi-féle törvényalkotással korántsem oly egyszerű ugyan, mint azt első tekintetre gondolnók, joganyaguknak, paragrafusszövegezésüknek és szerkezetüknek törvénykönyvünkkel való egybevetése mégis sok új nézőponttal szolgál a belső argumentumokból vont következtetéseink ellenőrzésére s lehetővé teszi, hogy részletes és határozott eredmények birtokában

¹ A. T. Clay, *Miscellaneous Inscriptions in the Yale Babylonian Collection*. New-Haven 1915.

² A. T. Clay, *A sumerian Prototype of the Hammurabi Code.* = *OLZ* 1914; sp. 1—3.

³ H. F. Lutz, *Selected Sumerian and Babylonian Texts*. Philadelphia 1919. No 100., 101. és 102. Átirásban A. Ungnad, *Fragmente eines altbabylonischen Gesetzeskodex in Sumerischer Sprache.* = *Ztschr. D. Savigny-Stiftung für Rechtsgesch.* 1920. Rom. Abt. S. 186—194. Az összes sumér töredékeket együtt adta ki Langdon, *The Sumerian Law Code Compared with the Code of Ham.* = *Journ. of the Roy. Asiatic Soc.* 1920. pp. 489—515.

⁴ Otto Schröder, *Keilschrifttexte aus Assur verschiedenen Inhalts.* Lpzg. 1920. No 1—6; 143—144; 193. = *Wissensch. Veröff. d. Deutschen Orient-Gesellschaft.* Bd 35.

várákozunk a további emlékek igazolásaira és helyesbítéseire.

* * *

Az imént említettem, hogy a törvénykönyv szövegét három szempontból vehetjük elemzés alá.

Részben a kutatások eddigi menete, részben pedig a belőlük vont módszertani tanulságok arra indítottak, hogy a magam vizsgálatainak főirányába is a törvénykönyv szerkezetének² a felderítését állítsam s a másik két szempontot, valamint a külső bizonyságokat csak e főszempontnak alárendelten használjam ki. A mint hogy a törvénykönyv forrásai iránt felmerült kérdést épen a szerkezet megállapítását célzó kutatásoknak köszönhetjük, véleményem szerint a szerkezeten keresztül vezet bennünket a legrövidebb és legjárhatóbb út a források megismerésére is.¹

Mivel vizsgálataimat teljesen előlről szeretném kezdeni, a módszer, a melyet követni szándékozom, a következő:

Mindenekelőtt szükséges az egyes paragrafusok gondos és pontos szétválasztása, a mely munka — miután választóvonallal ellátott töredékeink a paragrafusbeosztás babiloni elvét elárulták — daczára a Scheil-féle paragrafusszámozástól való nagyarányú eltérésnek semmi különösebb nehézséget nem okoz. Ez alapvetés után következik a nehezebb rész: az egyes paragrafusok vezérmotivumának, gondolat-élének, — vagy mondjuk, — czimének a kikövetkeztetése. E munka elvégzése elé már komoly akadályokat gördít a törvénykönyv casuistikus nyelve. Az ókori kelet concrét, érzéki kifejezésmódja ugyanis még az elvont gondolatot is képben szemlélteti s az igazság, vagy szabály helyett az igazságot, a szabályt tartalmazó *példával* hozakodik elő. A példaképen felhozott casusban természetsszerűleg sok a kép teljességéhez hozzátartozó, de a kifejezendő gondolat-

¹ Mily végzetes tévedéseknek válhatik szülőjévé ez alapvető szempont elhanyagolása, élénken bizonyítja Koschakernek egyébként nagyon érdemes munkája: *Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurapis*. Lpzg. 1917.

élel szorosabb összefüggésben nem álló *dísz*, a mely a keleti embert nem zavarja ugyan, de a nyugati főt meglehetősen próbára teszi, a míg bele nem tanul.

A kifejezni szándékolt gondolat kihámozása nagyon sok esetben feltétlenül szükségessé teszi, hogy a casust a szomszédos casusokkal összefüggésben vizsgáljuk meg. Ezzel azután eljutottunk feladatunk harmadik fejezetéhez: az egyes paragrafusok közti associatiós kapcsok felkutatásához. A mily mértékben sikerül az összetartozó paragrafusoknak helyes csoportosítása s a paragrafuscsoportoknak címekkel való ellátása, oly mértékben tettük lehetővé, hogy a csoportok egymásutánjának lélektani alapjait s ezzel az egész törvénykönyv felépítését megállapíthassuk.

Az elért eredmény, ha az elemzés folyamán észlelt jelenségek magyarázatára felhozható összes lehetőségeket gondosan mérlegeltük, összehasonlítottuk s a külső documentumokkal egybevetettük, feltétlenül megbízható felvilágosítással fog szolgálni a törvénykönyv természetét illetőleg nemcsak nagy általánosságban, hanem — mivel az elemzést a legkisebb egységen, a paragrafuson kezdtük — egészen aprólékos részletekben is. Előre látható ugyan, hogy a részletkérdések felderítése nem minden esetben fog maradék nélkül sikerülni, sőt az elemzés folyamán néhány eddig ismeretlen problémával is gazdagodni fogunk, de az aránylag kevés megoldatlan kérdéssel szemben kétségtelenül oly tömege fog állani a szilárd megállapításoknak, hogy a legfáradtságosabb munkának is bőséges jutalma lehet.

I. 1—5. §§.

Első tekintetre is egy csoportba tartozik s a törvénykönyv testéről önkényt leválik az első öt paragrafus, a melyben a csirájában levő perjogot ismerhetjük fel. Bár a nem egészen tisztázott terminologia kétségtelen támasztóponttal nem szolgál, valószínűnek tartom, hogy az első két paragrafus a vádló és vádlott viszonyát akarja szabályozni a bizonyítás szempontjából. Véleményem szerint u. is *nér*tu-

val, a *gyilkossággal* való vád (1. §.) szembeállításának a *kilöpu*, a boszorkányság vádjával (2. §.) a tényálladékok különböző elbírálásának világában csak úgy van értelme, ha a különböztetés alapjául a vádbeli cselekmény bizonyíthatóságát feltételezzük. E szerint tehát az 1. §. a bizonyítás kötelezettségét, ha a vádbeli cselekmény természete azt megengedi — pl. a gyilkosságnál — teljesen a vádlóra háritja, a 2. §. pedig olyan esetekben, a mikor a kétségtelen bizonyosság emberi eszközökkel fel nem deríthető — pl. a boszorkányságnál — istenitélethez folyamodik.

A 3. és 4. §§. — valójában csak egy paragrafus — kétségtelenül a tanukról rendelkeznek, a mindez ideig alig érthető 5. §. pedig a bíró köteletségét írja körül.

H. 6—126. §§.

Miután a törvénykönyv elég rövidesen végzett a perjoggal, a tulajdonjog területébe vágó paragrafusok következnek. Ezek első nyolcz paragrafusát általában a *lopás* cím alatt szokták összefoglalni, még pedig a *privilegizált lopás* (6—8. §§.) és *közönséges lopás* (9—13. §§.) felezéssel.

Véleményem szerint a czimszó és felezés csak részben fedik a valóságot. A 6. §. az isten és a palota tulajdonának tolvajára, valamint arra, a kinek kezén a lopott jószág megkerül, halálbüntetést szab, a 8. §. az isten, a palota illetve műkenu ökrének, juhának, szamarának, disznajának és hajójának tolvaját harminczszoros, illetve tizszeres visszatérítésre kötelezi, míg a közbeeső 7. §. bármi néven nevezendő holmi tanuk és szerződés nélkül vételét tiltja el halálbüntetéssel. A 9. §-sal azután a közönséges lopásra kiszabott rendelkezések következnek. Mielőtt a paragrafuscsoportnak az imént említett megkülönböztetése esetén első tekintetre feltűnő lazasága, párosulva a 6. és 8. §§. közt tagadhatatlanul fennállani látszó ellenmondással hajlandóvá tenne bennünket arra, hogy Hammurapi codicatorainak gondatlanságot és pontatlanságot vessünk szemére, vizsgáljuk meg előbb, nem modern tudósaink tévedtek-e a paragrafuscsoport értelmezésében.

Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy a 6. és 8. §§. közt bizonyos ellenmondás észlelhető, a mely megszüntetésre vár; az is kétségtelen azonban, hogy a magyarázatul idők folyamán felállított három hypothesis egyike sem bírja el a közelebbi vizsgálatot.

Az elsőt, a mely szerint a törvénykönyvben a régi, elavult és az érvényben levő jog rendelkezései kerültek egymás mellé, azzal utasíthatjuk vissza, hogy Hammurapi súlyos átkok terhe alatt kötelező törvénykönyvet akart adni népének, nem pedig valamely jogtörténeti példatárat. Nem állítom ezzel természetesen azt, hogy különböző korokból, vagy különböző helyi gyűjteményekből eredő s a törvénykönyvben egybedolgozott rendeletek között nem lehetnek egyenetlenségek — hiszen részben épen ezek segítenek a törvénykönyv természetének felismeréséhez, — csak azt akarom mondani, hogy ennyire a középpontban álló ellenmondások nem maradhattak meg a codificátorok munkája után.

A második feltevés¹ szerint a 6. §. nehezen, a 8. §. pedig könnyebben visszatéríthető lopásról beszél, míg a vele rokon harmadik² a különböző büntetést attól teszi függővé, vajon a lopás a templom, illetve palota falain belül levő dolgokra irányult vagy sem. Feleslegesnek tartom e két feltevésnek — a melyekben egyébként van valami az igazságból is — részletes czáfolgatását, csak azt kérdezem, miért választja el tehát az összetartozó 6. és 8. §§-t a közbeékelte 7. §? A helyes magyarázatnak kétségtelenül olyannak kell lennie, a mely a 6. és 8. §§. ellenmondását egyszerre fejti meg a 7. §. helyzetével.

Ily magyarázat csak egy lehet: ha a 6—7. §§-t összetartozóknak véve elválasztjuk a 8. ssk. paragrafusoktól. Ebben az esetben az első két paragrafus nem a lopást tárgyalja, hanem a lopás és orgazdaság complex képeiben a tulajdonjog

¹ Az első két feltevést l. D. H. Müller, Gesetze H. 79., 89., Korschaker, Rechtsvgl. Stud. 74.

² Ungnad, die Gesetze H. = Gressmann, Altor. Texte u. Bilder I. 144³².

természetét akarja szemléltetni. Az oly sok fejtöresre és rosszul sikerült magyarázatra alkalmat adott paragrafusok egyszerűen csak azt akarják megállapítani, hogy vannak el nem idegeníthető dolgok (6. §.) és vannak dolgok, a melyek tulajdonjoga 1. az arra jogositottól, 2. tanuk előtt s 3. szerződés mellett átruházható (7. §.). Hogy a babiloni jog a megkülönböztetést ismerte, még látni fogjuk (34—35., 36—38.; B. 1—2. §§.), annyi azonban már most kétségtelen, hogy felfogásunk a felmerülő nehézségeket maradék nélkül megoldja. Miután a hangsúly nem a lopáson, illetve orgazdaságon és annak büntetésén van, hanem a dolgok elidegeníthető, vagy elidegeníthetetlen voltán, a lopás. orgazdaság és halálbüntetés a peremekre szorulnak mint a casust élővé tevő disz. A codificátorok a vezérmotivum hatása alatt állván nem is eszméltek arra, hogy az elhanyagolt széleken problémákat hagytak ránk örökbe — a mely problémák különben az ajánlottam felezés világában nagyon egyszerűen megfejtethők.

Az elidegeníthetetlen dolgokon bizonyára e dolgok természetét eláruló pecsét volt, a melynek közismert voltát a törvénykönyv feltételezi. A ki tehát ilyen dolgot tulajdonít el, mindenesetre halálbüntetés alá esik, még akkor is, ha egyébként azon a czímen, hogy a lopott jószág jogi személy tulajdona volt, enyhébb büntetéssel szabadulhatna, sőt akkor is, ha az elidegeníthetetlen dolgot valakitől megvásárolta, vagy elfogadta. Az pedig természetes, hogy az el nem idegeníthető jószág általában értékesebb, nehezebben visszatéríthető s inkább a templomon és palotán *belül* fekvő volt.

A dolgok természetének meghatározása után törvénykönyvünk a legészszzerűbb sorrendben következteti a tulajdonjog megsértésének különböző módozatait. Ezek között első helyen áll a lopás (8—14. §§.), a mely kétféle lehet: 1. vagy dolgokra (8—13. §§.), 2. vagy személyekre (14. §.) irányuló. A tolvajra kiszabott büntetés szempontjából különböztetnünk kell egyfelől az isten, a palota, a muškënu (8. §.), másfelől a nemes ember tulajdona ellen (9—13. §§.) elkövetett lopás közt, míg a személyekre irányuló lopásnál e megkülönböz-

tetés természetszerűleg elesik. A paragrafuscsoportnak magától értetődően élére kerül az isten, a palota és a muškenu kárára történt *privilegisált lopás*, a melyet a *közönséges lopás* követ. Ez utóbbinál átruházható tulajdonról lévén szó a tolvaj kézügybe eső védekezése az, hogy a nála talált idegen jószágot vette. E közönséges védekezési mód idézte elő, hogy a törvénykönyv a két peres fél közé mindjárt egy harmadikat iktat: az állítólagos eladót s ezzel minden lopási vádat maradék nélkül megoldani képes. A casuistikus törvényalkotásnak bizonyára mintája lehet az, a hogyan törvénykönyvünk a különböző lehetőségeket feltárja.

Rendkívül érdekes és a codificatorok munkájába tanulságos betekintést engedő a 9—13. paragrafuscsoport paragrafusainak — illetve valójában egy paragrafus különböző kikezdéseinek — az elhelyeződése. Miután a 10—11. §§. a 9. §-t elszakítják a logikailag és stílistikailag záródó 12. §-tól, kétségtelen, hogy a csoport nem lehet egy kézről eredő munka, hanem csak egy *irott* törvény novellaris úton való kibővítésének az eredménye.

Sőt tovább is mehelünk! A 9—11. §§. a közönséges lopást halálbüntetéssel sújtják, a 13. §. szerint pedig a tolvajnak bizonyult «a kérdéses pör bírságát vegye magára»

A *bírság* helyén a babiloniban *arnu* áll, a mely szó a törvénykönyvben jelent: 1. *bünt* (VI r 36; VIII r 1; XII r 18; 25; 32.) és 2. *büntetetést* (VI r 3; VIII r; XIII r 22.). Második jelentésében a három eset közül kettőben feltétlenül pénzbüntetés értendő rajta; valószínű tehát, hogy a kérdéses harmadikban is az az értelme. Ebből, valamint abból a körülményből, hogy a törvénykönyv a meg nem engedett legeltetésre (57—58. §§.), tiltott favágásra (58. §.), sikkasztásra (106., 112., 113. stb. §§.), sőt egyszer kifejezetten a lopásra is (259—260. §§.), csupán pénzbüntetést szab, nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy a közönséges lopásra kiszabott halálbüntetés későbbi szigorítás eredménye.

Ha e következtetés megáll, akkor a tárgyalt paragrafuscsoportnak talán kétszeres átdolgozását is feltételezhetjük. A legelső rétegből épen jutott ránk a 13. §., az első átdol-

gozás volna a büntetés szigorítása, a második átdolgozásnak pedig a 9. §-nak a 10—11. §§-kal való bővítését köszönhetnők. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a 13. §. szövegezése a régebbi állapotok emléke gyanánt fenmaradt *bírság* szót leszámítva is kissé idegenszerűen hat a megelőző 9 - -12. §§. mai fogalmazás után Tekintettel pedig arra, hogy a szem-melláthatólag később betoldott 10—11. §§. kivágásával ez idegenszerűséget nem sikerült eltávolítanunk — sőt épen a 12. §. hiánya jelentené a dissonantia megszüntetését, — nagyon valószínű, hogy a 10—11. §§. betoldásán kívül még egy átdolgozással kell számolnunk.

A *kiskorú gyermek ellopását* tárgyaló 14. §. után észszerűen látszanak következni az ellopott rabszolgára vonatkozó 15—20. §§. Bizonyos jelenségek azonban óvatosságra intenek s behatóbb vizsgálatra sarkalnak, mielőtt az észszerű látszat alapján esetleg elhamarkodott ítéletet mondanánk. A rabszolgák ellopásáról u. is a törvénykönyv feltűnő módon nem a 15—20. paragrafuscsoport élén intézkedik, sőt nem is oly összefüggésben, hogy idevonatkozó rendelkezését a csoport kikristályosodási középpontjának tarthatnók. Miután a 17—20. §§. csak a modern felosztók tévedéséből szedődtek szét négy paragrafusra -- valójában több kikezdéssel bíró egy paragrafust alkotván — a rabszolgákról tulajdonképen három paragrafusunk szól. A 15. §. halálbüntetés terhe mellett tiltja a szökni készülő rabszolgának a városkapun keresztül való segítségét, a 16. ugyancsak halálbüntetéssel fenyegeti azt, a ki a házában elrejtett szökevény rabszolgát a hirdetésre sem szolgáltatja ki, a 17—20. paragrafuscomplex a szökött rabszolgát elfogóról intézkedik -- magatartásától függőleg jutalmat, illetve büntetést szabva ki reá. E harmadik paragrafus harmadik kikezdése — a mai 19. §. -- tárgyalja azt az esetet, ha valaki a szökött rabszolgát a *maga számára* fogja be, tehát jogtalanul eltulajdonítja. Sőt ezt az esetet is csak bizonyos jóindulattal állíthatjuk párhuzamba a 14. §-sal, a mely a kiskorú gyermek ellopásáról általában szól.

4 Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy a 15—20. paragrafuscsoport címe semmiesetre sem: *rabszolgák ellopása*,

hanem *szökött rabszolga!* Miután ily címnek a kiskorú gyermek ellopása után, a betörés előtt való szerepeltetése sehogysem mondható logikusnak, aligha valószínű, hogy e kikezdés egy eredetű a szomszédaival. Másfelől azonban tagadhatatlan az is, hogy e környezetéből kikivánczó paragrafus-csoportban egy paragrafus (19. §.) olyan, hogy észszerűen következhetnék a kiskorú gyermek lopását tiltó rendelkezés után. Mivel e paragrafus közvetlen elődeivel oly szerves összefüggésben áll, hogy azoktól külön nem választható, a nehézségek magyarázatára egyetlen utunk marad. Fel kell tételnünk, hogy a Hammurapi-féle codificatio alapjául szolgáló, eddig követett *iroff* törvénykönyvben e helyütt csakugyan a rabszolgák ellopásáról volt szó, codificatoraink azonban észszerűnek látták, hogy az eredeti egy paragrafus helyére egy más törvénygyűjteménynek a szökött rabszolgáról szóló egész kikezdését átvegyék, a melyben a szökött rabszolgán kívül egy harmadik személy is szerepelt.

Ha e következtetésünk megáll — s a leggondosabb elemzés daczára sem tudok ellene komoly bizonyítékot felhozni, — akkor első ízben találkoztunk a törvénykönyvben olyan anyaggal, a melyet a legjobb szándékkal sem tekinthetünk belülről való továbbépítésnek. Az idegen gyűjteményből rendelkezésünkre álló hat — illetve helyesebben három — paragrafusból pedig bizonyos valószínűséggel következtethetünk annak berendezettségére. A szökött rabszolgára vonatkozó e paragrafusokat alig tudjuk másként elképzelni, mint egy «Rabszolga» című nagyobb fejezet egyik kikezdését, a mely cím mellé önkényt kínálkoznak a «Szabad», «Muškenu», «Nő», «Iparosok» s hasonló feliratú kikezdések: vagyis e gyűjtemény valószínűleg a különböző jogi állapotú személyek szerint csoportosította a mondanivalóit. A németek asszíriásatásaiból birtokunkba is jutott egy kétségtelenül ilyen nézőpontok szerint összeállított törvénykönyv jókora töredéke, a melynek I. tábláján a *nő* köré csoportosított törvényanyag olvasható. Igaz ugyan, hogy e törvénykönyv asszír területről való s Hammurapinál kb. 700 évvel fiatalabb, de e körülmények nem zárják ki annak a lehetőségét, hogy Ba-

biloniában 700 évvel előbb is volt hasonlóan rendszerezett törvénygyűjtemény. Az asszír törvénykönyv nem egy paragrafusát viszontlátjuk a Hammurapi-codexben, sőt a 4; 6; 143. számmal ellátott töredékek¹ babilonizáló helyesírásából talán arra következtethetünk, hogy az egész asszír törvénygyűjtemény irodalmilag is Babiloniától függő. E külső útmutatás segítségével mellett azután különösebb hangsúlyt nyernek azok a Hammurapi-codexből kiolvasható s esetről-esetre még megbeszélendő utalások, a melyek világában a szökött rabszolgáról szóló paragrafuscsoportot egész bátran eredeztethetjük egy a már említett nézőpontok szerint csoportosított gyűjteményből.

A 15—20. §§-kal történt kisiklás után törvénykönyvünk visszatér az elhagyott fonalhoz s a 21. §-ban a betörést, a 22—24. §§-ban — voltaképen csak egy paragrafus! — a rablást tárgyalja le. A paragrafusok egymásutánja ép oly logikus, mint a rablásnál való különböztetések. Külön figyelemre méltó a 23—24. §§-ban a lopásnál már észlelt 1. dolog, 2. személy egymásután, a melyből szintén az következik, hogy s logikailag összetartozó paragrafusok egy műhelyből valók.

A lopás-betörés-rablás logikus sorrendje s belsőleg is értelmes tagoltsága után első tekintetre lapis erraticusnak tűnik fel a 25. §. Miután sem az előzőkkel, sem a közvetlenül utána következőkkel nem hozható szerves kapcsolatba, első gondolatra hajlandók volnánk későbbi betoldásnak minősíteni. Sajnos azonban, a betoldásra sem találunk elég alapot. A lopásba (~ 9—13. §§.) és a tűzbedobásba, mint *jelképes büntetésbe* (~ 21. §.) való kapcsolódás gondolatát el kell vetnünk, mert nem feltételezhető, hogy az asszociáló paragrafustól kiváltott inger nem azonnal, hanem csak néhány paragrafus után éreztette volna a hatását. A feltett asszociáló paragrafustól való elválasztottság magyarázatára felhozható ama lehetőséget pedig, hogy a 14—24. §§., illetve a 22—24. §§. esetleg későbbi betoldások, kizárja ezeknek feltétlen összetartozása.

¹ O. Schroeder, KAVI. No 1—6., 143—144; 193.

Nem marad tehát más hátra, mint elfogadnunk, hogy a 25. §. eredetileg is az alapul szolgáló törvénykönyvben foglalt helyet s az eddigi felismert rendszerbe tartozik bele.

Hogy az összetartozás ma már fel nem ismerhető, annak két oka lehet: vagy a paragrafus tényálladéka szenvedett az átdolgozás — illetve átdolgozások — folyamán olyan módosítást, a mely a paragrafus eredeti életét tüntette el, vagy pedig a paragrafus csak továbbrészletezése egy az átdolgozások folyamán elhagyott vezérparagrafusnak.

Mindkét esetben nyoma kellett azonban, hogy maradjon az eredeti vezérmotivumnak. A paragrafusban a következő motivumokat állapíthatjuk meg: 1. ház; 2. tűz; 3. oltás; 4. házigazda; 5. bútor; 6. lopás; 7. tűzbedobás. Ezek közül egy complexbe tartoznak: a) tűz, oltás, tűzbedobás, b) ház, házigazda, bútor; c) lopás, a hol a b) alatt jelzettek részben az a)-val, részben a c)-vel hozhatók kapcsolatba; marad tehát két motivum, a melyről magából a paragrafusból nem lehet eldönteni, hogy melyik a másiktól függő disz: I. a tűz; II. a lopás.

Mivel azonban ez utóbbiról már megállapítottuk, hogy nem lehetett a paragrafus elhelyezésének alapja, kénytelenek vagyunk feltételezni, hogy a 25. §-nak éle eredetileg a *tűz* volt. Mily összefüggésben állott az ily módon értelmezett paragrafus az alapul szolgáló törvénykönyvben, egyelőre el nem dönthető, de a későbbi összefüggések valószínűleg feleletet kell, hogy adjanak erre a kérdésünkre is.

A 26. paragrafussal egész határozottan elveszítjük a fonalat, a melyet eddig kibogoznunk sikerült s egy tizenhat — helyesen 13 — paragrafusnyi csoportba jutunk, a melynek általában a «katonai hűbér» címet szokták adni. Hogy függ össze e kikezdés az előzőkkel, nehéz volna kétségtelen bizonyossággal megállapítanunk. Eleve hajlandók volnánk feltételezni, hogy a *hűbéri birtok*, mint az ingatlan tulajdon privilegisált formája került a magánjogi rendelkezések élére, miután a tulajdonjog büntetőjogi része már letárgyaltatott. Tekintettel arra, hogy e beosztási elv érvényesülésének nyomait a törvénykönyvben egyebütt is megállapíthatjuk, alig

kételkedhetünk benne, hogy ez a nézőpont itt is érvényesült; miután azonban a hűbéri tulajdon meghatározását csak a paragrafuscsoport vége felé, 36—39. §§-ban kapjuk s ezenfelül az egész fejezetben több rendbéli egyenetlenséggel találkozunk, behatóbb vizsgálatra van szükségünk, mielőtt a végső szót kimondanók.

A 26. §. a katonai hűbéres személyes katonáskodási kötelezettségét állapítja meg, a 27. §. szerint a hűbéri birtok nem birtokolható el, ha a hűbérest jogai gyakorlásában vis major akadályozza, a 28—29. §§. — valójában egy paragrafus — associáció révén a hűbéri birtok örökölhetőségét állapítja meg.

Ez utóbbi három — illetve két — paragrafust egy csoporttá egyesíti a hűbéres részéről feltételezett birtoklási szándék s e csoporttal állanak szemben a 30—31. §§., a melyek a hűbéri birtok szabad elhatározásból való feladásáról intézkednek. A 32. §. logikusan a 27. §-t zárná s épen nem lehetetlen, hogy valamikor szorosán egymás mellett álltak, mivel a 28—31. paragrafusok teljesen levezethetők a 27. §-ból. Kissé nehezebb a helyzetünk a 33. §-sal, a mely határozottan jól hangzanék a 26. §. után. A 33. §-tól kezdve a «tertium associationis» állandó váltogatásával egész a csoport végéig érhetünk; egyedül a 41. §-ról bizonyos, hogy valamikor a 38. után következett s a közbeeső két paragrafus a 38. §. későbbi továbbépítésének az eredménye. Figyelemre méltó még az is, hogy a mai 36. §. minden zökkenő nélkül folytathatná a 32. §-t, a mely esetben természetesen a 33—35. §§. később toldattak volna a törvénykönyvbe. E lehetőségnek azonban ellene mondani látszik az a körülmény, hogy a 33. §. kitűnően zárja a 26. §-t.

Nem tekintve az összefüggések kuszált voltát, a mely a paragrafuscsoporton belül is átdolgozások nyomait mutatja, e fejezetben még valami ötlik a szemünkbe. A 36., 38., 39. s 40. §§-ban u. is elmarad a casusoknak a stereotyp *summa* = (*feltéve*), ha kötőszóval bevezetett föltételes mondatokba való öltöztetése s a jogelvnek bővített mondat formájában való kimondása lép helyébe.

Ha összehasonlítás céljából a valószínűleg Illil-nádin-apli idejéből maradt, tehát kb. ezer esztendővel fiatalabb törvénygyűjtemény rokon formulázását idevonjuk¹ önkénytelenül felmerül bennünk az a gondolat, hogy tehát a feltételes mondatokban való törvényfogalmazás specificus sumér sajátosság, a melylyel szemben a sémi nyelvszellem már Hammurapi korában érvényesülni akart s végül teljes diadalra jutott.

Nagyon messze vezetne a paragrafuscsoport belső összefüggéseinek kibogozása s ezek révén az egyes átdolgozási rétegek megállapítása; a mi céljainkra elégséges annak a kimondása, hogy az egész «katonai hűbéresek» szakasz aligha tartozott a codificatio alapjául szolgáló törvénykönyv testéhez.

Mely gyűjteményből vették azonban át Hammurapi törvénykönyvtervezői, nehéz volna határozott bizonyossággal eldönteni. A 36., 38—40. §§-nak a sumér sajátágtól eltérő formulázási módjából, a mely talán nem írható egészen a Hammurapi-féle codificatio számlájára, azt következtethetnők, hogy sémi gondolkozású emberek kezén forgott s az ő átdolgozásaik nyomát viseli magán. Nem lehetetlen, hogy ugyanabból a forrásból való, mint a szökött rabszolgáról szóló kikezdés (15—20. §§.) a melylyel a fő csoportosítási principiumban bizonyos rokonságot mutat.² Természetesen mindez ötletszerűen felmerült vélekedés csupán, mert adataink határozott hypothesis felállítását nem igen engedik meg.

A katonai hűbéresek után tizenegy — illetve helyesen öt — paragrafus a földdel kapcsolatos rendelkezéseket adja. A paragrafuscsoport maga három alcsoportra osztható: 1. Bérbe adott földek (42—47. §§.); 2. kamatfizetéstől való mentesség elemi csapások következtében előállott rossz termés esetén (48. §.); 3. Adósság fejében elzálogosított földek (49—52. §§.). Összekötő kapocs pedig 1. és 2. között a

¹ Brit. Mus. 82—7—14, 988. — I. Pinches, Proc. Soc. Bibl. arch. VIII. 273; Peiser, Sitzungsberichte d. Berl. Ak. 1889. p. 823.

² Mindenesetre érdekes találkozás — ha esetleg véletlen is, — hogy a már említett asszír törvénygyűjtemény, a mely tisztább sémi vidékről való, ugyanilyen nézőpontok szerint renndezi törvényanyagát.

Rammán isten okozta rossz termés, 2. és 3. között az adósság.

Sajátságos rokonságot állapíthatunk meg e rendelkezések és a *kertre* vonatkozó előírások között, a melyek a 60—65. §§.-ban és az oszlop lecsiszolt részére eső, csak másolatból ismert B 1. (= 66.)¹ §.-ban olvashatók.

A nélkül, hogy a részletekbe kellene hatolnunk, szemmel látható, hogy a két törvénysorozat, a mely a *föld* és *kert* címek alatt csoportosította mondanivalóit s eredetileg feltétlenül ugyanegy műhelyből származott, mielőtt a Hammurapi-féle codificatióba olvadt, külön-külön, egymástól független átdolgozáson ment keresztül. A *földről* szóló kikezdést nem egészen logikátlanul követik a *vízkárt* és *legelőkárt* tárgyaló paragrafusok. Annál feltűnőbb azonban, hogy az ezután következő *kert* czim szó alatt csoportosuló s a megelőzőleg tárgyaló *földre* vonatkozó paragrafusok között a bizonyos fokig természetes analógiák mellett egészen különös eltéréseket állapíthatunk meg a csoportosítást illetőleg. Leginkább szembeszökő az a körülmény, hogy a *tiltott favágást* tárgyaló 59. §. a *föld* kikezdés sorrendjével ellentétben nem követi, hanem megelőzi a *kertre* vonatkozó egyéb rendeleteket: vagyis, ha a földnél az egymásután a-b-c volt, itt c-a-b a sorrend. Nehéz volna elképzelnünk, mi módon követhetett el ily kisiklás az a fő, a mely a földkárokra vonatkozó paragrafusokat tudatosan helyezte a földet tárgyaló egyéb rendeletek után! E rendkívüli egyenetlenségnél csak egy dolog feltűnőbb: az t. i., hogy a 60. §. elé nem illő 59. §. kitűnően követi az 53—58. §§.-t, a

¹ Az oszlop hézagába illő felhasznált töredékek a következők: B = Scheil, *Fragm.* I kol. III + Rm 277; C = Scheil, *Fragm.* I kol. IV + DT 81 kol. II; D = Rm 277 kol. III; E = Scheil, *Fragm.* II kol. I; F = DT 81 kol. III; G = HGF 93 kol. I; H = HGT 93 kol. II (+ DT 81 kol. IV); J = HGT 93 kol. III. — Ezek közül Scheil, *Fragm.* I, II; Rm 277 és DT 81 közölve: Ungnad, *Keilschrifttexte der Gesetze II.* s pp. 36—37; 40; HGT = Poebel, *Historical and Grammatical Texts No 93.* (Én csak az OLZ 1915 Sp. 162—166.-ban adott átírást tudtam megszerezni.)

melyekkel önkénytelenül sorakozik egy *károk* című csoportba, mint a *vízkárt* (53—56. §§) és *legelőkárt* (57—58. §§.) folytató *tiltott favágás*.

Ha már most a *kert* címszó semmi módon nem fejteti meg az 59. §. feltűnő előrevetését és ha e paragrafus az előző két csoporttal a legszorosabb összefüggésben áll, nem marad más hátra, mint feltennünk, hogy a kertről szóló 60—B 1. §§. nem a *föld-kert* tervszerű egymásutánja miatt kerültek e helyre, hanem mert előttük az 59. § állt, a melyben esetleg a kertről volt szó. S ha igaz ez a *kertről*, igaz a *földről* is! Bár a két kikezdés szerkezetében a különböző szempontokból történt továbbépítések miatt feltűnő eltérések is akadnak, nagyban és egészben oly nagy köztük a rokonság, hogy összetartozásuk kétségtelennek látszik. Más oldalról pedig egészen bizonyos, hogy a törvénykönyvben oly sokat emlegetett *föld-kert-ház* egymásután tudatos csoportosító tényező, a mi ugyancsak e kikezdések összetartozása mellett szól.

Mindezeket egybevetve csak egyetlen magyarázatot találunk, a mely a törvénykönyv e helyének sorrendjére világot vet. Fel kell tennünk, hogy a 4? B. 1. §§. közt az 53—59. §§. alkották a kikristályosodási középpontot; vagyis Hammurapi codificatorai az alapul használt törvénykönyvbe a *károk* két oldalán egy más törvénygyűjteményt dolgoztak bele, a mely gyűjtemény a *föld-kert-ház* címek alatt, mindhárom címben rokon nézőpontok szerint csoportosította rendeleteit. Annak pedig, hogy a betoldás így történt, a hogy a törvénykönyvben látjuk, oka az volt, hogy a *károk* első ketteje épen a földről, harmadika pedig a kertről szólt! E fejtegetéseinkhez sajátságos párhuzammal, sőt külső támogatással szolgál a pennsylvániai egyetem sumér törvénykönyvtörédeke.¹

E törvénykönyv fenmaradt három első paragrafusa²

¹ Lutz, SSBT No 100, ill. 101.

² 1. § kol. 1. 1 Ha 2 valaki valakinek 3 kertté való beültetés czéljából 4 parlagot adott át 5 s az ennek a parlagnak 6 kertté

a mely előtt — mint azt az *osztályrész* közelebbi magyarázat nélkül való emlegetése (kol. 19.) bizonyítja, — feltétlenül a Hammurapi-codex 60. §-ának megfelelő paragrafus kellett, hogy álljon, szemmeláthatólag a legszorosabb összefüggésben van a Hammurapi-féle codificatióval. Egyúttal azonban élénk bizonyítéka annak is, hogy a *kert* czímszó alatt a Hammurapi-codex sorrendjétől eltérő s a logikának a mi fogalmaink szerint is jobban megfelelő egymásután Babiloniában is lehetséges volt. Ha már most feltesszük, a mi kétségtelen, hogy a Hammurapi-codificatoraitól felhasznált törvénygyűjtemények egyike hasonló berendezésű volt a pennsylvániai sumér törvénygyűjteményhez, a Hammurapi-codexből való egyszerű kivonással megkapjuk a másik felhasznált gyűjteménynek egy darabját, a mely darabot azonban az előzőkkel való összefüggése miatt könnyen kiegészíthetünk.

Kívágva az 53. §. előtt a földre vonatkozó s az előzők szerint később betoldott rendeleteket, visszaérkezünk a 25. §-hoz, a melyről nemcsak azt állapítottuk meg, hogy a vázgyanánt szolgált törvénykönyvhöz tartozott, hanem azt is, hogy eredeti éle a *tűz* volt. A most zárkózó 53—59. §§. megvilágításában önkényt kínálkozik a feltevés, hogy e problematikus paragrafus eredetileg a tűzkárról intézkedett — alkotván a vízkárról (53—56. §§.), legelőkárról (57—58. §§.) és tiltott favágásról szóló paragrafusokkal egy *kártétel* című kikezdést, a mely a *lopás*, *betörés*, *rablás* után teljes logikával következik mint a tulajdonjog megsértésének egyik módozata.

A kertről szóló paragrafusokat a már megállapított egymásutának megfelelően követik egyéb, ugyancsak a lecsiszolt részre eső rendelkezések, a melyeknek a címe:

való beültetését 7 nem végezte el teljesen, 8 a kertté való beültetés végzőnek 10 a paragon hagyott földet 9 osztályrészébe 11 tegyék. (= HK 61. §) — 2. § 12 Ha (valaki) 13 valakinek kertjét 14 elvállalta (gondozásra) 15 s elhanyagolta (?), 16 tiz gin (= sékel) ezüstöt fizessen. (= HK 65. §) 3. § 17 Ha valaki 18 valakinek kertjében 19 fát vágott, 20 tél mana ezüstöt 21 fizessen. (= HK 59. §.)

ház (B2.—F1. §§.). A fenmaradt másolattöredékek, sajnos, csak két paragrafusnak teljes megértését engedik meg, további ötből pedig csak néhány sort közölnek, úgy, hogy a csoporton belüli szerkezetről határozott véleményt nem formálhatunk. Megelőző megbeszéléseinkből önkényt következik, hogy e paragrafusok az alapul használt törvénykönyv testétől különböző törvénygyűjteményből valók: ugyanabból, a melyből Hammurapi törvényalkotói a földre és kertre vonatkozó rendelkezéseket átvették. Még egyet következtethetünk azonban egész határozottan a fenmaradt töredékekből: azt t. i., hogy a feltételezett *föld-kert-ház* tripartitum a katonai hűbéresekre vonatkozó törvénygyűjteménytől különböző gyűjtemény volt s vele csak a Hammurapi-féle codificatióban került együvé. A C1. §. ugyanis újból s a 36—39. §§. után egészen fölöslegesen különböztet hűbéri és nem hűbéri természetű ház között, a mi egy teljesen egyszerű törvénykönyvben elképzelhetetlen.

A házról szóló rendelkezések után a G1—H4. §.-töredékek tanúsága szerint a különböző pénz- és egyéb ügyletek szabályozása következett. Nem lehet kivonnunk magunkat az alól a benyomás alól, hogy az egymásutánra az *ingatlan-ingó* felosztás befolyással volt, annyira feltűnő a megelőző részek és az ezután következők közti különbség. Más kérdés azonban az, vajon e nézőpont a H-féle codificatio alapjául szolgáló törvénykönyvben is érvényesült-e. Ha eddigi fejtegetéseink a valóságot megközelítik, a kérdésre kétségtelenül tagadóan kell válaszolnunk.

A pénzügyletek közt elsősorban természetesen a kölcsön szerepel. Miután idevonatkozóan nyolcz csaknem teljesen ép paragrafussal dicsekedhetünk, a melyek közül az első bátran állhatott a rendelkezések élén, az utolsó pedig a végén s ezenfelül a G és H töredékek közt aligha van nagyobb hézag, a csoportosítás nézőpontjait mindenesetre hiba nélkül megállapíthatjuk. G2—G3. §§. a kamatot, illetve gabona- és pénzkulcsot szabják meg, G4—H3. §§. a hitelező részéről elkövethető szabálytalanságokat tiltják, H4. §. pedig arra az esetre intézkedik, ha az adós sem gabonában, sem ezüstben

nem tud fizetni. Ez utóbbi paragrafusnak a 47., 49–51., illetve a 66. (= 61.) paragrafusokkal, részint a terminológiában, részint a tényálladékban való analógiája arra enged következtetnünk, hogy az *ingatlan-ingó* felosztás ugyanannak a törvénygyűjteménynek a nézőpontja volt, a mely az ingatlannál a *föld-kert-ház* címek alatt csoportosította rendeleteit.

Ugyancsak az ingósággal, illetve a pénzügyletekkel foglalkozik az J töredék, melynek első paragrafusából csak a halálbüntetést kiszabó apodosis maradt meg, míg másodika a kereskedelmi társaságok jogát szabályozza.

Az J3. §. a melynek eleje a lecsiszolt rész legaljára esik s folytatása a Ham.-oszlop hátlapjára vezet, azonos az átlagszámítással 100.-nak nevezett paragrafusunkkal s a nagyvállalkozó és bizományos viszonyát körülíró nyolcz paragrafusra terjedő csoportot vezeti be (100–107. §§.).

Teljesen meglepetésszerűen következik a 108. §., a mely a korcsmárosnőnek nem egészen érthető tiltott pénzmanipulációjára szab halálbüntetést s a *korcsma* associatioja révén még három (109–111. §§.) paragrafust von maga után. A paragrafusok első tekintetre kétségtelenül betoldásoknak látszanak, de abból következtetve, hogy itt való elhelyezésüket a legbőkezűbben értelmezett associatio segélyével sem tudjuk magyarázni, hajlandóbb volnék feltételezni, hogy a paragrafuscsoportnak a magja az alapul szolgáló törvénykönyv testéhez tartozott s csak a két oldalt történt betoldások következtében jutott mai elszigetelt helyzetébe. A mi a csoport belső szerkezetét illeti, úgy tetszik, mintha a magot az eredetileg összefartozó 108 + 111. §§. alkották volna, a melyeket az egymásután betoldott 109. és 110. §§. választottak szét.

A következő tizenöt paragrafus felépítése egyike a törvénykönyvben található legbonyolultabbaknak. Könnyebb tájékozódás céljából az egybetartozó paragrafusokat összekapcsolva a következő csoportokat nyerjük: I. elszállítás céljából átadott tárgyak elsikkasztása (112. §.); II. jogtalan önbíráskodás (113. §.); III. adósság fejében való zálogba-

fogás (114—116. §§.); IV. adósság fejében eladott hozzátartozók (117—119. §§.); V. beraktározás (120—121. §§.); VI. letét (122—126. §§.). Az I., V. és VI. csoportban rokonvadás a *letét*, illetve a rábizott holmi *elsikkasztása*, a II—IV. csoportot kétségtelenül az *adósság* tartja össze. A korcsmárosnőre vonatkozó paragrafusok kikapcsolásával az I. csoport elég észszerűen csatlakoznék a *bizományost* illető rendelkezésekhez, az I. és II. csoport közt — mindenestre elég tág — associatiós kapocs lehetne a jogtalan *eltávolítás*, innen a III—IV. csoportokhoz való átmenetet alkalhatná az *adósság*, míg az V—VI. csoportok a II—IV. csoportokat betoldásnak véve, logikusan következnének az I. csoport után.

A sokféle lehetőség közepette, a melyek felsorolására fölösleges az időt és papírt pazarolnunk, egy kétségbevonhatatlan bizonyosságunk van: az t. i., hogy törvénykönyvünk e helyütt alaposan megfejt. Külső bizonyítékaink e bizonyosság mellett a Poebel kiadta Historical and Grammatical Texts 93. tábláján találhatók, a melyben a mi 113., 116. és 120. paragrafusaink sumér címekkel látvák el. E címek — a melyek közül sajnos csak az első maradt fenn épen: di-dib-ba ni-é-zi-ga = a házból való eltávolítást (?) illető törvények — kétségtelenül az eredeti gyűjtemény címei, a melyből e törvények átvétettek. Megjegyzendő, hogy a 113. §. előtti cím valószínűleg csak ez egy paragrafusra, a második már a 117—119. §§.-ra, a harmadik a 120—121. §§.-ra vonatkozik. Hogy a ma összetartozónak látszó 120—126. §§. tulajdonképen két csoportba osztandók, arról meggyőz a paragrafusok elemzése. Mindenekelőtt feltűnő, hogy a 120—121. §§. a beraktározott gabonáról tárgyalnak, szemben a 122—126. §§. ezüst, arany és egyéb holmijával. Ha e szembehelyezés tervszerű lett volna, analog tényálladékról és hasonló büntetésekről lévén szó, szükségképen következnek a két sorozat egymásutánjának azonos nézőpontok szerint való felállítás. Várakozásunk ellenére azonban e két csoportban minden inkább rokon, mint a paragrafusok sorrendje A 120. §. arról az esetről intézkedik,

ha a beraktározott gabona a raktártulajdonos gondatlansága, vagy sikkasztása következtében elkallódik, a 121. §. pedig a raktárbért állapítja meg. A következő csoportot kezdő 122—123. §§. az ezüst, arany és egyéb holmi letéteményezésének formáját írják körül tanukat és szerződést kötvén ki, a 124. §. a letett holmi elsikkasztását sújtja kétszeres visszatérítéssel, a 125. §. a letéteményes gondatlanságával szemben védi a letéteményezőt, a 126. §. pedig a sikkasztással alaptalanul vádlót bünteti e talió értelmében s a 124. §.-sal analog módon. Ha tehát a 122—126. §§. a *letét* cím alatt egyenletesen kiépített csoportot alkotnak, alig mondható ugyanez a 120—121. §§.-ról, a melyek éle nem annyira a *beraktározás*, mint inkább a beraktározott holmi elsikkasztása. Az is szemmel látható, hogy nem a 122—126. §§. az associalók, hanem a 120. §., a melynek a 121. §.-ban az eredeti motivumtól — sikkasztás — eltérő továbbépítése alkotja csak a hidat a letétről szóló csoporthoz. E megállapítás világában újból szemrevételezve az oszlop hátlapjára eső törvényeket, szembeszökik, hogy huszonhét — helyes tagolással 21 — paragrafus közül tizenhat (100—107., 112. ; 120—126. §§.) — illetve helyesen tizenkettő — a depositum (quasi depositum) + interversio complexet tárgyalja, hét paragrafus (113—119. §§.) a complexből közvetlenül vagy közvetve levezethető s mindössze a korcsmárosnőre vonatkozó 108. §., a tőle függő három paragrafus olyan, hogy e nézőpontból el nem helyezhető.

Ez a körülmény bizonyos valószínűséggel enged arra következtetni, hogy e különböző gyűjteményekből származó paragrafuscsoportok a codificatio alapjául szolgáló törvénykönyv *hűtlen kezelés*, vagy hasonló címe körül rakódtak le.

E nézetet támogatja az is, hogy a *hűtlen kezelés* szép logikával folytatja a *károk* címűszót, mint a tulajdonjog megsértésének egy újabb mozzanata. Nem lehetetlen azonban, hogy a *károk* és *hűtlen kezelés* közé egy más cím is beiktatandó, a melynek vezérlete alatt a korcsmárosnőről intézkedő s ez ideig nem igen érthető 108. §. sorakozott egy csoportba az oszlop előlapjának lecsiszolt részére eső

s most az ingatlanra, illetve pénzügyekre vonatkozó paragrafusoktól elborított valamely paragrafusokkal. Sajnos, hogy a lecsiszolt részre eső paragrafusok fenmaradt töredékei a kikristályosodási középpont megállapítására irányuló minden vizsgálatot megghiúsítanak. Egy azonban mindenestre bizonyos: az, hogy a 108. §. épúgy a korcsmárosnő jogtalan hasznoszerzését akarja meggátolni, mint a hogy a megelőző paragrafusok is nagyjából ugyane thema körül forognak.

III. 127—193. §§.

A mennyire zökkenőkkel tarkított a törvénykönyv dologi jogi része, annyira meglepően simán bonyolódik le az életadta egymásután kézenfekvő fonalán a következő rész, a melynek minden habozás nélkül adhatjuk a *családjog* címet. E megállapítás mindenesetre csak a legfőbb kikezdésekre vonatkozik teljes egészében: a részletek kibogozása szinte súlyosabb feladatot ró ránk, mint a törvénykönyv egyéb fejezeteiben.

Problemát ad fel rögtön a kezdő 127. §., a mely az «isten asszonyát», vagy a más feleségét rágalmozóra mér büntetést. Figyelmen kívül hagyva a célunk szempontjából közömbös kérdést, vajon a kiszabott büntetés a halántékfürt lenyírását, vagy a halánték megbélyegzését jelenti-e, minden esetre megmagyarázandó az első tekintetre lapis erraticusnak látszó paragrafus helyzete. Bár megoldásként mindössze kétféle lehetőségünk van, t. i., hogy a paragrafus vagy későbbi betoldás, vagy pedig egy alapul szolgáló s erősen interpolált törvénykönyv csökevényes maradványa, mely a betoldások következtében jutott teljesen elszigetelt helyzetébe, a választás csak bizonyos valószínűség alapján lehetséges.

Tekintettel arra, hogy a paragrafus teljesen kívül esik a szervesen tagolt családjog rendszerén, azt hiszem, későbbi betoldással van dolgunk, mely Hammurapi codicatorainak a lelkiismeretét terheli. Feltéve ugyanis, hogy a következő szerves rendszer e codicatoroknak volna köszönhető — a

mely esetben nem annyira interpolálásról, mint a forrásoknak paragrafusonként való szétagolásáról s újrendszerezéséről beszélhetnénk — sehogysen tudnók megérteni, hogyan kerülhette el épen ez egy paragrafus a többiek sorsát. Valószínűbbnek látszik, hogy Hammurapi jogászai a következő rendszert készen kapták s a kérdéses paragrafust — hasonlóan egyéb betoldásaikhoz — nem a rendszer miatt, hanem helyi okokból iktatták a mi érzésünk szerint a családjog élére. Feltűnő ugyanis, hogy a paragrafus tényálladékanak két elemével egyfelől a 126. §. hamis vádjába, másfelől a 128. §. feleségébe kapcsolódik, vagyis kiválóan alkalmas arra a célra, hogy a 126. és 128. §§. közti szakadékot áthidalja.

Ia csakugyan ez az eset forog fenn — a mely ellen positiv bizonyítékot nem igen hozhatunk fel —, a paragrafus classikus illustratio törvénykönyvünk szerkesztőinek módszerére, a kiknek nem a szerves tagoltság — a mi értelmünkben vett szerkezet —, hanem a folyamatosság — az egyik paragrafusból a másikba való átmenet — volt első-sorban fontos.

A 127. §-t átlépve a családjog önkényt a következő fejezetekre osztlik: 1. Házasság (128—158. §§.); 2. Eljegyzés (159—161. §§.); 3. Örökösödés (162—184. §§.); 4. Örökbe-fogadás (185—193. §§.).

A házasságjogot egész logikusan a törvényes házasságnak az ágyasságtól megkülönböztető *meghatározása* vezeti be (128. §.), majd a feleségnek a *házassági hűségre* való kötelezettségét, mint a házassági szerződés legfontosabb következményét állapítják meg a 129—132. §§. Ez utóbbi szakaszon belül az elrendezés fő nézőpontja az, vajon tettenérés esete forog-e fenn (129—130. §§.), vagy pedig pusztán vádról van szó (131—132. §§.). Újabb czímet alkotnak a 133—136. §§., a melyek a *hadifogságba került* (133—135. §§.), illetve *megszökött* (136. §.) férj hátrahagyott feleségéről intézkednek. A paragrafuscsoportban feltűnő, hogy a 134—135. §§. stilisztikailag két önálló paragrafus formájába öntöttek, holott a törvénykönyv szokásos fogalmazása szerint

a 133. §. b) pontja után sorakozó c) és d) pontokat váránánk. A törvénykönyv egyéb helyeinek (pl. 171b)—174. §§.) analógiája szerint a 134. §-nak «šumma ina bitišu ša akalim la ibašši» — «ha házában enivaló nem volt», a 135. §-nak pedig «šumma sinništum ši, ašar irubu, mārè ittalad» — «ha az illető asszony ott, a hova bevonult, gyermekeket szült», protasissal kellene bírnia. Mi lehet a szokásostól való eltérésnek az oka, egyéb jelek híján nem tudom megállapítani.

A 136. §., a melyet a birtoklási szándék feladása különböztet meg 133—136. §§-tól, bizonyos értelemben átmenetet alkot a következő címhez, az *elváláshoz* (137—143. §§.). E csoport két részre oszlik a szerint, a mint az elválást a férfi (137—140. §§.), illetve nő (141—143. §§.) kezdeményezi. A két részt a 141. §. köti össze, a mely arról az esetről intézkedik, ha a válni óhajtó nő az elváláshoz szükséges jogi lépések megtételét a férjre akarja háritani.

Komolyabb okot ad a gondolkodásra a 137. §-nak a 138—140. §§-kal való szembeállítás. A szembeállítás alapja feltétlenül az volt, hogy az első paragrafusban a férjzet gyermekkel megajándékozott asszonyról, a másik háromban — illetve helyesen egyben — pedig gyermektelen feleségről van szó: az egyes paragrafusok éle daczára nem a gyermekkel bírás, vagy gyermektelenség. A 137. §. ugyanis kifejezetten és kizárólag a (zárdán kívül lakó! v. ö. 180. §.: našitum gāgim = zárdában lakó našitu) našitúról beszél, tehát egy olyan papnőről, a ki férjhez mehetett ugyan, de gyermeket — talán operatív beavatkozás következtében? — nem szülhetett, illetve e papnőnek nemi kiegészítőjéről, a šugētúról, a kit férjhez menetele alkalmából a házasságba vitt, hogy általa férjével «gyermekeket kapasson» (ana mārè šursišu); a 138—140. §§. pedig általában a hirtuval foglalkoznak, a mely szó «kiválasztott nőt» jelentvén, eddigi tudásunk szerint az (időben) «első feleség» műszava. Ha már most a hirtu tulajdonképen a našitu és šugētu összefoglaló neve volna — s csak ez esetben van értelme a szembeállításnak — joggal kérdezhetnők, miért feledkez-

tek meg a törvénykönyv szerkesztői a feleségről, a ki sem *nařitu* sem *řugētu* nem volt, hanem egyszerűen nemesi rendű nő; ha pedig a *řirtu* kizárólag ez utóbbinak a hivatalos neve, az a kérdés, mi történt a gyermeket szült *řirtu*val s a gyermektelen *nařitu* + *řugētu*val (a kik a szülés szempontjából tulajdonképpen csak egy nőt jelentenek)? Csak első látszatra tűnnék el a zökkenő, ha feltennők, hogy a 138-140. §§. *řirtuja* a nem papnő feleségre ép úgy vonatkozik, mint a *nařitu* + *řugétura*, a gyermeket szült nem papnő feleségről pedig azért nem esik szó, mert nem volt elbocsátható. A 136., 141—143. §§. ugyanis, a melyek szintén a válással foglalkoznak s minden törvényes feleségre (*ařřatu*) vonatkoznak, nem tartják szükségesnek oly irányban érdeklődni, született-e a házasságból gyermek, vagy sem. Másik kérdés, mi volt az eljárás az (időben) második feleség (*ařřatu řanitu*) elbocsátása esetén?

Egy szóval a 137-140. §§. körül nincs minden rendben s a megállapított zavar — hacsak teljesen félre nem értjük e paragrafusokat — valószínűleg a szerkesztés rovására irandó.

A *nařitu*-feleség jogviszonyát szabályozó 144—147. §§. elég távoli kapcsolatban állnak a közvetlen megelőzőkkel: annyi mindenestre bizonyos, hogy a 137. §. után sokkal természetesebb helyük lenne. Miután pedig épen az imént állapítottuk meg a 137. és 138—140. §§. szembeállítására és a paragrafusok fogalmazása közti széthangzást, egyáltalán nem lehetetlen, hogy a 138—143. §§. későbbi betoldás az eredetileg összetartozó 137. és 144. §§. között. A 138—143. §§. címe ez esetben *elválás* lenne a 137. + 144-147. §§.-é pedig *nařitu*. Az a feltételezés, hogy a 138—143. §§. az eredetileg összetartozó 137. és 144. §§.-t jogtalanul választják szét, természetesen nem vonja szükségképpen maga után a 137. + 144.—147. §§.-nak az alapul szolgáló törvénykönyvhöz való tartozását.

Úgyancsak lehetetlenség végérvényesen megállapítani, vajon a 148—149. §§. a 147., vagy pedig a 143. §. után áll-

hatnának jogszerűbben. Igaz ugyan, hogy ez utóbbi esetben egészen sajtáságos véletlennek kellene tartanunk, hogy a 138—143. + 146—149. §§-ból álló alapra a 137. + 144—147. §§-nak a betoldása annyira sikerült, hogy a 147. és 148. §§. között e betoldást semmiféle egyenetlenség el nem árulja, annyi azonban szintén igaz, hogy egyáltalán nem jelentene észrevehető zökkenőt, ha codicatoraink a 144—147. §§-t esetleg kihagyták volna.

Teljesen rejtélyes a 150. §. helyzete. A 165. §-sal való analógiája alapján feltétlenül az örökösödési jogban várnók, még pedig a feleség örökösödését tárgyaló paragrafuscsoport élén, tehát a 171b) §. előtt; mégis aligha valószínű, hogy szerkesztőink ez egy paragrafust eredeti összefüggéséből kiemelve a lahbu-betegség elfogta feleségről intézkedő 149. §. után osztották volna be, a hova logikailag egyáltalán nem illik. Tekintettel arra, hogy e paragrafus és a közvetlen előzők között a legtávolabbi associatiós kapocs sem állapítható meg, arra pedig épen nincsen alapunk, hogy a 151—171. a) §§-t az eredeti összefüggést megbontó betoldásnak vegyük, fel kell tételeznünk, hogy helyzetének oka a következő 151—152. §§-kal — valóságban csak egy paragrafussal — való összetartozása. Másfelől azonban az is kétségtelen, hogy a bizonyos fokig rokon gondolat körben mozgó 150—152. §§-t egybefűző nézőpont a mai rendszerezésben többé nem található fel, sőt az e helyütt egyedül lehetséges *házassági vagyonjog* összefoglaló czim el sem helyezhető a rendszer teljes felbontása nélkül. Ha a 150. §-hoz fűzött ez okoskodásunk a helyét megállja, bizonyos, hogy e paragrafus más gyűjteményből került törvénykönyvünkbe, mint a vele rokon 171b)—174. §§., sőt olyan törvénygyűjteményből, a melynek felosztása egészen más elvek alapján készült, mint a melyek törvénykönyvünk családjogának rendszerezésére irányítólag hatottak.

A házasságjog végére került s a hitvesgyilkosságot, illetve vérfertőzést (= házassági akadályokat) tárgyaló 153—158. §§. helyzetének oka kétségtelenül csak annyi, hogy valahol helyet kellett találniok s előbbretételüket semmi

különösebb ok nem indokolta. A paragrafusok egyöntetősége — legalább a 155—158. §§-ban — aligha vonható kétségbe, bár a 156. §-nak protasisa a törvénykönyv szokásos fogalmazási módjától eltérőleg nemcsak a 155. §-ban tartalmazott tényálladéknak módosulását adja, hanem az egész tényálladékot. Miért nem elégszik meg a 156. §. a «summa máršü la ilmassi» — «ha fia nem ismerte őt meg» protasis-sal, a rendelkezésünkre álló eszközök segítségével ki nem nyomozható.

A 153—158. §§ elhelyeződése azonban mindenesetre bizonyít legalább annyit, hogy a következő 159—161. §§. a *házasságtól a jegyesség* cím alatt különválasztandó csoportot alkotnak. Ebben ugyancsak feltűnő, hogy a 161. §., a helyett, hogy a «summa ibiršü uktarrissü», «ha barátja rágalmazta őt meg» protasis helyett újból ismétli a 160. §. egész vonatkozó protasisát. Különösebb következtetést azonban ez a szokottól való eltérés sem enged meg.

A *jegyesség* után a jóval terjedelmesebb *örökösödési jog* következik, a mely rendelkezéseit először az asszony (162—164. §§.), majd a férfi halála körül csoportosítja (165—184. §§.). Ez utóbbi nézőpontjai: 1. fiúgyermek (165—171a) §§.), 2. özvegy (171b)—177. §§.); 3. leánygyermek (178—184. §§.).¹

A *fiúgyermek*ek sorában a hitvestől született gyermekek (165—169. §§.) megelőzik a rabnőtől születetteket (169—171a) §§.), a hitvestől született gyermekekről szóló paragrafusok egymásutánját pedig részben az örökség (165—167. §§.) és az abból való kizárás (168—169. §§.) részben

¹ A 171. §-ban szemelláthatólag két paragrafus íródott egybe; az első, a mely XIIr 77-ig tart a rabnőtől született gyermekekre vonatkozik, a második, a melynek protasisa tévedésből elmaradt, már az özvegy örökösödését tárgyaló csoportba tartozik. A 171. b) §. hiányzó protasisát körülbelül a következőképen rekonstruálhatók: «summa awilum aššatam iḅuzma ina bultišü nudunnam iddišim, ina tuppim išturšim, warkanumma awilum šü ana šimtim ittalak» — «ha valaki feleséget vévén, életében ajándékot adott neki s (ezt) okmányilag ráíratta, utóbb pedig az illető végzetére tért».

pedig az a körülmény határozza meg, vajon egy anyától (165—166. §§.), vagy több anyától valók-e (167. §.). A rabnőtől született gyermekekről a szerint történik intézkedés, a mint az apa életében egyenrangúsította őket hitvese gyermekeivel (170. §.), vagy nem (171a) §.).

Az *özvegy* elhunyt férje vagy egyenrangú (171b)—174. §§.), vagy alacsonyabb rangú — rabszolga —, mint a felesége (175—176. §§.). Az egyenrangú özvegy vagy megmarad özvegységében (171b)—172. §§.), vagy másodszor is férjhez megy (173—174. §§.). Ha megmarad özvegynék, jogai a szerint módosulnak, a mint kapott (171. b) §.), vagy nem kapott férjétől annak életében ajándékot (172. §.); ha pedig másodszor is férjhez megy, vagy születik újból gyermeke (173. §.), vagy nem (174. §.).

A rabszolga szabad özvegycét illető rendelkezéseket az egyetlen házasságból született gyermekek jogi helyzetének tisztázása vezeti be (175. §.), a melyre a nő és volt férje gazdájának egymással szemben való jogai állapítatnak meg az örökségre attól függően, kapott-e a szabad nő hozományt (176. §.), vagy nem (176a) §.).

Az eddigi rendelkezésekre köt csomót a 177. §., a melyben gyermek, özvegy és második férj kerülnek össze, rendeztetvén az örökséggel és egymással szemben való jogaik és kötelességeik.

Az örökösödési jogot a *leánygyermek* cím alatt az isteni szolgálatra adott leánygyermek örökösödésére vonatkozó rendelkezések zárják, a melyek egymásutánjára a különböző női rendek rangja(?) hatott kialakítólag.¹

Az örökösödésről szóló csoport e felépítése ellen komolyabb kifogást magából a törvénykönyvből aligha emelhetnénk. Legfeljebb az az észrevételünk lehet, hogy a 177. §. legalább oly jól lett volna elhelyezhető a 174. §. után, mint

¹ Nem akarok belemélyedni annak a czélunk szempontjából közömbös kérdésnek a vitatásába, vajon volt-e a babiloni leányoknak általában örökösödési joga, vagy nem. A problema fejtegetése ugyanis túlságosan messze vinne bennünket s végül is kérdőmonddal záródnék le.

mai helyén: a feleség örökösödési jogának legvégén. Ha azonban a rabszolga szabad özvegyére vonatkozó paragrafusok a megállapított rendszer változása nélkül elhagyhatók lennének, ugyancsak a rendszer változása nélkül — tehát ma felismerhetetlenül — később is belekerülhettek a törvénykönyvbe.

Sokkal fontosabb azonban ennél az a tanulság, a melyet a codex örökösödési jogát illetőleg külső bizonyosságainkból meríthetünk. A pennsylvaniai egyetem múzeumának 8326. sz. sumér törvénykönyv töredéke¹ hat paragrafusnyi, az örökösödési jogba vágó szöveget őrzött meg, a melyek közül három — az első, második és negyedik — teljesen érthető, kettő — a harmadik és ötödik — részben töredékes, egyből — a hatodikból — pedig inkább csak egyes jelnymok maradtak fenn. A töredék első paragrafusa — bár nem egészen szóról-szóra — teljesen egyezik törvénykönyvünk 167. §-ával² — annyira, hogy akár közvetlen elődjének tarthatnók. A második paragrafus³ valamint a töredékes volta miatt nehezen érthető harmadik paragrafus⁴ sajátságos viszonyban áll codexünk

¹ Luiz. Selected Sumerian and Babylonian Texts. Philadelphia 1919. No 102. — Ungnad, Fragmente einer altbab. Gesetzeskodex in sumerischer Sprache. = Ztschr. d. Savigny-Stiftung XLI Bd (1920) Rom. Abt. pp. 186—194. Langdon, The sumerian Law Code compared with the Code of Hammurabi. = Journ. of the Roy. Asiatic Soc. 1920, p. 489 skk.

² 1 Ha 2 második feleséget 3 [valaki (?)] vett 4 s ez neki gyermekeket szült: 5 a hozomány, 6 atyja házából 7 a melyet hozott, 8 gyermekeié; 9 Az első feleség gyermekei, 10 valamint a második feleség gyermekei 11 atyjuk vagyonát 12 együttesen 13 osszák fel.

³ 14 Ha valaki 15 feleséget vett 16 s ez neki gyermekeket szült 17 s gyermekei életben maradtak, 18 de a rabszolganő is urának 19 gyermekeket szült 20 s az atya a rabszolganőt, 21 valamint gyermekeit 22 felszabadította: 23 a rabszolganő gyermekei 24 ura gyermekeivel 25 a házon nem osztoznak.

⁴ Valószínűleg arról az esetről szól. ha valaki első felesége elhunyt után gyermeket szült rabnőjét teszi hitvesévé s ez esetre a rabnő gyermekeinek az első feleség gyermekeivel való együttes örökösödési jogát állapítja meg. A töredékes szöveg helyreállítására nem merek vállalkozni.

170--171a) paragrafusaival. Hammurapinál a két paragrafusra — illetve két kikezdésre — való szétosztásnak alapja tudva-ievőleg az, hogy az apa életében vagy elismerte a rabnőtől született gyermekeit, vagy nem; ha elismerte, — 170. §. — a hitves gyermekeivel egyformán örökölnek, ha nem, — 171. a) §. —, felszabadítandók. A két-két paragrafus tény-álladékcomplexei ha nem is concentrikusan, nagyjából fődik egymást s a szempontok különbségének, a melyek szerint a casus paragrafusokra tagolódik, jórészt valószínűleg a rabnőtől született gyermek társadalmi helyzetének bizonyos jobbfelé való eltolódása az oka.

Természetesen nem lehetetlen, hogy a sumér szövegezés és a Hammurapi-féle codificatio közé eddigelé fel nem talált változatok iktatandók be, nagyban és egészben mégis kétségtelen a sumér paragrafusoknak Hammurapi paragrafusai-
val való rokonsága. E rokonság mellett különösen fontos az az észrevétel, hogy a sumér törvénykönyv első két paragrafusának megfelelő Hammurapi-féle paragrafusokat a fiú kitagadására vonatkozó 168—169. §§. — valójában csak egy paragrafus — választják el egymástól. Vagyis, ha Hammurapi codicatorai egy a szóbanforgó sumér-gyűjteménnyel rokon forrást is felhasználtak törvényalkotásuk közben — a mihez alig férhet kétség —, akkor a fiú kitagadására vonatkozó paragrafusok betoldása bátran az ő számlájukra írható.

A sumér töredék következő paragrafusa abban az esetben, ha a magtalan nő férjének valamely utczai nőtől gyermeke születik, a született gyermek örökösödési jogát állapítja meg s biztosítja az anya ellátását azzal a feltétellel, hogy a hitvessel egy földel alatt nem lakhatik. Az ötödik és hatodik paragrafusok értelmezése ez idő szerint aligha nyújt eredményre kilátást, ezért az egybevetésnél kénytelen vagyok őket figyelmen kívül hagyni.

Annak az érintése után, hogy a negyedik paragrafus — mutatis mutandis — bizonyos rokonságot árul el a HK 145. paragrafusával, egy sokkal fontosabb megállapítást kell leszögeznünk; azt t. i., hogy a sumér törvénykönyv-

töredéknek Hammurapi törvénykönyvével rokon paragrafusai oly rendszerbe vannak csoportosítva, a mely a Hammurapi-codex rendszerével nagyjában egyezik ugyan, de részleteiben sajátságosan különbözik.

A sumér törvénykönyv örökösödési jogának nézőpontjai: 1. második feleségtől született gyermek (1. §.); 2. rabnőtől született gyermek (2—3. §§.); 3. utcai nőtől született gyermek (4. §.). E paragrafusok során visszafelé következtetve kétségtelen, hogy a sumér töredék a mostani 1. §-t megelőzőleg az első feleségtől született gyermek örökösödésével foglalkozott. A Hammurapi-codex örökösödési joga pedig a következőképen tagolt: 1. első feleségétől született gyermek (165—166. §§.), 2. második feleségétől született gyermek (167. §.); 3. az örökségből való kizárás (168—169. §§.); 4. a rabnőtől született gyermek (170—171. a) §§.). A két vázlatnak az egybevetéséből kétségtelen, hogy Hammurapit megelőzőleg kellett oly törvénygyűjteménynek lennie — ha nem is a birtokunkba jutott sumér töredék volt az — a melyből a Hammurapi-codex örökösödési joga betoldásokkal, kihagyásokkal, a tényálladéknak és ítéletnek a haladó élet követelte módosításaival levezethető.

A következő kilencz — helyesen nyolcz — paragrafus a *családjog* utolsó fejezetét, az *örökbefogadást* (185—193. §§.) tárgyalja. A paragrafusoknak egymásutánja ép oly kevésbé támadható meg, mint a mily kevésbé tudjuk magyarázatát adni annak, micsoda nézőpont idézte elő mai sorrendjüket. Egy körülményre mégis fel kell hívni a figyelmet! A 192—193. §§. egész jól folytathatnák a 187. §-t, a melyben újból találkozunk azzal a rendkívüli sajátsággal, a mely a casust nem feltételes, hanem bővített kijelentő mondat formájába önti (V. ö. a 36—40. §§-t). Hogy e két sajátosságnak ugyanabban a paragrafusban való találkozása nem pusztán a véletlen műve, az valószínű ugyan, de egyéb támaszpont híján következtetésekbe nem merek bocsátkozni.

IV. 194–282.

Minden eddiginél fokozottabb próbára teszi a vizsgálódó elmét a törvénykönyvnek a családjogot követő része, a melynek első tekintetre még czímet is alig tudnánk adni. Sajátságosan ható chaotikus zavar várja e részben az összefüggések után kutatót. Mintha ködben járnánk: alig csillan meg valamely kezdődő rendszernek a lehetősége, máris új képek mossák el az épen alakulni látszó körvonalakat.

Bár a törvénykönyv olvasása közben szerzett közvetlen benyomásokat semmiféle leírás, vagy kivonat nem képes kiváltani, e különös, kikristályosodási középpontoktól hemzseggő összevisszaságnak szemléltetésére legyen szabad a különböző kutatók czímkeinek összevetésével megállapított következő «vázlatot» bemutatnom: 1. talio (194–214. §§.); 2. sebészi műtéteket végző orvos (215–223. §§.); 3. állatorvos (224–225. §§.); 4. rabszolgajelel eltávolító (?) borbély (226–227. §§.); 5. építőmester (228–233. §§.); 6. hajóács és hajós (234–240. §§.); 7. bérelt szarvasmarhák (241–249. §§.); 8. öklelős ökör (250–252. §§.); 9. felügyelők, mezei munkások (253–258. §§.); 10. ekék lopása (259–260. §§.); 11. juhászok és pásztorok (261–267. §§.); 12. napszámok tarifája (268–277. §§.); 13. rabszolgák (278–282. §§.).

Bármennyire keltsék is azonban a kűszáltság benyomását, e czímek már a kutatók rendszerező törekvésének eredményei s megfoghatóbbaknak látszanak, semhogy helyes képet adhatnának a mögöttük rejtező, szeszélyesen egymásrahányt, duzzadó étellel teljes paragrafusokról. Annyi legalább bizonyos, hogy alig kerülne különösebb nehézségbe ugyanaz anyagról akár több más vázlatot készítenünk, a melyek mindegyike egészen más képet nyújtana, mint az épen bemutatott.

Ha a törvénykönyvből csak e rész maradt volna reánk, a leggondosabb vizsgálódás sem alkothatna más ítéletet, mint hogy e paragrafusok a chaosból a rendszerbe való összeállítás primitivebb stadiumában vannak s a gyűjtemény a babiloni törvényhozás embryonalis korszakának értékes

maradványa. Ez esetben a kutatásoknak egyetlen — mindenestre izgatón érdekes — célja az lehetne, hogy rámutassanak azokra a pontokra, a melyek körül a laza paragrafushalmaz egybekapcsolódni, összesűrűsödni, kikristályosodni készül s e pontok irányában előre tekintve a jövő rendszerfejlődés esetlegességeit latolgassák. A törvénykönyv előző részeinek vizsgálatában nyert eredményeink azonban arra intenek, hogy e lehetőség elfogadása előtt számot vessünk egy más lehetőséggel: azzal t. i., hogy e harmadik rész zilált volta nem másodlagos-e? Első tekintetre primitiveknek látszó jelenségekről nagyon sok esetben derült már ki, hogy álképletek s bizonyára könnyelműség lenne részünkről, ha ítéletet mondanánk, mielőtt a törvénykönyv felépítésénél eddig megállapított hatóerők alkalmazását megkísérelnők. Miután azonban e részben különösen fenyeget a veszedelem, hogy eddigi eredményeink elhamarkodott általánosításával a legbadarabb tévutakra térünk, megsokszorozott figyelemmel és gondossággal kell paragrafusról-paragrafusra haladnunk, hogy a vezető gondolatokat, a paragrafuséleket helyesen felfogjuk s összefüggéseiket megállapíthassuk.

A 127. §. megbeszélésénél azt a benyomást nyertük, hogy codicatoraink a különböző részek érintkező pontjait szívesen mossák el áthidaló rendelkezésekkel. Valószínűleg ugyan e törekvés magyarázza a 194—195. §§. helyzetét, a melyek elseje a szoptatásra felvett s elhunyt gyermek helyére mást csempésző dajkáról, másodika pedig az apára kezelt emelt fiúról intézkedik. A két paragrafust tényálladáka csakugyan a családjog függelékévé teszi, míg a kimondott jelképes büntetés — a talio egyik formája — már a következő paragrafusokkal fűzi egybe.

A kétségtelenül összetartozó 196—214. §§. általában a testi sértésekről szólnak, belső tagoltságuk azonban érdekes részletkövetkeztetéseket enged meg s általában jellemző felvilágosítást nyújt összeállítójuk jogi gondolkodására.

A kikezdés első négy paragrafusa — 196—199. §§. — a szem elpusztításáról, illetve a csonttörésről intézkedik testi

sértést szenvedőnek rendi állása : szabad — felszabadított — rabszolga sorrendjében, a következő egységet alkotó 200—201. §§. ugyanily egymásutánban a fog kiütésére tartalmaznak rendelkezéseket. Első tekintetre szembeszökik az a sajátságos körülmény, hogy a 196—199. §§. két testi sértést összekapcsoló csoportjával a 200—201. §§. egy testi sértést tárgyaló csoportja áll mellérendelt viszonyban, vagyis képlethben kifejezve $(A - A_1) : B$.

Az egyenletlenség olvastán önkéntelenül felmerül az a gondolat, nem két különböző gyűjteményből került-e a két csoport így egymás mellé ; a közelebbi vizsgálat mégis azt bizonyítja, hogy a 196—200. §§. egy kézről valók. A különösnek látszó paragrafusraosztásnak ugyanis csak az az oka, hogy a rabszolgát ért testi sértés a babiloni felfogás szerint csak annyiban büntetendő, a mennyiben arabszolga gazdáját is érinti, vagyis munkaerejének befolyásolásával jár. Egykét fognak a kiütése, bármily kellemetlen legyen is a rabszolgára, a rabszolga gazdáját nem érinti s ezért ezt az esetet nem kellett paragrafusba foglalni. Ha pedig ez az eset elmarad, lehetetlen dolog volna a kiütött fognak a szabad—felszabadított—rabszolga schemája szerint paragrafusokba öntött kiütött szemmel és összetört csonttal való egy sorba állítása. Hogy csakugyan ez a körülmény idézte elő a feltűnő szövegezését, bizonyítják a 196—197. §§. is — valójában egy kettősparagrafus, — a melyekben a különböző büntetés tette szükségessé a 198. és 199. §§-ban az azonos büntetés miatt teljesen egybefoglalt szemkiütés és csonttörés külön tartását.

Az ily módon kétségkívül együvé tartozó 196—201. §§-kal áll egy sorban a 202—205. §§-tól alkotott csoport, mely az emberi méltóság jogát védi az arculütés ellen. A paragrafusok belső egymásutánjára ugyanaz a nézőpont — a rendi különbség — volt befolyással, mint az előző csoportban.

A megbeszélte 196—205. §§-ai egy egységbe foglalja s a következőktől — a vigyázatlanságból elkövetett testi sértést tárgyaló 206—214. §§-tól — elválasztja a bennük tárgyalt testi sértések szándékolt volta. Ez más szavakkal annyit jelent,

hogy a 196—214. §§. egymásutánját a bűncselekmény alányának, mint oknak, a bűncselekményhez, mint okozathoz való viszonya állapítja meg. A nem szándékos testi sértésekre vonatkozó kikezdésben az első complex a verekedés közben elkövetett testi sértés — 206—207. §§. —, második a az ütés következtében elvetelő terhes nő — 209—214. §§. E második complexnél nyílt kérdés marad az, vajon maga az ütés szándékolt-e, vagy egészen véletlenül történt. Ha ez utóbbi eset áll fenn, akkor a 209—214. §§-ban a felelősség még fokozottabb csökkenését kell megállapítanunk. Mindkét esetben figyelemre méltó azonban, hogy az ütés következtében elhalt terhes nőért halálbüntetés jár a tettes leányára, míg a verekedés közben kapott sebében elhunyt szabadért csak pénzbüntetést fizet a tettes. Sajátságos dolog még, hogy a 209. §-nak sumér megfelelője¹ két paragrafusban tárgyalja azt az esetet, ha a szabad *ember leánya*. (= szabad születésű nő) ütés következtében méhmagzatát veszti. A különböző büntetésnek s ezzel két paragrafusra való szétosztásnak oka talán az ütés szándékolt, vagy véletlen volta; a H K-ra vonatkozólag azonban — dacára a korkülönbségnek — e két §-ból nem igen mernék különösebb következtetést levonni. Könnyen lehetséges ugyanis, hogy II K 209. §-t a sumér törvénykönyv két paragrafusával közös forrás köti össze s a tényálladéknak két paragrafusra való széttagolása a sumér törvénygyűjtemény szerkesztőit terheli. Másrészt azonban természetesen számolnunk kell amaz eleve is valószínű lehetőséggel, hogy a babiloni jogfejlődés során előfordulhatott két paragrafusnak egybeolvasztása is.

Nagyon nehéz a helyzetünk a következő kikezdéssel szemben, a mely az orvosi műtéteket tárgyalja kilencz paragrafusban (215—223. §§.). E csoport alcímei a következők: *az orvos honoráriuma az esetre, ha valakinek életét, illetve szemét operációval megmenti* (215—217. §§.); *a rosszul*

¹ Clay. A Sumerian prototype of the Hammurapi Code, = OLZ, 1914, Ce 1—3; — Miscellaneous Inscriptions in the Yale Babylonian Collection. New-Haven 1915. No 28.

végzett operációval halált, illetve megvakulást előidézett orvos büntetése (218—220. §§.); *az orvos honoráriuma csonttörés vagy egyéb seb gyógyítása esetén* (221—223. §§.). Az alczimék belső tagoltságában a már ismert szabad—felszabadított—rabszolga egymásután az irányadó; csak egy zökkenő konstatálható a 218—220. §§-ban. A 218. §., a mely arról az esetről szól, ha az orvos operációjával a szabad ember halálát, vagy szemvesztét okozza, kétségtelenül párhuzamban áll a szabad életének vagy szemének megmentését tárgyaló 215. §-sal. A 215—217. és a teljesen azonos módon taglalt 221—223. §§. analógiájából következtetve önkéntelenül azt várnók, hogy a szerencsétlen végű operációnál is azok az esetek következnek, ha az operált felszabadított, illetve rabszolga. E helyett a 219. §. a *felszabadított rabszolgájának* szerencsétlen végű operációját tárgyalja. Vagyis válasz nélkül marad az a kérdés, mi történt akkor, ha az operált felszabadított, illetve szabad ember rabszolgája volt. A felszabadított rabszolgájának e kiemelése s a szabad ember rabszolgájáról való e hallgatás nem egyedül áll törvénykönyvünkben. A 15—16. §§-ban ugyanezzel a feltűnő jelenséggel találkozunk; sőt, ha az «awêlu» szó nem kizárólag a szorosán vett «nemes embert» jelenti, hanem általában «valaki» értelemben is használatos, — a mihez aligha férhet kétség, — nem lehetetlen, hogy a nemes ember rabszolgájáról az egész törvénykönyvben nem esik szó. A problémát, a mely élénken bizonyítja, mennyire távol vagyunk még a babiloni viszonyok helyes ismeretétől, ezidőszerint nem tudom megoldani; de célunk szempontjából elégséges annak a megállapítása, hogy a 219. §. terminológiája különbözik a 217., illetve 223. paragrafusokétól.

A szabad ember rabszolgája iránt felmerülő kérdés megoldását kikapcsolva, feleletet vár a másik kérdés: miért nem említi a 219. §. a szerencsétlenül operált felszabadítottat? S ha e problémát azzal a feltevessel akarnók megoldani, hogy a 218. §. a szabad emberre ép úgy vonatkozik mint a felszabadítottira — ami a két rendhez tartozók életének különböző értékelése miatt teljesen valószínűtlen, — még mindig ma-

rad fenn egy egyenetlenség, a melyet figyelmen kívül nem hagyhatunk.

A 215—217., valamint a 221—223. §§. valójában egy-egy három kikezdésű paragrafus formájában fogalmaztattak, a mennyiben a teljes tényálladék csak a vezető 215. és 221. paragrafusokban olvasható, — a 216—217. és 222—223. §§. pedig a vezetőparagrafusok tényálladékának csak módosításait tartalmazzák s önmagukban érthetetlenek. Ezzel szemben a 218—220. §§. szerencsétlen operációja két önálló és önmagában is teljesen érthető paragrafusban nyer elintézést. E körülmény az előbb említett nehézségekkel kapcsolatban alig magyarázható másként, mintha feltételezzük, hogy a 215—223. paragrafuscsoport nem egy eredetű, hanem a 218—220. §§. körül állt össze mint mag körül Hammurapi. codifikátorainak a jóvoltából. A paragrafuscsoport mai címe ugyanis szemmel láthatólag «Az orvos díjazása és felelőssége». Ha e cím eredeti, akkor nem értjük azt, miért nincs meg az analógia egyfelől a cím alá illő s egyöntetű 215—217., 221—223. §§., másfelől a kérdéses 218—220. §§. között sem a csoportosítás nézőpontjai, sem pedig a stilizálás szempontjából. A 218—222. §§. később betoldott voltának a lehetősége már azért is kétséges, mert a casuscomplex utólagosan is átdolgozható lett volna a másik két complex analógiájára, de főként azért, mert az egész kikezdésben egyedül a három — illetve két — vitás paragrafus olyan, a mely az orvos által gondatlanságból elkövetett emberöléssel, illetve testi sértéssel a megelőző gondatlanságból elkövetett testi sértésekhez kapcsolódik. A paragrafuscsoport mai összeállítását a legtermészetesebben a következőképp magyarázhatjuk.

Az alapul szolgáló törvénykönyvben a 206—214. §§. után egész logikusan a 218—220. §§. következtek; az utóbbiakban szereplő «orvos» azután a codifikátorokat arra indította, hogy az orvosra, sőt állatorvosra vonatkozó egyéb gyűjteményekből vett mai 221—223., illetve 224—225. paragrafusokat e helyütt toldják be. Miután a betoldással az eredeti «gondatlanságból elkövetett testi sértés» cím az «orvos» címre változott, felmerült annak a szüksége, hogy az eredményesen

operáló orvos tiszteletdíja is helyet kapjon a paragrafusok között. Hogy pedig a tiszteletdíjat megállapító — akár valamely más gyűjteményből vett, akár újonnan fogalmazott — 215—217. §§. nem a 220. §. után, hanem a 218. előtt toldattak be, annak oka az állatorvosra vonatkozó 224—225. §§. analógiája.

E magyarázattal megfejtettünk minden nehézséget, kivéve a *felszabadított rabszolgájának* különös hangoztatását, a mely azonban kitűzött célunk szempontjából teljesen mellékes kérdés.

Szemlét tartva még egyszer az elmondottak felett s a felismert szerkezet alapján visszakövetkeztetve, hiányosnak találjuk a 196—201. §§. rendelkezéseit. Eddigi megállapításaink után u. is alig lehet kétséges, hogy a törvénykönyv e harmadik — illetve a perjoggal negyedik — kikezdése a *dologi jog* és *családjog* mellé mint *személyjog* sorakozik s első paragrafusaiban a személyi létezés jogát iktatta törvénybe. Ez esetben azonban önkéntelenül felvetődik a kérdés, miért nem intézkedett a törvénykönyv a 196. §. előtt, vagy — a 206—207., illetve 209—214. §§. analógiájára — esetleg a 201. §. után a személyi létezés jogának legdurvább megsértéséről, az előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölésről.

E feltűnő hiányt talán a törvénykönyv casuistikus nyelvével magyarázhatjuk. A perjogot kezdő 1. §. u. is, a mely a vádló bizonyítási kötelezettségét állapítja meg, ez elvet a gyilkosság vádjának példáján szemlélteti. Hogy az itt említett *nértu* előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölést jelent, bizonyítja a talio alapján a hamis vádlóra kimondott halálbüntetés. Miután pedig a gyilkosságról ily formán — bár más szélből és más helyütt — már szó esett, a törvénykönyv szerzői feleslegesnek látták a casusnak újból való leírását.

Ha ez a lehetőség a valóságnak megfelel, akkor újabb és fontosabb következtetést is vonhatunk le belőle.

A casuistikus jogi nyelvnél u. is természetes az, hogy valamely jogelvet olyan casussal szemléltettek, a mely casus más elv szemléltetésére is alkalmas; az sem lehet feltűnő,

hogy a már egyszer elintézett casus egy más helyütt, a hol a systéma szerint újból várnók, nem fordul elő, lélektanilag alig magyarázható azonban az a körülmény, hogy a törvénykönyv elején kimondandó jogelv szemléltetésére alkalmas casust épen a törvénykönyv utolsó kikezdésének az elejéről vették. Annál kevésbbé, miután az 1. §. szükségletének megfelelő esetek nagy választékban állottak a codicatorok rendelkezésére mindjárt a dologi jog kezdő rendelkezései között!

Eloszlanék e lélektani nehézség, ha feltételeznők, hogy a ma utolsó helyet elfoglaló *személyjog* valamikor a törvénykönyv élén állott. Ez esetben ugyanis a kérdéses paragrafus mint a törvénykönyv első kikezdésének első paragrafusa a *perjog* élén codificálandó jogelv szemléltetésére — egyéb feltételeknek megfelelően — helyzeténél fogva is a legalkalmasabbnak látszott.

Kétségtelen, hogy e magyarázat ¹ kissé tulságosan merész és több új kérdést vet fel, a melyek megoldására a jelenben használható eszközeink nem elégségesek, azonban az is kétségtelen, hogy a Hammurapi-kutatás további folyamán mint lehetőséget számon kell tartanunk.

Miután a 218—220. §§. körül betoldott casusok révén az eredeti *gondatlanságból elkövetett emberölés és testi sértés* cím az *orvos* címnek adott helyet, további associáció a rabszolgajelet vágó felcserre vonatkozó 226—227. §§. betoldására vezetett.

E betoldások következtében a törvénykönyv eredeti rendszere teljesen felbomolván, az orvos, állatorvos, felcser után egyéb foglalkozású emberek között tart szemlét a codex. Legelőször következik az építőmester díjazását és felelősségét megállapító 228—233. paragrafuscsoport, a melynek betoldására talán még az eredeti *gondatlanságból elkövetett emberölés és testi sértés* cím szolgált okul a 229—231. paragrafusokkal kapcsolatban. A hat — illetve helyesen három —

¹ A melyet különben más okból D. H. Müller is feltételez: Ges. H. p. 221.

paragrafus elrendezése azonban mind logikai, mind stiláris szempontból annyira egyöntetű, hogy a 229—232. §§. — valójában egy paragrafus — esetleges elsőbbségére támaszpontot nem találhatunk; ezért lehetséges, hogy e paragrafusnak az eredeti rendszerrel való egyezése másodlagosan, véletlenül jött létre.

Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy az építőmesterre vonatkozó paragrafuscsoport csak mai alakjában asszociálhatta a hajóácsról szóló 234—235. §§-t, a melyek a *hajó* cím alatt valószínűleg a törvénykönyvbe olvasztásuk előtt is egybetartoztak a bérbeadott hajóról, bérelt hajósról s hajók összeütközéséről intézkedő 236—240. paragrafusokkal.

A törvénykönyv eredeti tervétől elhajló, de eddig az asszociáció segítségével több-kevesebb valószínűséggel követett vonal a 241. §-sal egyszerre és váratlanul megszakad. Első gondolatunk érthetően az, hogy a törvénykönyv a szakadáson túl a 218—220. paragrafusoknál elhagyott eredeti tervezethez tér újból vissza, a gondatlanságból elkövetett emberöléssel, illetve testi sértéssel azonban sem a szarvasmarha elzálogosítását tiltó 241., sem pedig a munkára kiadott szarvasmarháról intézkedő 242—249. §§-ban összhangzó motivummal nem találkozunk.

E paragrafusoknak egyellen címe kétségtelenül a *szarvasmarha* lehet csupán, a mely cím azonban sem az alapul szolgáló törvénykönyv tervezetébe, sem pedig az eddig betoldott részek gondolatkörébe nem illik bele. Miután aligha feltételezhető, hogy a codificátorok innen kezdve minden logika nélkül találomra írták volna le a még hátralevő néhány paragrafuscsoportot, feltétlenül magyarázatát kell találnunk e különös zökkenőnek, a mely a 240. és 241. §§. között annyira szembeszökő. S ha a magyarázat az előzők alapján teljesen kizártnak látszik, nem marad más hátra mint a következő paragrafusoktól várni a feleletet.

S valóban a *szarvasmarha* cím alatt az előző két kikezéshez — 241. és 242—249. §§. — harmadikul csatlakozó 250—252. §§. egész természetes logikával illeszkednek bele abba a rendszerbe, a melyet a 220. §-nál elhagytunk. Az öklelős ökör gazdájának a gyilkos állatért való felelősségét

tárgyaló három, illetve helyesen két paragrafus *közvetve előidézett emberölése* határozottan mint új kikezdés helyezendő a 196—214. + 218—220. §§-ban tárgyalt *közvetlenül előidézett emberölés és testi sértés* mellé. A két csoport egymásutánjának logikája ugyanaz, mint a mely a *közvetlenül előidézett emberölésre és testi sértésre* vonatkozó paragrafusok egymásutánjára kialakítólag hatott.

Az ilyformán magyarázott 250—252. §§. világában a megelőző 241—249. §§. helyzetének megokolására az első lehetőség az volna, hogy a 241—249. §§. valamely más törvénygyűjteményből toldattak az alapul szolgáló törvénykönyv öklelős ökörről szóló paragrafusai *elé* — mondjuk *retrográd asszociációval*. Mivel azonban az e fajta asszociáció lélektanilag legalább is sajtáságosnak látszik s egész különleges indokolást tenne szükségessé, természetesebb lesz feltételeznünk a második lehetőséget, hogy t. i. a 241—252. §§. már egy más gyűjteményben is mai sorrendjükben voltak olvashatók s teljes egészükben vétettek át az alapul szolgáló törvénykönyv öklelős ökörről szóló paragrafus helyére.

A következő 253—277. §§. általában a *munkaszerződés* jegyében állnak, a részletekben azonban meglehetősen sok problémát vetnek fel, a melyek teljes megoldására a ma rendelkezésünkre álló eszközök alig engednek reményt. Élen állanak a fogalmazás szempontjából egy paragrafusnak veendő 253—256. §§., a melyek a szegődött ispán (?) kötelességeit állapítják meg, majd a mezei munkás bérét meg szabó 257. §. következik. A kettő között valamelyes asszociációs kapocs a megművelendő földben található, de nem lehetetlen, hogy közelebbről az *ispán* asszociálta az alája beosztott *cselédet*.

Úgy látszik, a *bér* cím alatt csatlakozik ehhez a 258. §., a melyet az ugyane cím alá tartozó 261. §-tól jogtalanul választanak el az eke, ekeszarv (?) vagy eketalp (?) ellőpásáról intézkedő, valójában egy paragrafust alkotó 229—260. §§.

A 262—267. §§. minden nehézség nélkül felfüggeszthetők a 261. §. *pásztorára*, de elválasztják e paragrafust a szintén *bérekről* rendelkező 268—277. §§-tól

Ha a kétségtelenül a 261. §-tól függő 262—267. §§-t le-

számítjuk, a kérdéses csoportban marad 19 — helyesebben 12 — paragrafusunk, a melyek közül 13 — illetve helyesen 10 — a *béreket* szabályozza. Ez a körülmény, támogatva a praegnans 274. §-tól, a mely tiz különböző mesterember bérét állapítja meg, minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a törvénykönyv utolsó előtti fejezetében a *bérek* czímszó jelentékeny szerepet játszott. Nehéz azonban a végére járni annak a kérdésnek, vajon e czímen Hammurapi codificatorai gyűjtötték-e össze a különböző más szempontokból csoportosított gyűjteményekben található béreket tárgyaló paragrafusokat, vagy pedig készen kaptak egy ily gyűjteményt, a melynek egyes paragrafusait az associatiós szempont áttételével egyéb gyűjtemények paragrafusaival bővítették.

Ha csak a 261—277. paragrafuscsoportot vennők szemügyre, minden habozás nélkül a második lehetőség mellett foglalnánk állást, mivel a 262—267. §§-nak a 261.-ről való lekapcsolása után a 261.+268—277. §§. teljesen homogén csoportot alkotnak, a mely csoportnak egyetlen czíme a *bér* lehet.

Bonyolódik azonban a helyzet, ha a megelőzőket tesszük vizsgálatunk tárgyaivá.

Feltételezve, hogy a 259—260. §§. — valójában egy paragrafus — későbbi betoldások, a 257—258. §§-ban ugyan újabb két paragrafust kaptunk, a melyek szintén a bérekről intézkednek, de a feltételezés helyességéhez nagyon sok szó férhet.

Az interpolálásnak u. is — épen úgy mint a teljesen önálló szerkesztésnek — megvan a maga logikája. A betolandó szövegrész helyzetét nem a véletlen, hanem az associatio szabja meg, még akkor is, ha ez associatio az eredeti tertium associationist figyelmen kívül hagyja. Ha tehát a 259—260. §§-t Hammurapi codifikátorai toldották volna be a 257—258.+261.+268—277. §§-ból álló, béreket szabályozó törvénygyűjteménybe, feltétlenül meg kellene találnunk e paragrafusok s a 258. §§. közti associatiós kapcsolatot.

A 258. §-ban azonban a *béren* kívül egyetlen elem van csak, a mely az interpolatorban az associatiós folyamatot megindíthatta: a *marhahajtó* (LIB. GUD.).

A marhahajtó és az eke közt — mint azt azonnal látni fogjuk — van ugyan valamelyes összefüggés, de feltételezve azt, hogy a marhahajtó csak a *bér* kapcsán függ össze a 257. §. földművesével, psychologialilag nehéz volna megmagyaráznunk, miért tépték ki codifikatoraink épen az eke és ekerészek tolvajára vonatkozó 259—260. §§-t az eredeti gyűjteményből, a melyben helyzetüket bizonyára az előzőkkel való szorosabb összefüggés magyarázta, csak azért, hogy egy kevésbé alkalmas helyen szűrjék be őket!

Az egész bonyodalmas kérdéscomplexum kibogozására talán a 257—260. §§-ban használt műszavak felderítése ad útbaigazítást.

A 257. §. *földmunkása* helyén az eredetiben az APIN ideogramm (= Delitzsch AL⁵ No 32) áll, a 259. §. pedig a GIŠ.APIN eszköz ellopását sújtja öt sékel bírsággal. E GIŠ. APINT-t VR 29, 64 g. h. alapján ¹ nartabu-nak szokták olvasni s öntözőkerékkel ² fordítani. Az olvasás és a fordítás e helyütt aligha helyes. Az APIN jelentései az S^b syllabarium szerint ³ 290 : sumér en-ga-ar, akkád ik-ka-ru, 291 : sum. a-pi-in. akk.-e-pi-nu ; 292 :) sum u-ru, akk. e-ri-šu. Mivel *ikkaru* (=engar) értelme az összes szövegek és rokonnyelvek tanúságaszerint : «szántó-vető, földműves»⁴ s erésu (uru) ugyancsak minden kétségen kívül annyit jelent, mint : *a földet megművelni*,⁵ a közbeeső epinnu aligha lehet más, mint : «eke».⁶

Az S^b syllabarium jelentéscsaládja önkénytelenül felidézi bennem a babiloni szántás-vetés képét,⁷ a mely talán magyarázatát adja a szóbanforgó paragrafuscsoportnak. A babiloni szántásnál egy eke körül három ember foglalatoskodott :

¹ GIŠ.APIN. = nar-ta-bu Delitzsch HWB 618 a.

² A √rtb gyökérből.

³ Delitzsch A L⁵ p. 103.

⁴ V. ö. héber אכר.

⁵ Szántani? v. ö. a rokon nelveket : arab حراث, héber חרש.

⁶ Ugyanígy fordítja Witzel, Keilinschr Stud. I., 1 skk ; Ungnad, Altbab. Briefe aus dem Museum zu Philadephia. = Ztschr. f. Vergl. Rechtswiss. 37. Bd. p. 341. a nartabu szónál.

⁷ Pl. Meissner, Bab. & Ass. Abb. 40.

az egyik az eke szarvát tartja, a másik a magot szórja, a harmadik a befogott szavasmarhát ösztökéli egy bottal. A kép szereplői közül a 259—260. §§. az *ekét* illetőleg intézkednek, a 258. §. a marhákat ösztökélő *marhahajtót* tárgyalja le, a 257. §. *ikkaru*-ja vagy az ekeszarvat tartó, vagy pedig a magvető. A hiányzó harmadikat pedig megtaláljuk a 253—256. §§. — valóságban csak egy paragrafus — főszereplőjében, a kit gazdája a «földje fölé állítás céljából» szegődtetett.

Ily módon a 253—260. §§. talán *szántás-vetés* cím alatt kifejezesezett paragrafuscsoport, a melynek ez esetben minden ellenkező látszat daczára sincs semmi köze a következő 261.+268—277., *bérek* című, paragrafusokhoz.

A 253—277. első tekintetre egy csoportnak látszó paragrafusok körül felmerült problémákat tehát oly módon oldhatjuk meg legkönnyebben, ha a 253—260. §§-t a 261—277. §§-tól különválasztjuk s a második csoportnál feltételezzük, hogy a 262—267. §§. az eredetileg összetartozó 261. és 268. §§-t jogtalanul elválasztó későbbi betoldások, a melyek azonban talán még a Hammurapi előtti jogfejlődés számlájára irandók. A 266. és talán a 267. paragrafushoz sajátságos és a jogi felfogás eltolódását bizonyító párhuzammal szolgál a Clay-féle sumér törvénytábla,¹ a mely azonban célunk szempontjából semmiféle felvilágosítást nem nyújthat.

A 261—277. paragrafuscsoportot a megelőzővel kétségtelenül a 257—258. §§. bérei s talán a földművelés, állattenyésztés közös gondolatkör kapcsolják egybe, a 253—260. §§-nak a helyzetét pedig bizonyára a *szántás* képe magyarázza. E paragrafusok ugyanis szemmel láthatólag egy csoportba tartoznak a 242—252. §§-kal, a melyek a szántásnál felhasznált szavasmarhára vonatkozó rendeleteket tartalmazták.

Mindenesetre figyelemmel kell azonban lennünk még egy, eddig talán nem eléggé hangsúlyozott jelenségre.

¹ 63. Ha 64 a marhapásztor 65 (a marhát) oroszlánnal széttepette, 67 tulajdonosának 66 hasonlót 68 adjon vissza. — 69. ha 70 a marhapásztor 71 a marhát elveszítette, 72 marháért marhát 74 térítsen vissza 73 a tulajdonosának.

A 215—225. §§. megbeszélése alkalmával megállapítottuk, hogy valószínűleg a 218—219. §§. voltak az a közép-pont, a mely körül a paragrafuscsoport összeállott s hogy e paragrafusok elé — talán a 224—225. §§. egymásutánjának a hatása alatt — később kerültek az operáló orvos díjazását tárgyaló 215—217. §§. Ugyanez a felfogás végig kísérhető csaknem az egész törvénykönyvön. A 228., 234., (239.), 242—243., 257., 258. és 261. §§., a melyek legtöbbje egy-egy paragrafuscsoport vezető paragrafusa épen úgy a díjak, bérek szabályozói, mint a 268—277. §§-ban foglalt bértarifa. Tetszetősnek látszik ennél fogva az a gondolat, hogy Hammurapi codificatorai egy a díjakat és béreket szabályozó gyűjteményt interpoláltak egyéb a foglalkozással kapcsolatba hozható rendeletekkel. Emeli e lehetőségnek a valószínűségét az a körülmény, hogy olykor a díjakat megállapító paragrafusok közvetlenül egymás mellett állnak, mint a 221—223. + 224—225. és a 257. + 258. paragrafus-csoportokban; azonban oly nehézségek is merülnek fel, a melyek meggondolásra intenek. Az előzők folyamán említettéken kívül szembeszökik mindenekelőtt a 239. §., a mely a hajósnak a bérét nem a paragrafuscsoport élén, hanem a hajósra vonatkozó egyéb rendelkezések közben szabja meg. Igaz ugyan, hogy e nehézséget eloszlathatjuk azzal a megállapítással, hogy a 234—240. §§. valójában négy csoportra oszlanak a következő címekkel: a) hajóács (234—235. §§.); b) bérbeadott hajó (236. §.); c) bérelt *hajó és hajós* (237—238. §§.); d) hajós (239—240. §§.), de e felosztás, ha helyességéhez szó sem férne is, egyúttal a 234—240. paragrafus-csoportnak a *hajó* címszó alatt való egyöntetű eredetéről tanuskodnék, vagyis azt bizonyítaná, hogy a 239. §., nem a benne megállapított *bér* miatt került a helyére.

Ha a tárgyalt egész részben előforduló *béreknek* mint csoportosító tényezőnek elsőleges voltát vallanók, nem tudnók azt sem megállapítani, miért tolódtak a közvetve előidézett testi sértést tárgyaló 250—252. §§. oly messzire a 220. §-tól? A 221—249. §§. közébekeledését csak a paragrafusról paragrafusra s paragrafuscsoportról paragrafus-

csoportra való associációval magyarázhatjuk kielégítően. s teljesen tanácstalanul állunk, ha a *bérek* czímszónak ily átfogó hatást tulajdonítunk.

Más oldalról kétségtelen, hogy a béreknek e sajátos felsorakozása nem egészen a véletlen műve.

Magyarázatul azonban elégségesnek látszik a 215—225. paragrafuscsoport elemzésénél felhozottaknak általánosítása. Miután a stilisztikailag is teljesen egyöntetű 224—225. §§. egymásutánja előidézte, hogy az operáló orvos díjazása (215—217. §§.) a reá vonatkozó egyéb rendeletek (218—220. §§.) elé került, csak természetes, hogy az egyszer tudatossá vált elv a továbbiakban is éreztette a hatását, kivéve, ha egyéb fontosabb okok nem szolgáltak akadályul. Ily akadályra bukkantak a codicatorok legelső ízben a 239. §-ban, a melynek kiemelése esetén nem tudtak volna mit kezdeni a megbontott többi paragrafussal, a melyeket részint a hajó-hajóács-hajós, részint a hajóépítés, hajóelmerítés egymásután tart össze.

Sehogy sem tudok azonban a végére járni annak a kérdésnek, mennyiben tudatos az a körülmény, hogy a 221—238. §§-ban *darabbérek*ről, a 239—267. §§-ban *évíbérek*ről, a 268—277. §§-ban pedig *napszámokról* van szó! Az egymásután logikus volta mindenesetre felkeltheti a gyanunkat e sorrend szándékosságát illetőleg.

Sajnos, a helyzet minden okoskodás daczára sem mondható teljesen felderítettnek, egy nagy eredményünk mégis kétségtelen: elemzésünkkel sikerült az alapul szolgáló törvénykönyvnek a *személyjog* alatt kikristályosodott rendszerét megállapítanunk s a betoldott gyűjtemények természetét illetőleg bizonyos lehetőségek játékával számoló véleményt formálnunk.

A törvénykönyv utolsó fejezetét a rabszolgákra vonatkozó öt — helyesen négy — paragrafusból álló csoport alkotja (278—282. §§.), a melynek helyzetét, miután a közvetlen megelőzőkkel semmiféle kapcsolatban nem áll, s a 252. §-ig követett alapul szolgáló törvénykönyvbe sem illik bele, kétségtelenül egyedül az a körülmény magyarázza,

hogy előbbrehelyezését semmi különösebb ok nem tette szükségessé. A csoport maga egységes és valószínűleg egyöntetű, ámbár nem lehetetlen, hogy valamely átdolgozáson ment keresztül, a mely a rendelkezésünkre álló eszközökkel ma meg nem állapítható.

Az első két paragrafus az eladó felelősségét állapítja meg arra az esetre, ha a rabszolga egy hónapon belül bennu-betegségben¹ betegszik meg (278. §.), vagy ha óvást jelentenek be (279. §.); a kissé nehezen érthető 280—281. §§. — tulajdonképen egy paragrafus — arra az esetre intézkednek, ha a kereskedő külföldön vásárolt rabszolgáját az országba való visszatérés után valamely babiloni állampolgár a sajátjaként követeli²; a 282. §. pedig a rabszolga voltát rosszhiszeműen kétségbevonó rabszolga büntetését tartalmazza.

Ha a paragrafusok gondolatmenetének irányában tovább tapogatózunk, a 282. §. folytatására önkényt ajánlkozik a 15—20. paragrafusokból álló egyöntetű csoport, a mely a rab-

¹ Sudhoff szerint bennu = nyavalyatörés. Die Krankheiten bennu und sibtu der bab.-assy. Rechtsurkunden. = Arch. f. Gesch. d. Mediz. IV, p. 353—69.

² Nehéz elképzelnünk, hova czéloznak e paragrafusok, a mikor a külföldön vásárolt s valamely babilonitól a maga számára követelt babiloni születésű rabszolgának kártérítés nélkül való felszabadítását írják elő, a külföldi születésűt pedig a kereskedőnek fizetendő ármegettérítés után az eredeti tulajdonosnak ítélik oda. Annyi szemmel látható, hogy a különböző ítélet azon a kérdésen fordul meg, vajon a rabszolga bennszülött-e, vagy nem. Ebből a körülményből következtetve az első gondolatunk az, hogy a törvénykönyv a bennszülött rabszolgának a külföldre való eladását akarja megakadályozni; ellenkezőleg a római jog *trans Tiberim* elvével. Közlebbi vizsgálatra azonban a problémák egész raja száll ki a két paragrafusból. Mínt hogy a rabszolgát valaki a sajátjának ismeri fel s a törvénykönyv a tulajdonjog igazolt voltát feltételezi, szó sem lehet arról, hogy az igényét bejelentő a rabszolgát eladta volna. A 281. §-ból következik, hogy az igénylő a jogos tulajdonos, a ki a birtoklást akarata ellenére vesztette el. Így a kérdéses rabszolga csak szökevény lehet; — vagy erőszakkal elhurczolt?

Ha azonban szökevény, miért jutalmazza őt a sikerült szökésért

szolga szökésének az elősegítéséről intézkedik. Miután e paragrafuscsoportról annak idején megállapítottuk, hogy egy a rendszertől követelt paragrafus helyére todatott be valamely az alapul szolgáló törvénykönyvtől különböző gyűjteményből, valószínűnek látszik, hogy a 278—282. §§. gondolatmenetéhez való csatlakozása nem a véletlen műve, hanem az eredeti összetartozásnak a bizonyossága. Természetesen nem lehetetlen, hogy a 282. és 15. §§. közül hiányzik egy a szökött s újra befogott rabszolgára -- semmi esetre sem halál- -- büntetést szabó paragrafus, de az sincs kizárva, hogy ez eset elbírálását a törvénykönyv a rabszolga gazdjának a kényére bízta.

Eddigi fejtegetéseink eredményeit a következő pontokban foglalhatjuk össze:

1. A Hammurapi-féle törvénykönyv nem teljesen új alkotás, hanem régebben meglevő, *írásba foglalt* törvénykönyvekből van egybedolgozva.

2. Az egybedolgozás oly módon történt, hogy egy ala-

ugyanaz a törvénykönyv, a mely a szökés elősegítőit halállal bünteti (V. ö. 15—20. §§.), s minden esetben miért sújtja az ártatlan károsultat és a jóhiszemű kereskedőt? A paragrafus egyébként vég-eredményben ép az ellenkezőjét érte el annak, a mit szemmeláthatóan elérni akart: a külföldön utazó kereskedő bizonyára gondosan óvakodott a babiloni eredetű rabszolgák megvásárlásától s hazai területre való juttatásától. Nem gondolták volna a codificátorok végig a törvény következményeit? További nehézség az, hogy a törvény kifejezetten arra az esetre szól, ha az országba hozott, külföldön vásárolt rabszolgát valamely babiloni mint sajátját a maga számára követeli s mégis nem azt mondja, hogy a rabszolgát *fel kell szabadítani* (andurára išakan, v. išakan), hanem hogy a rabszolga a *törvény erejénél fogva felszabadul* (anduraru iššakan). Mi történt azonban akkor, ha a külföldön vásárolt bennszülött rabszolgát senki sem követelte a maga számára? Akkor is andurášu iššakan, vagy a vevő megmaradt a rabszolga háborítatlan birtokában? Koschaker interpolációs hypothesis, a ki a nehézségeket a XXIIIr 83—88. sorok későbbi betoldásával akarja megoldani (Rechtvergl. Stud. p. 105.), erőltetettnek látszik. Sajnos, hogy fenmaradt peres okmányaink között egy sincs, a mely e paragrafusok illusztrálására, illetve megértésére szolgálhatna.

pul választott törvénykönyvbe egyéb gyűjtemények rendeleteit iktatták be arra alkalmasnak látszó helyeken.

3. Az alapul szolgáló törvénykönyvnek rendszere a következő:

- I. Perjog (1—5. §§.).
  1. Vádlott és vádló (1—2. §§.).
  2. Tanúk (3—4. §§.).
  3. Bírák (5. §.).

- II. Dologi jog (6—126. §§.).
  1. A tulajdonjog meghatározása (6—7. §§.).
  2. A tulajdonjog megsértésének módozatai:
    - A) Lopás.
      - a) Dolgokra irányuló.
        - a) Privilegisált (8. §.).
        - β) Közönséges (9—13. §§.).
      - b) Személyekre irányuló.
        - a) Kiskorú szabad (14. §.).
        - β) Rabszolga (15—20. §§.).
    - B) Betörés (21. §.).
    - C) Rablás (22—24. §§.).
    - D) Károk:
      - a) Tűzkár (25. §.!).
      - b) Vízkar (53—56. §§.).
      - c) Legelőkár (57—58. §§.).
      - d) Tiltott favágás (59. §.).
    - E) (?)Hütlén kezelés 106.(?), 112.(?), 120—126.(?)§§.

- III. Családjog (127—193. §§.??)?
  1. Házasság (128—158. §§.??)?
  2. Eljegyzés (159—161. §§.)?
  3. Örökösödés (162—184. §§.??)?
  4. Örökbefogadás (185—193. §§.??)?

- IV. Személyjog (194—282. §§.??).
  1. A személyi létezés jogának megsértése.

- A) Közvetlenül.
- a) Előre megfontolt szándékkal (196—205. §§.).
    - a) Az emberi élet és testi épség jogának sérelme (196—206. §§.).
    - β) Az emberi méltóság jogának sérelme (202—205. §§.).
  - b) Felindulásban (206—208. §§.).
  - c) Vigyázatlanságból (+ orvosi műhibák) (209—214. + 218—220. §§.).
- B) Közvetve (250—252. §§.).

4. A megállapíthatólag betoldott nagyobb gyűjtemények nézőpontjai, illetve címei a következők:

I. 1. Ingatlan.

- A) Föld (42—52. §§.).
- B) Kert (60—B1. §§.).
- C) Ház (B2—F1. §§.).

2. Ingó (G1—107. §§.??).

II. Katonai hűbéresek (26—41. §§.).

III. Rabszolgák (278—282. + 15—20. §§.).

IV. Különböző foglalkozások (215—217. + 221—240. §§.??).

V. Napszámok tarifája (268—277. §§.).

VI. Szántás-vetés (241—249. + [250—252.] + 253—260. §§.??).

Vajon e hat töredék közül melyek tartoznak együvé s melyek valók különböző gyűjteményekből a rendelkezésünkre álló eszközökkel ma biztosan meg nem állapítható, Úgy látszik azonban, hogy a katonai hűbéresekre vonatkozó paragrafusok csak törvénykönyvünkben kerültek együvé az I. számmal jelzett gyűjteménnyel, a IV. és V. alattiak pedig valószínűleg ugyanabból a gyűjteményből valók.

Felderítetlenül maradnak a korcsmárosnőre vonatkozó

108—111. §§., a melyek talán az alapul használt törvénykönyvben foglaltak helyet, valamint a 261—267. §§., a melyek vagy a IV., vagy az V. gyűjteménybe tartozhattak. Ugyancsak felelet nélkül marad az a kérdés, mely paragrafuscsoportok toldattak be a családjogba. Hogy a törvénykönyv e részének a sorsa ugyanaz volt, mint a többié az elemzés folyamán láttuk már, kézenfekvőbb felosztása következtében a betoldások nagyjából mégis jó helyen történhettek, mert ma kétségtelen bizonyossággal meg nem állapíthatók.

Megjegyzendőnek tartom még, hogy mivel az elemzést első sorban az alaki oldalról végeztem s itt sem kívántam túlzottan a részletekbe menni, az imént adott vázlat mint első alapvetés csak az egybedolgozott források szerkezetéről adhat felvilágosítást. Bár célunk szempontjából ugyancsak nem volna közömbös, a törvénykönyvből magából s az eddig rendelkezésünkre álló egyéb anyag alapján meg nem oldható az a kérdés, mennyi újonnan fogalmazott paragrafus, vagy paragrafuskikezdés köszönhető Hammurapi jogászainak s mennyi a megelőző átdolgozásoknak.

Az eleve is valószínű, hogy az írott szöveg minden áhíthatos tisztelete daczára az egyes paragrafusok idők folyamán s Hammurapi codicatorainak kezén is bizonyos módosulásoknak voltak kitéve.

E módosulások — beleértve a betoldásokat is — kétfélék lehettek: olyanok, a melyek az összedolgozott gyűjtemények rendszerének megbontását vonták maguk után s olyanok, a melyek a rendszeren belül történtek. Mindkettő viszont lehet felismerhető, vagy fel nem ismerhető.

Általában felismerhetők azok a módosulások, a melyek az egyes gyűjtemények rendszerét megbontották, de nem lehetetlen, hogy miattuk a gyűjtemények egyik-másik eredeti paragrafusa is betoldásnak látszik. Majdnem ez a helyzet pl. a 25. §-nál, a melyből valahogyan épen a paragrafus éle tűnt el s bizonyosan a G1—107. §§. meg nem állapítható paragrafusainál, a melyeket ily módon a kétségtelenül betoldottakkal együtt idegen gyűjteményből eredeztettem.

Általában felismerhetetlenek azok a módosulások, a

melyek a felhasznált gyűjtemények rendszerét meg nem bontották: tehát a paragrafusoknak az eredeti élt meghagyó átdolgozásai, bővítései sőt idegen gyűjteményekből való megtoldásai is. Egyik-másik esetben sikerült ugyan az ilyen módosulások lehetősége iránt a kérdést fölvetnünk, de bizonyos, hogy a legtöbbször még csak a gondolata sem merült fel annak, hogy a valójában betoldott rész talán idegen eredetű is lehet.

E felsorolt lehetőségekkel szemben meg kell azonban állapítanunk azt, hogy az egybedolgozott források tekintélyes része — s első sorban az alapul szolgáló törvénykönyv — a szerkezet szempontjából felismerhető volt, a miből bizonyos, hogy a források legtöbb paragrafusának legalább protasisa, ha talán megváltozott szövegezésben is, de az értelem jelentősebb módosulása nélkül maradt reánk s ez által a Hammurapi-féle törvényalkotás jogtörténeti helyzetének tisztázásában hathatósan segített bennünket.

Az elemzés útján szétválasztott források egymással és a törvénykönyvvel való egybevetése két sajtáságos és mindenestre számbaveendő észrevétellel szolgál.

Az egyik az, hogy az alapul használt törvénykönyv paragrafusai általában büntető-, a betoldottakéi pedig általában magánjogi természetűek.

Mivel épen az alapul szolgáló törvénykönyv kifogástalan logikájú jogászairól fel merem tételezni, hogy a büntető- és magánjog különböztetést ismerték,¹ alig hiszem, hogy ez a körülmény pusztán a véletlen műve lehetne.

A másik észrevétel pedig az, hogy a források szerkesztői határozottan iskolázottabbak voltak jogászi szempontból, mint a forrásoknak egy törvénykönyvbe gyűrói. Amazok a paragrafusok élének associatiójával előre megállapított rendszerbe csoportosították rendeleteiket, vagyis a szó legmodernebb értelmében véve *szerkesztettek*, emezek az asso-

¹ Nem lehetetlen, hogy a «dîn napišti = életbevágó ügy» (3. §.) és a «(dîn) še'i ù kaspi = gabona, vagy pénzügy (4. §.) épen a megfelelő babiloni műszavak.

ciatiós szempont állandó váltogatásával szabták egybe a fel nem ismert szerkezetű törvénykönyvek egyes paragrafus-csoportjait.

Ily formán törvénykönyvünk sem tisztán irodalmi, sem jogi szempontból nem mondható kifogástalan alkotásnak. A törvénykönyv forrásainak szétválasztásában oly rendkívüli szolgálatokat tett egyenetlenségek és tökéletlenségek azonban jórészt a törvénykönyv keletkezésének körülményeiből magyarázhatók.

Mikor Hammurapi uralkodása 31. évében — egy Tell-Sifr-ben talált szerződés¹ szűkszavú, de sokat mondó aláírása szerint «Anu és Illil segítségével hadserege élén mentelt s a mikor keze Jamutbal országát és Rimsin királyt földreterítette», valójában egész Előázsia meghódítását fejezte be s oly világbirodalmat teremtett, a minőt agadei Sargon óta nem ismert a Kelet. Kitűnő hagyományokon nevelkedt uralkodói tehetsége azonban belátlatta vele, hogy pusztán a fegyverek sikereire nem lehet maradandó birodalmat felépíteni s ezért arra törekedett, hogy hirtelen megnőtt országa ideiglenes vázait minél előbb állandó, a földbe és a nép lelkébe ágyazott oszlopokkal cserélhesse ki. Mily mélyre ható és mindent figyelemmel kísérő bölcseséggel végezte a begyökereztetés nehéz munkáját, talán a legélénkebben illusztrálja az a körülmény, hogy még a vallás oldaláról támasztható legkisebb nehézségeket is megelőzni iparkodott s mindenre kapható babiloni papjaival háza uralmának mennyei sanctiót adatott. Nem elégedett meg azzal, hogy Előázsia földjét hozta székhelyével, Bábellel sokszoros, szoros és szerves kapcsolatba, még az előázsiai pantheont is felforgatta és újracsoportosította Bábel helyi istenének, Marduknak személye körül és fősége alatt.²

¹ KB III 1 p. 127; King, Letters III p. 236; Lindl BA IV p. 372.

² E tevékenységének emléke lehet az átdolgoztatott Enuma eliš = Amikor fönn . . . kezdetű s mai alakjában Marduknak, az istenek választottjának az őschaossal, Tiámattal való harcát elbeszélő teremtési epos, a melyre mint kiválasztottsága igazolására a törvénykönyv bevezető szavaiban (II—48) is célzást tesz.

E mindenre kiterjedő gondoskodásának emléke a bábéli Marduk-templomban felállított törvényoszlop is, a melynek jelentősége első sorban Hammurapi politikai céljai szempontjából ítélendő meg.

Mikor a sémi támadások a — valószínűleg Nippur központ körül kikristályosodott — sumér birodalmat szétrobbantották, a birodalom romjain keletkezett apró városkirályságok lettek a sumér művelődés örökösivé. A sémi besziárgás és rátelepülés természetesen nem szüntethetett meg egy csapásra minden sumér életet. Az őslakosság az idegen hódítók alatt is ősi szokás szerint végezte istentiszteletét, mivelte földjét, űzte iparát és cserélte ki áruit s pörös ügyei eldöntését is, ugyanazon törvények értelmében várta papbíráitól, a melyek atyái életét szabályozták. Ily formán a sumér jog is fennmaradt — kezdetben mint a sumér papság és lakosság, majd mint az egyes városkirályságok területi joga, a melyhez a beköltözött sémieknél is kénytelen-akaratlan igazodniok kellett. Ám részben maga a szétagoltság, részben a helyenként változó erejű idegen befolyás, a sumér jognak a különböző központokban különböző irányú fejlődését: egymástól többé-kevésbé eltérő jogi dialektusok keletkezését idézte elő.

Hatalmasan előrehaladott állapotban volt ez a szétesési folyamat, a mikor Hammurapit Marduk segítségével Előázsia birtokába juttatta, politikai bölcsesége pedig a fegyveres hódítást megszilárdító és az útjában álló akadályokat elhárító eszközök keresésére indította.

Ily körülmények között a jog két szempontból is különös gondjaira tarthatott számot.

Egyrészt a különböző — azelőtt a politikai, most — művelődési központok különböző joggyakorlata veszedelmes bomlasztóerőt jelenthetett az alig egységesített birodalomban, másrészt pedig a hivatalos és szent ősi sumér nyelv állandóan a sémi hódítás újszerűségének, alacsonyabb rendűségének és ideiglenességének érzetét kellett, hogy keltse az annyira mozgalmas sorsú lakosságban. Épen ezért látta szükségesnek, hogy egységes sémi birodalma symboluma-

ként és megtámasztására az egész birodalomban egységesen kötelező sémi nyelven írt törvénykönyvet adjon alattvalóinak.

Hogy e kettős czélt világosan látta maga előtt, bizonyítják saját szavai, a melyekkel törvénykönyvét kihirdette.

«A mikor Marduk a népek vezérletére s az ország üdvének kieszközlésére elküldött engem, a jogot és az igazságot az ország szájába tettem (= a törvényt sémi babiloni nyelvre fordítottam) s a nép húsát feljavítottam» — mondja a törvénykönyv bevezetésének végén (V14—24.), a zárószavakban pedig többek között a következő prægnsans mondatokat olvashatjuk: «Mivel a nagy istenek hívtak meg engem, azért én vagyok az üdvöt hozó pásztor, a kinek kormánypálczája egyenes. Jóságos árnyékom városomra borul s ölemben Sumér és Akkád népeit tartom... Hatalmas a gyöngét hogy meg ne károsíthassa, az árvák és özvegyek eligazítására, Bábel városában — a melynek fejét Anu és Illil felmagasították —, Ésagila templomában — a melynek uniként a menny és föld szilárdak alapjai —, az ország ítéletének megítélésére, az ország döntéseinek eldöntésére, a kárvallott eligazítására becses szavaimat kőoszlopomra írva az «igazság királya» nevű képmásom előtt elhelyeztem» (XXIVr 40—78).

A munkát, a mely terve megszületése s az oszlop felállítására közé esik, valószínűleg hábéli jogászáira bizta, a kik praktikus babiloniak lévén, nagyon egyszerűen jártak el. Mindenekelőtt összehordták a birodalom jelentősebb városaiban használatos különböző törvénygyűjteményeket és lefordították sémi nyelvre. A fordítást úglátszik többen végezték, mert az egyes részek stílusa, sőt írásmódja között bizonyos apróbb eltérések állapíthatók meg, de egész biztosan összeolvasták. Együttesen végezték azonban az összeillesztés munkáját: egyes nagy ügyességgel és mesterkélten módon elhelyezett paragrafuscsoportok szembeállítva egészen primitív durvaságokkal kétségtelen bizonyosságai a fenhangú tárgyalások folyamán történt szerkesztésnek.

Nagyban és egészben ily módon került Hammurapi codificatiója az általunk ismert formába.

E forma egyáltalán nem mondható ugyan tökéletesnek s magán hordozza a felületes munka nem egy gyarlóságát, kettős célja szolgálatában a törvénykönyv a történelem tanúsága szerint mégis hatalmas munkát végzett. A jelentőség, a melyet Előzsiában tulajdonítottak neki, talán legjobban kiviláglik nagyszámú másolattöredékeiből, a melyek babiloni és asszíriai talajból maradtak reánk. Hammurapi már másfél ezredéve halott volt, törvényoszlopát barbár elamiták körülbelül ötszáz éve elhurczolták Babelből Szuzába, a haladó élet már réges-régen elavulttá tette a benne lefektetett jogi normákat s a babiloni és asszír iskolákban még mindig ép oly szorgalmasan olvasták és másolták az idők megszentelte törvénykönyvet, mint hatalmas promulgátora idejében.

DÁVID ANTAL.

SPÁRTA ÉS ATHÉN A PEISISTRATIDÁK ELÜZETÉSÉTŐL 462-IG.

III.¹

Mikor négy év előtt a Spárta és Athén közti ellenségeskedés történetét tanulmányoztam,² arra az eredményre jutottam, hogy úgy az ellenségeskedés természetére, valamint keletkezésére és fejlődésére vonatkozólag az uralkodó felfogással, noha annak kialakulása már az ó-korra megy vissza, nemcsak részletekben, miként azt egyesek már előbb is megkísérelték, hanem teljesen szakítanunk és azt egészen más világitásba kell beállítanunk. A kérdés fontosnak tűnt fel, mert ez az ellenségeskedés legalább is nagy mértékben járult hozzá a peloponnesosi háború előidézéséhez, úgy, hogy bennünket ez az ellenségeskedés első sorban annyiban érdekel, a mennyiben a peloponnesosi háborúval ok és okozati összefüggésben van. Jól tudtam, hogy az ilyen ok és okozati összefüggés megállapítása nagyon nehéz, különösen ha annál egy már az eseményekhez közel eső korban támadt és plausibilisnek látszó felfogással kerülünk szembe. Ámde épen az ilyen összefüggés feltárása a történelemnek legfontosabb feladata és különösen fontos ebben az esetben, midőn a görögöket épen világtörténeti szereplésük idejében pártokra bontó és eljárásukban irányító ese-

¹ L. Tört. Szemle. 1918. évf. 161—208.; 1920. évf. 1—63.

² Spárta és Athén a 480-iki perzsa hadjárat után. Akad. Értesítő. 1918. évf. 309—322. 1.

ménynek egyik okáról van szó. Vizsgálat közben pedig arra az eredményre jutottam, hogy épen ebben az esetben az uralkodó nézetnek téves volta, e téves nézetnek keletkezése és az igazi összefüggés csaknem matematikailag pontos okfejtéssel kimutatható és kimutathatók az igazi összefüggés elhomályosodásának okai és körülményei is.

Az uralkodó nézet kialakulása első sorban Thukydidesre vezetendő vissza, a ki a peloponnesosi háborúnak tulajdonképeni okát abban az ellenséges viszonyban látja, a melybe Athén már jóval a peloponnesosi háború kitörése előtt a peloponnesosi szövetség élén álló Spártával jutott és a mely legkésőbb már 457-ben oda vezetett, hogy Tanagranál a harctéren is egymással szembe került Spárta és Athén hadereje. A nyílt ellenségeskedés Thukydides szerint 462-ben tört ki, de ezt lappangó ellenségeskedés előzte meg, a mely már 479 óta tartott és Athén emelkedésével és elhatalmasodásával függött össze. Minthogy azonban Athén emelkedése Herodotos szerint a Peisistratidák elűzése óta datálódik¹ és minthogy azóta ellenségeskedés nyomai is találhatóak, közelfekvő volt ezeket is a későbbi ellenségeskedéssel összefüggésbe hozni. Így támadt az a felfogás, hogy Spárta kezdettől fogva irigységgel és aggodalommal szemlélte Athén emelkedését és annak útjába akadályokat gördíteni igyekezett, a mi viszont Athént is Spárta ellen ingerelte és ez az eleinte csak időnként és inkább csak burkoltan fellépő, 462-ben azonban nyilvánvalóvá vált ellentét a keleti görögségnek akkori két vezető állama között járult nagyban hozzá a peloponnesosi háború felidézéséhez. Ez azoknak felfogása, a kik Thukydides alapján a peloponnesosi háború valódi okát az Athén és Spárta közti gyűlölködésben látják és azon a nézeten vannak, hogy a Korinthos és Athén között támadt viszály inkább csak alkalmul szolgált a kölcsönös gyűlölködésnek irtó háborúvá fajulásához. De osztják ezt a nézetet azok is, a kik azt tartják, hogy a tulajdonképeni háborús uszítók a korinthosiak voltak, a kik

¹ Herod. V. 78.

a spártaiakat csak belerántották a háborúba. Sőt legalább az Athén és Spárta közti viszályt illetőleg hasonló felfogást vallanak azok is, a kik Aristophanes alapján a peloponnesosi háború oka gyanánt a megarai psephismát tüntetik fel és így a felelősséget az athéniekre háritják.

Én a Spárta és Athén közti ellenségeskedésre vonatkozó adatoknak megvizsgálása közben megállapíthatni vélttem, hogy Spárta 479-től 462-ig a legnagyobb egyetértésben élt Athénnel, azelőtt volt ugyan ellenségeskedés a két állam között, de ez nem függött össze azzal az ellentéttel, a mely a spártaiakat a peloponnesosi háború idejében Athén ellen fegyverbe szólította. Spárta nem szemlélte kezdetlől fogva irigységgel és aggodalommal Athén emelkedését, sőt ellenkezőleg azt legalább passiv magatartással lehetővé tette és előmozdította. Csak 462 után, miután Athén elhatalmasodása már érdekellentétbe jutott Spártával és szövetségeseivel, aggodalmaskodott és gördített akadályokat útjába, de azóta is csak akkor és annyiban, a mikor és a mennyiben ez az elhatalmasodás Spártának és szövetségeseinek politikai és gazdasági érdekeit alapjukban veszélyeztette. Athén elhatalmasodásának az Aegei-tengeren, annak szigetein, thrák és kisázsiai partvidékén Spárta nem állta útját és Athén további elhatalmasodásának akkor sem vetett gátat, mikor versenytársa Kyprost és Egyiptomot akarta hatalmi sphærájába vonni és noha akkor már háborús viszonyban volt Athénnel, az utóbbinak hatalmi törekvéseivel ezen a téren szembeszálló Perzsia által neki felkinált szövetséget kereken visszautasította,¹ sőt mikor Athén Perzsiával szemben kudarcot vallott, fegyverszünet által módot nyújtott neki a Perzsiával való leszámolás előkészítésére. Igazi érdekellentétbe Athén hatalmának kiterjesztése közben először nem is Spártával, hanem a Spártával szövetséges Korinthossal jutott, midőn a nyugati, alsóitáliai és szicíliai görögséggel való kereskedelmet, a melyet addig nagyrészen Korinthos bonyolított le, magához ragadni igyekezett. Athénnek a görög

¹ Thuk. I. 109. Diod. XI. 74.

kereskedelem monopolizálására irányuló ez a törekvése azonban nemcsak a korinthisiakat érintette, hanem érintette a spártaiakkal szövetséges más peloponnesosi államokat is, a melyek arra szorultak, hogy iparczikkéért cserébe idegenből más terményeket, különösen a megélhetéshez nekik szükséges gabonaneműeket szerezzenek, kereskedelmet azonban maguk nagyobb méretben nem űztek, hanem kereskedelmüket egészen, vagy részben a korinthisiak által bonyolították le. Ezeknek az államoknak, köztük elsősorban Megaranak érdeke a concurrentia lehetőségének további fennmaradását kívánta, mert annak megszűnése őket szükségképpen a kereskedelmet egyedül magához ragadó államtól politikailag is érvényesíthető gazdasági függésbe juttatta. Spártát, vagy legalább lakosságának azt a részét, a mely a spártai politikát irányította, Athénnek ez a törekvése nem érintette. A spártai állam agrár-állam volt és a Peloponnesosnak jó harmadát foglalta magában. Ezen a nagy területen egy csekély és folytonosan csökkenő számú, teljesen elzárkózott és katonailag szervezett uralkodó osztály tartotta kezében a hatalmat, a termő földnek túlnyomó részét megmunkáló heilotákon élőködvé. A heiloták, a kik a legújabb számítások, még pedig úgy Grundy,¹ valamint Kahrstedt² szerint is számbelileg az uralkodó osztályt sokszorosán felülmúlták, a földnek terméséből meghatározott, még pedig meglehetősen nagyra szabott mennyiséget szolgáltatottak be az uralkodó osztálynak, a mely így gondtalan, munkanélküli megélhetéshez jutott. Az uralkodó osztálylyal ellentétben a heiloták, különösen sovány esztendőben, nélkülözéseknek voltak kitéve, csakhogy ezek a nélkülözések a bőségben élő uralkodó osztályt, a melynek kezében az államhatalom gyakorlása és a politika irányítása volt, közömbösen hagyták. A munkanélküli gondtalan élet arra képesítette az uralkodó

¹ Grundy: The population and policy of Sparta in the fifth century. *Journal of Hell. Studies.* 1908. évf. 77—96. l.

² Kahrstedt: Die Spartanische Agrarwirtschaft. *Hermes.* 1919. évf. 279—294. l.

osztályhoz tartozókat, hogy az államügyek intézése mellett egyedül a katonáskodásnak éljenek, a nélkülözések és terhes szolgálmányok miatt elégtelenedő heiloták fékentartásának és az ezen elégtelenséget felhasználni kész elleneséges szomszédok elleni védekezésnek szükségessége, a fennálló állapot fentartásának, jólétük és hatalmuk biztosításának vágya pedig olyan nevelési rendszernek és életmódnak elfogadására készítette őket, a mely egyedül azt a czélt szolgálta, hogy belőlük mindig harczra kész, edzett, fáradni és tűrni tudó, fegyelmezett, a fegyverforgatásban és a katona számára szükséges minden más ügyességben is jártas katonák váljanak. Az uralkodó osztály számára állandóan biztosított megélhetés és az általa elvállalt és legalább túlnyomóan szükségesnek is talált életmódnak egyszerűsége következtében Spárta gazdaságilag is független volt a külállamoktól, úgy, hogy itt csakugyan némileg megvalósult az, a miben a görögök az állam tökéletességének ismérvét látták, az *αὐταρξεία*. Spártát tehát Athénnek kereskedelmi törekvései a maga szempontjából hidegen hagyták és csak annyiban érdekelték, a mennyiben szövetségeseire is némileg tekintettel kellett lennie. Így Spárta a Korinthos és Athén között kitört viszályban is, noha akkor egy más ügyből kifolyólag Athénnel már összeveszett és ezért mindjárt a Korinthos elleni első fellépés kapcsán Athén őt vérig sértette és noha őt a szövetségese iránti hűség is Korinthos mellé szólította, kezdetben tétlen maradt és talán tétlen maradt volna továbbra is, ha Athén a Korinthossal támadt elleneségeskedés kapcsán nem vetemedik arra, hogy a görög szárazföldön, a continensen is hódítólag lépjen fel. Ezeket a nyugati kereskedelem megszerzésére irányuló törekvéssel kapcsolatban fellépett continentalis hódító törekvéseket Spárta csakugyan kezdettől fogva aggodalommal szemlélte és azoknak határozottan ellenszegült. Míg a nyugati kereskedelem megszerzésére irányuló törekvések Spártát legfeljebb szövetségesei iránti tekintetből érdekelték, Athén hódító fellépését a görög continensen Spárta nemcsak szövetségeseire való tekintetből, hanem a saját maga szempont-

jából is aggályosnak találta. Mióta a spártai uralkodó osztály a 6-dik század közepéig terjedő időben a Peloponnesosnak harmadrészét alávetette a maga uralmának, a hódító politika folytatásáról tudatosan és őszintén lemondott. A spártai közvélemény, a mely alatt természetesen csupán a spártai politika irányítására egyedül befolyással bíró uralkodó osztálynak közfelfogása értendő, azóta Lysandros koráig az uralkodó osztály harczias szellemének ellenére minden hódítástól, sőt minden nagyobb mérvű háborús bonyodalomtól következetesen idegenkedett. Nincs igaza Dickinsnek,¹ midőn a 6-ik század közepétől Lysandrosig terjedő korban a spártai közvéleményben két irányzatot különböztet meg: az egyiket, a mely minden háborús bonyodalomtól idegenkedett, és egy másikat, a mely Spárta uralmát háborús bonyodalmak árán is kiterjeszteni kívánta, a mely két irányzat közül az utóbbit nagyravágyó és hadvezéri tehetséggel megáldott királyok vagy régensek a királyi hatalom öregbítésére törekedtek felhasználni, míg az előbbinek segítségével az ephorok az uralkodók eme törekvéseit megakadályozni igyekeztek, úgy, hogy a spártai politikában ez a két irányzat egymást felváltva kerekedett felül a szerint, a mint nagyravágyó, erős és szerencsés kezű uralkodók találkoztak, avagy az uralkodók gyengesége az ephorokat hatalomhoz és befolyáshoz juttatta. A hódító, háborús politika rendszerint csakis a királyi hatalom öregbítésére szolgált, az uralkodó osztály érdekeinek előmozdítására nem, sőt gyakran ellenök irányulva, az uralkodó osztálylyal szemben az alattvalókban keresett és lelt támaszt. Az időnként fellépő háborús és hódító politika tehát csupán egyes nagyravágyó uralkodóknak és párt-híveiknek politikája volt és a közvélemény helyeslésével nem találkozott. Az uralkodó osztálynak hódításra nem volt szüksége, hiszen hőségben élt és a jólét fokozása csak az uralom fentartása végett akkor még szükségesnek ítélt egyszerű és rideg életmódnak feladásához vezethetett. A hódítások az alattvalók számát gyarapították és így az amúgy

¹ Dickins: The Growth of Spartan policy. Journal of Hell. Studies. 1912. évf. 1—42. l.

s csekély számú uralkodó osztály számára az uralom megtartását megnehezítették. A háborús bonyodalmak viszont az uralkodó osztály számát az alattvalókéval csökkentették, és így hasonló következményekkel jártak. Ezért a spártai közvélemény a jelzett időszakban minden hódító szándékot feladva és minden háborús bonyodalomtól idegenkedve, csupán a fennálló állapotnak fentartását és biztosítását tűzte ki célul. Ezt azonban mindenképen elérni igyekezett, mert ha egyszer már hatalmának kiterjesztéséről és jólétének gyarapításáról a meglévőnek biztosítása kedvéért lemondott, a meglévő jólétről és hatalomról, a melynek megtartása végett az életnek sok gyönyörűségéről való lemondással együtt járó rideg életmódot választva áldozatot hozott és a melynek megtartásától élet- és vagyonbiztonsága függött, nem mondhatott le. Pedig a fennálló állapotnak fentartása és biztosítása is némi nehézségekkel járt, mert az uralkodó osztálynak attól kellett tartania, hogy egyrészt a nélkülözésekkel küzdő heiloták valahogyan, pl. külföldről fegyverhez és támogatáshoz jutva ellene fellázadhatnak, másrészt, hogy szomszédos államok, esetleg belső bonyodalmakat felhasználva, megtámadhatják. Ennek a két veszélynek elhárítása végett létesítette a peloponnesosi szövetséget. E szövetség biztosította a spártai uralkodó osztály nyugalmát, mert egy olyan hadsereget állított rendelkezésére, a melylyel a szembeszállást a szövetséghez nem tartozó peloponnesosi államok még csak megkísérelni is alig kísérelhették meg. A spártai uralkodó osztály posztíójának a biztosításához a szövetségesek pedig már csak azért is készséggel járulhattak hozzá, mert tudván azt, hogy ez az osztály már a saját érdekében kifolyólag is idegenkedik mindennemű hódítástól, nem voltak kénytelenek attól tartani, hogy alattvalókká sülyedhetnek, és így tulajdonképpen csak arról mondtak le, hogy adott alkalommal Spárta rovására terjeszkedjenek, viszont ennek fejében magukat a szövetséghez nem tartozó peloponnesosi államok terjeszkedési vágyával szemben biztosították, minthogy nyilvánvaló volt, hogy Spárta sem engedné meg a nyugalmát biztosító szö-

vetség hatalmának megbolygatását. A peloponnesosi szövetség élén tehát a spártai uralkodó osztály nyugodt lehetett, míg a Peloponnesos rajta kívül eső hatalom részéről minden támadással szemben biztosítva volt. Mihelyt azonban a Peloponnesoson kívül akadt hatalmasság, a mely képes és kész volt arra, hogy a Peloponnesoson fegyveresen fellépjen, és az ottani hatalmi viszonyokat Spárta kárára megváltoztassa, a spártai uralkodó osztály nyugalma véget ért. A spártai uralkodó osztály biztosságérzete megkívánta minden idegen hatalom távoltartását a Peloponnesostól. Ez a törekvés irányította Spárta politikáját a Peloponnesoson kívül eső államokkal szemben. A spártai politikának irányelveit Grundy¹ nagyjában helyesen így határozza meg: 1. Strict maintenance of military efficiency against the Helots at home, and the avoidance of any risks which might withdraw too large a party of the Spartiate population from home any one time. 2. The maintenance of direct sphere of influence in Peloponnese, in the form of a league such as would keep the states under control, and would reduce the risks of their tempering with the Helots. 3. The maintenance of a balance of power in Northern Greece especially between Athens and Bœotia, such as would prevent any northern state from effective meddling in Peloponnesian affairs. 4. Indifference towards the affairs outside the mainland of Greece. Igaz, hogy Herodotos szerint a spártaiak már Kroisossal szövetkeztek Kyros ellen, de Herodotos alighanem nagyon kényes helyzetbe jutott volna, ha tőle e szerződés felmutatását kívánják. Bizonyos csak annyi, hogy ez a szerződés, ha megvolt, annyit ért, mintha nem lett volna. Annak a spártai követségnek a históriája pedig, a mely állítólag megtiltotta Kyrosnak a kisázsiai görög államok elfoglalását, malitiosus koholmánynál egyébnek alig tekinthető. A spártaiak ujjukat sem mozgatták, mikor a perzsák elfoglalták Kisáziát és meghódolásra bírták az Aegæi-tenger görög sziget

¹ Grundy: The policy of Sparta. Journal of Hell. Studies 1912. évf. 261—269. l.

államait, ámde azonnal actióba léptek, mihelyt Középhellasba magukat befészkelni igyekeztek. Még Datis hadjárata alkalmával is eszük ágában sincs, hogy pl. az eretriaiaknak segítsenek, de Attikát nem hagyják. Igaz, hogy itt is későn érkeznek, de legalább a jó szándék tettekben is nyilvánul. A nagy perzsa támadó hadjárata alatt is első sorban ugyan a Peloponnesos védelmére kívánnak szoritkozni, de már Thermopylainál Középhellas védelmében vérzik el a Leonidas vezérlete alatt küzdő csapat és mikor Középhellas megszállása Mardonios által állandó jellegűvé kezd válni, némi huzavoná után Pausanias vezérlete alatt előrenyomulnak Boiotiába és itt a perzsa hadsereget megsemmisítik. A míg a perzsa hadsereg görög földön állt, Spárta magát biztosságban nem érezte. Az Isthmos ugyan biztos védelmet nyújtott Xerxes túlerejével szemben, de csak azért, mert ez a túlerő az élelmezési viszonyok miatt nem várhatta be azt, hogy hosszú küzdelemben az ellenséget felmorzsolja. Ha Mardoniosnak sikerül magát Hellasban állandóan befészkelve a peloponnesosi szövetség haderejénél minden tekintetben erősebb hadsereget huzamosabb ideig fegyverben tartania, az Isthmos biztos gátul a falostromban jártas perzsák invasiója ellen alig szolgálhatott. Hozzájárulhatott az az aggodalom, hogy a Középhellasban lábát megvető és túlerőre szert tevő perzsa hatalom valahogyan ismét egy csapatszállításra és a csapatállítás biztosítására alkalmas flottának birtokába jutva, úgy mint annak idején Xerxes tervezte, mialatt a szárazföldi sereg az áthatolást az Isthmoson áterőszakolja, alkalmas pillanatban hajókon csapatokat szállít a Peloponnesosra, a melyek Spártának peloponnesosi ellenségeivel összejátszva a perzsa túlerőnek távoltartását Pelops szigetétől meghiúsítják. Miután a perzsák Hellasból kitakarodtak és a delosi szövetség megalakult, a peloponnesosiak függetlenségét és Spárta positióját a Peloponnesoson a perzsák részéről fenyegető ez a veszély elmúlt és addig, míg a delosi szövetségnek, illetőleg a belőle fejlődött athéni birodalomnak a hajóhada az Aegæi-tengeren uralkodott, a veszély megújításá-

tól nem kellett tartani. Igaz, hogy viszont e flotta révén az athéni beavatkozás számára nyílt meg a Peloponnesos. Csakhogy ebben a tekintetben a spártaiaknak akkor még nem volt okuk aggodalomra, mert az athéniak még akarva sem gondolhattak komolyan beavatkozásra, míg a görög continensen csupán az ellenséges államokkal, nevezetesen a peloponnesosi szövetséghez tartozó Megarával határos kis Attika volt az övék, a melyet a spártaiak a Peloponnesos ellen irányuló bármely lépésnél az athéniak szárazföldi seregét jelentékenyen felülmúló peloponnesosi sereg élén a szárazföld felől, hol velük szemben a flottának nem lehetett hasznát venni, ellephették és ez által minden beavatkozási kísérlettől rögtön elvehették kedvüket, akár úgy hogy csupán Attikát pusztítva különösen az olajfák és szőlőültetvények kiirtásával esetleg évtizedekig érezhető károkat okoztak a lakosságnak, akár úgy hogy magát Athént ostrom alá fogták, a melyet, noha a váríváshoz keveset értettek, mint-hogy a hosszú falak építése előtt a tengertől elzárható volt, kiéheztetéssel elfoglalhattak. Mindez megváltozott, mióta Athén hódítólag lépett fel a continensen. Különösen Megara csatlakozása és megszállása nehezítette meg a peloponnesosi hadsereg benyomulását Attikába és könnyítette meg ezáltal Athén beavatkozását a Peloponnesoson. Így történt, hogy Athén, noha akkor, mikor Megarara igyekezett fenhatóságát kiterjeszteni, csupán a nyugati kereskedelemnek a megszerzésére törekedett, az ezzel a lépéssel megindult continentalis hódító politikája által direct érdekellentétbe jutott Spártával, a melyet ez a continentalis hódító politika nem úgy, miként a nyugati kereskedelem megszerzésére irányult politika inkább csak közvetve, szövetségeseire való tekintetből, hanem közvetve a maga biztonságának a szempontjából is érdekelt. A nyugati kereskedelem megszerzésére irányuló és az annak kapcsán fellépő continentalis hódító politika, ha nem is volt szükségképen következménye az Aegæi-tenger feletti uralom megszerzésének, de következménye volt annak a belpolitikának, a melyet az Aegæi-tenger feletti uralom megszerzése eredményezett. Az Aegæi-

tenger feletti uralom megszerzését és megszilárdulását a perzsa uralom alól felszabadult görög államok védelmének elvállalása tette lehetővé és igazolta is, sőt minthogy az a perzsa hajóhadat az Aegæi-tengertől távol tartva gátul szolgált a hellén continens meghódítását célzó kísérletek esetleges felújításának, azt a spártaiak és peloponnesosi szövetségeseik is kívánatosnak tarthatták, különösen azért, mert a spártaiak itt érdekelve egyáltalán nem voltak, szövetségeseik közül pedig azok, a kik miként a korinthosiaiak és megariaiak az Aegæi-tengeren érdekelve voltak, készek voltak speciális érdekeiknek Athénnel szemben való érvényesítéséről az Athén által nekik nyújtott védelem fejében lemondani, sőt miként később kitűnt, hajlandók voltak speciális érdekeiknek érvényesítésétől esetleg még az Aegæi-tengeren túlmenőleg is elállni, a mennyiben azok a perzsáktól elhódítandó érdeksphaerára vonatkoztak. Ezzel szemben a nyugati kereskedelem megszerzésére irányuló törekvés és ezzel kapcsolatban támadt continentális hódító politika, a mely Spárta szövetségeseinek anyagi érdekei, sőt önállósága ellen irányult és magának Spártának nehezen kivívott positióját is fenyegette, tisztán önzésből fakadt, azt semmiféle általános hellén érdek, nevezetesen semmiféle a spártaiak és szövetségeseik érdekeit magában foglaló általános hellén érdek nem igazolhatta. Sőt azt még speciális athéni érdek sem tette feltétlenül szükségessé. Athén megelégedett volna az Aegæi-tenger feletti uralommal, azzal a hatalommal, a melyet magának az egész görögség beleegyezésével megszerzett és akkor legalább a peloponnesosi szövetség részéről alig lett volna támadásnak kitéve. De nem elégedett meg vele. Az Aegæi-tenger feletti uralom megszerzése ugyanis az athéni polgárság olyan rétegeinek jutlatott túlnyomó befolyást az athéni politika irányítására, a melyek Athén hatalmának kiterjesztéséből anyagi hasznot húztak, anyagi hasznukat pedig, noha miképen az később a 446-tól 431-ig terjedő korban kitűnt, a már megszerzett hatalomnak a peloponnesosiaiak által nem kifogásolt fokozott kiaknázásával is beérhették volna, e hatalomnak senkit nem kímélő

és semmiféle következménytől vissza nem riadó kérlelhetetlen további kiterjesztésével gyarapítani akarták, mert úgy képzelték, hogy ők még a hódító politikával szükségképen együtt járó háborús bonyodalmakból is anyagi előnyöket meríthetnek. Az ő kívánságaikhoz mérten és csak azután, miután Spártával egy más ügyből kifolyólag már amúgy is meghasonlott, fogott hozzá Athén oly politikához, a mely őt Spártával és szövetségeseivel szükségképen szembe állította. Noha tehát ez a politika nem volt szükségképen következménye az Aegæi-tenger feletti uralom megszerzésének, tagadhatatlan, hogy e megszerzés közben ízelelték meg az athéniek a hatalom előnyeit és kaptak kedvet a hódításra, továbbá, hogy az Aegæi-tenger feletti uralom és az annak megszerzése közben teremtett athéni flotta tette lehetővé a további hódítást is. A spártaiaknak és szövetségeseiknek csupán az athéni uralomnak érdekeikbe ütköző további kiterjesztése ellen volt kifogásuk. Ám de az a körülmény, hogy az Aegæi-tenger feletti uralom öntött az Athéniakba kedvet és nyújtott nekik módot hatalmuknak további, a peloponnesosiak létérdekeibe ütköző kiterjesztésére, szülte a peloponnesosiak közül kezdetben egyesekben, később mindig több emberben, azt a meggyőződést, hogy Athén hatalmát alapjaiban kell megingatni, hogy az többé veszedelmes ne lehessen. Ez a felfogás azonban csak lassan léphetett előtérbe ama másik, régibb felfogás mellett, a mely Athénnek az Aegæi-tenger feletti uralmát a perzsákra való tekintetből úgy az egész keleti görögségnek, valamint ezen belül a peloponnesosiaknak szempontjából is kívánatosnak ítélte és általánossá csak hosszú idő múlva válhatott, mikor már azt hitték, hogy a perzsáktól semmi körülmények között nem kell félni. Akkor azonban, minthogy már nem tudták magukat visszaképzelní abba az időbe, mikor a perzsáktól való félelem volt a görög politikának főrugója, ez a felfogás olyan természetesnek tűnt fel a peloponnesosi szövetséghez tartozóknak, hogy alig tudták elképzelni, hogy valamikor más-képen gondolkodtak. Így támadt az a meggyőződés, hogy ők Athén elhatalmasodását már kezdettől fogva megakadá-

lyozni igyekeztek. Csodálatosnak csak az tűnt fel nekik, hogy nem ebben az értelemben cselekedtek Athén hatalmának kialakulásakor, mikor az elhatalmasodást még könnyebben lehetett megakadályozni, mint azután, hogy Athén hatalma teljességének birtokába jutott. Ezt csak azzal tudták maguknak megmagyarázni, hogy törekvésük vagy az athéniak mesterkedésein hiúsult meg, vagy a mostoha körülmények miatt nem járt sikerrel. Egyéniségek és alkalmak aztán hamarosan akadtak az athéni történetben, a kikkel, illetőleg, a melyekkel kapcsolatban egy a spártaiak és szövetségeseik részéről Athén elhatalmasodása ellen irányult, de meghiusult kísérletről szóló mese könnyen keletkezhetett. Az a felfogás tehát, hogy a spártaiak Athén emelkedésének útjába kezdettől fogva akadályokat gördíteni igyekeztek, anachronismus, mely történethamisításhoz vezetett. 462-ig Athén csupán az Aegæi-tenger feletti uralomra törekedett. Minthogy pedig az Aegæi-tengeren Spártának akkor még semmi keresni valója nem volt és nem is lehetett, nem is volt érdeke Athénnek ottani térfoglalását megakadályozni, sőt tekintettel a perzsa veszélyre, inkább érdeke volt Athén ottani hatalmának a megszilárdulását előmozdítani.

HEINLEIN ISTVÁN.

(Folytatása a következő füzetben.)

A HÚN KRÓNIKA SZERZŐJE,

Kézai Simon krónikájának Kún László uralkodásáról szóló, kétségkívül eredeti fejezetéből egy figyelemreméltó következtetéseket engedő szövegrészletet idézhetünk. A királyi seregnek a Morvamezőre indulása szembetűnő és semmi esetre sem véletlen hasonlóságot mutat¹ a műben előforduló két más sereginduláshoz, a hún, illetőleg magyar nemzet fölkerekedésének egymással ismét közelebbi rokonságban álló történetéhez:

Egressus ergo de Albensi civitate . . . erecto banerio regie maiestatis Rudolphum in Marhec coniunxit.

Endl. 121. 8.

elevatisque baneriis egredientes Bessorum et Comanorum alborum terras transierunt . . . complacuit non incedere ulterius cum armensis et familia. Cum uxoribus etenim, tabernaculis et bigis descenderant de eorum terra.

U. o. 90. 1.

transierant per regna Bessorum, alborum Comanorum . . . egressi ergo vexillis erectis cum uxoribus, liberis et armentis stb.
U. o. 102. 15. és 26.

Nem ez az egyetlen esete annak, hogy a krónikáinkban olvasható hún és magyar történet között külsőleg is meg-

¹ Az író szövegét a következőkben a leginkább közkézen forgó Endlicher-féle kiadás (Rerum Hung. Mon. Arpadiana Sangalli 1848,83) lap- és sorszámai szerint közlöm. Természetesen figyelembe vettem Horányi, Podhradszky és Mátyás Florián kiadását is, valamint Hevenessy, Pray és Cornides másolatainak és a Sambucus-codexnek eltéréseit. Ez utóbbiakat Domanovszky Sándor kedves barátom szíves közlésének köszönöm.

nyilvánuló vonatkozást találunk. A Névtelen jegyző Zoltán fejedelem uralkodásánál (c. 53.) elmondja, hogy az ország-nagyok egyfelől főbírákat választottak, hogy azok a viszálykodók pereit a szokásjog által korlátozott hatalommal elintézzék, másfelől pedig egyes vezéreknek külföldi hadjáratokra adtak megbízást. Ez utóbbiak között Lél és Bulcsu állanak első helyen, kiknek történeténél Kézai országos megbízatásukról egészen hasonló módon emlékezik meg. A bíróválasztást azonban a húnok történetébe vitte át és a «*moderamine iuris consuetudinis*» szavakban kifejezett gondolatot bővebben kifejtve a Torda-nemzetségből való Kádár személyéhez fűzte:

. . . omnes primates regni communi consilio et pari voluntate quosdam *rectores* regni sub duce prefecerunt, qui *moderamine iuris consuetudinis dissidencium lites* contencionesque *sopirent*. Alios autem *constituerunt* ductores exercitus, cum quibus *diversa regna vastarent*, quorum nomina hec fuere: *Lelu* filius *Tosu*, *Bulcsuu*, vir sanguinis stb.

Anon. c. 53.

Constituerunt quoque inter se *rectorem* unum, nomine *Kadar*, de genere *Turda oriundum*, qui communem exercitum iudicaret. *dissidencium lites sopiret* . . . ita quidem, ut si *rector* idem *immoderata* sententiam definiret, communitas in irritum revocaret.

Lel et Bulchu per communitatem Hungarorum in Teutonium destinantur.

Kézai (Endl. 89. 9. és 105. 8.)

E szövegegyezés tudtommal eddig elkerülte a figyelmet. Bizonyosságul annak, hogy a Kézai és Anonymus közötti vonatkozások nincsenek még tüzetesen földerítve. Az uralkodó vélemény szerint közös forrásról van szó. Evvel szemben egyes jelekből az a benyomásom, hogy Kézai közvetlenül ismerte Anonymus művét. Nem szándékozom itt e kérdéssel foglalkozni. Bármiképp áll a dolog, az utóbb idézett esetben bizonyára a magyar történet volt a mintája a hún krónikának s kétségkívül így volt ez az előbbi példában is. Az Anonymus előtt ismeretes régi krónika szerkesztésben még nem lehetett benne a hún történet, mert különben nem következnek írónknál nyomban *Scythia* leírása után a magyarok fölkerekedése, a mi Kézainál már a második ki-

jövetel. Az általánosan elfogadott nézet szerint a hún krónika később került a magyar történet elé. Kétségkívül a hozzáillesztő volt az, a ki szükségét érezte, hogy az új részt egy áthidaló mondattal fűzze a régihez. Ez a mondat azonban csak annak az írónak tollából eredhet, a ki krónikánk első és utolsó fejezetét, a Kún Lászlóhoz intézett ajánlólevelet s az udvarnokokról szóló függeléket írta:

(Orosius) solos *sini-
stros praeliorum*
eventus videtur me-
minisse, ipsorum
Hungarorum *felices*
preteriisse silencio
perhibetur . . . (ego)
scripturus ortum pre-
fate nacionis, ubi et
habitaverit . . . *quo-
tiens immutaverit*
sua loca stb.

Endl. 84. 13.

*Digestis ergo Huno-
rum natalibus, pre-
liis felicibus et si-
nistris, quociensque*
*sua loca immutave-
runt . . . presenti*
opusculo apponere
dignum duxi.

U. o. 102. 6.

. . . *presenti opu-
sculo apponere di-
gnum duxi.*

U. o. 128. 8. .

Az udvarnokokról szóló függeléknél Domanovszky Sándor¹ a régi *uhég* szó használatából, a történeti levezetésnek Kálmán király koráig terjedéséből és más jelekből arra a következtetésre jut, hogy Kézai itt talán egy régi szöveget dolgozott át. A fentidézett mondat mindenesetre az átdolgozótól, azaz Kézaitól való.

Az ajánlólevél eredetisége ellen is vannak Domanovszky-nak némi enyhe kétségei. Meg kell itt jegyezni, hogy idevonatkozó fejtegetéseiben a *prologus*, *előszó* és *bevezetés* elnevezéseket nem mindig használja elég világos, félre nem érthető módon. Majd Kézai ajánlólevelét nevezi *prologus*-nak, illetve *előszónak*, majd a krónika első, megcsonkult vagy megváltoztatott alakban a későbbi krónikákba is átment fejezetét, melyben ismét az első két mondatot különválasztja a következőktől, és *bevezetésnek* nevezi. Véleményem szerint krónikánk e folyamatosan összefüggő részeinek ily szétDarabolása nem indokolt. Nincs itt más *prolo-*

¹ Kézai Simon mester krónikája. Budapest 1906, 143. 1.

gus, mint az ajánlólevél. *Multifarie* szóval maga a krónika kezdődik, ha nem is nyomban a tulajdonképeni elbeszéléssel, de két általánosabb mondattal, a melyek azonban mind stilaris, mind tartalmi tekintetben a következőhöz fűződnek. A stilaris kapcsolatot a *Porro* szóval kezdődő s a tulajdonképeni elbeszélést megindító harmadik mondatban az *omnis caro* kifejezés képviseli, mely a megelőző mondatból vett ismétlés. Sűrűn olvasható a szentírásban, többek között éppen a vízözön leírásánál.¹ Ez a hely lebegett szerzőnk előtt, ki művének ezen részeiben lépten-nyomon bibliai idézetekkel él. Megkezdődnek ezek már az ajánlólevélben s annak utolsó mondatán át a fentemlített kifejezésig tartanak.² Már ez is összefüggésre mutat. A gondolati kapcsolat ugyan nincsen nagyon világosan kifejezve, de Kézai stílusára a keresett fogalmazás, a kevésbé szabályos mondatfűzés és szórend épen jellemző. A Kósa-féle kéziratban kimaradt második mondatban arról beszél, hogy oly korokban fogott műve megírásához, a mikor a gonoszság nagyon elterjedt a földön. Ugyanígy volt Noe idejében, mikor az emberek bűneire a vízözön lett a felelet. Miért hagyták el egyes későbbi krónikák e fejezet első mondatait, a mi nek következtében — mint már Karácsonyi is³ furcsának találta — a budai krónikában *Porro* szóval kezdődik az elbeszélés, cikkem végén még érinteni fogom.

Visszatérek most arra, hogy Domanovszky szerint, (32. l.)

¹ Consumptaque est *omnis caro* . . . et *delevit* omnem substantiam . . . *deleta sunt* de terra. Gen. 7. 21. 23. Kézainál: cum per cladem diluvii . . . *deleta esset omnis caro*. Endl. 85. 9.

² Luc. 24. 39.: *spiritus carnem et ossa non habet*. Joan. 3. 6.: *Quod natum est ex carne, caro est, et quod natum est ex spiritu, spiritus est*. Paul. Ad Rom. 16. 27.: *cui honor et gloria in saecula saeculorum. Amen*. Tim. I. 1. 17.: *soli Deo honor et gloria in saecula saeculorum. Amen*. Ad Hebr. I. 1.: *Multifariam multisque modis olim Deus loquens patribus in prophetis*. Matth. 24. 12.: *Et quoniam abundavit iniquitas, refrigescet caritas*. Exod. 32. 22.: *tu enim nosti populum istum, quod pronus sit ad malum*.

³ A székelyek eredete és Erdélybe való települése (Érték. a tört. tud. köréből. Budapest, 1905.) 10. l.

ha nem is kétségtelen, de nem lehetetlen, hogy az egész Kún Lászlóhoz intézett levélből Kézainak nem tulajdonítandó több, mint a megszólítás, melyről közbevetőleg megjegyzem, hogy sajátos elliptikus fogalmazására, mely Szabó Károlynak nehézséget okozott,¹ más krónikákból, így a Kézai előtt kétségtelenül ismeretes Viterboi Gottfridból is idézhetünk példát:

*Invictissimo et potentissimo domino Ladislao tercio gloriosissimo regi Hungarie magister Simon de Keza fidelis clericus eius ad illum aspirare, cuius pulchritudinem mirantur sol et luna.*²

Endl. 83. 6.

Divo imperatori Romanorum et *illustrissimo*, Henrico sexto, filio domini Friderici Romanorum imperatoris *augustissimi*, Gotifredus Viterbiensis, maiestatis sue capellanus et servulus, iustitiam diligere, sapientiam querere et in Domino imperare. Gotifredus Viterb.

(M. G. Script. XXII. 103.)

Domino M. Deigratia summo pontifici . . . . subsequentis scriptor *opusculi* supra montem Syon Domini sanctorum gregi commisso vigilanti studio speculari ac de virtute in virtutem gradiendo Deum deorum facie ad faciem contemplari.

Chron. Polonorum (Migne Patr. CLX. 839.)

Domino suo Friderico, victori, inclito, triumphatori, Romanorum imperatori ac semper Augusto, Otto Dei gratia Frisingensis ecclesie id quod est, in eo prosperari qui dat salutem regebis.

Ottonis Frising.

Chronicon (Script. rer. Germ. Hannoveræ 1890., 1.)

Capellanis ducalibus venerandis aliisque bonis clericis per Poloniam memorandis *presentis* auctor *opusculi*, sic bona temporalia præterire, ut liceat expedite de caducis ad permanentia transilire.

(Migne Patr. CLX. 910.)

Domno Annoni, venerabili Coloniensium archipraesuli, presbiterorum infimus A., prædicare annum Domini acceptum, et suam Christi familiam fideliter dispensare annonam.

Herigeri et Anselmi Gesta episc. Tungr. (M. G. Script. VII. 161.)

¹ Szabó Károly, Kézai Simon mester magyar krónikája. Pest, 1862. 1. l., 3. jegyzet.

² V. ö. Gotfridi Viterbiensis Chronicorum Pars I.: . . . Deus est . . . tam incomparabilis pulchritudinis, atque tam ineffabilis

A megszólításhoz fűződik és «Cum vestro cordi affectuose adiaceret» szavakkal szintén a királyhoz fordul az első mondat. A következőkben sem találhat a philologus szövegelemzés oly zökkenőt, mely összeillesztést árul el. Ennek híján vagy komoly tartalmi ok nélkül a szövegkritika mai fejlett módszere mellett nincs jogunk különböző eredetű rétegekkel érvelni. Ha csak a megszólítás volna Kézaitól, úgy ennek helyén eredetileg egy másiknak kellett állania. A középkori irodalomban számos furcsa eltulajdonítást találunk. Mügeln Henrik fordítása elején a krónikás első személyben írt mondatát egyszerűen önmagára ölti. Jordanes pedig a *Getica* ajánlólevelének jelentékeny részét szószerint kiírja Rufinus egyik hittudományi művéből.¹ Ebben az esetben azonban egy régebbi és egészen más tárgykörbe tartozó munkáról van szó, melyről Jordanes aligha gondolta, hogy olvasói előtt valami nagyon ismeretes, a mint Mügeln fordítása is bizonyára olyanok számára készült, a kik nem tudták vagy nem szándékoztak eredetiben olvasni a krónikát. Evvel szemben az a magyar krónika, melyet Kézai fölhasznált, a maga korában bizonyára ismeretes volt és alig hihető, hogy írónk egy másik krónikának talán valamelyik előbbi uralkodóhoz intézett ajánlását ily kényelmesen erőszakos módon Kún Lászlóra vonatkoztatta. Igaz ugyan, hogy a míg a Kún Lászlóról írt, kétségtelen eredetiségű fejezetet csak Kézai fennmaradt szövege őrizte meg, addig a szóbanforgó ajánlólevél a *Sambucus-codex*ben is olvasható, de ebből csak azon esetben lehetne következtetni, ha az utóbbi kéziratban a Kún Lászlóhoz intézett megszólítás hiányoznék.

Kézai szerzősége mellett még két olyan körülmény szól, melyekkel művének más részeiben és más összefüggésben

suavitatis, ut angeli, qui solem in septuplum sua pulchritudine vincunt, jugiter desiderent in eum aspicere, et insatiabiliter gloriæ suæ præsentiam desiderare (*Pistorius Germanicorum Scriptorum Tomus II. Ratisbonæ 1726. p. 15.*)

¹ MG. Auctor. antiqu. T. V. 1. 53. l. Mommsen «impudens plagium»-nak nevezi Jordanes eljárását.

Domanovszky is foglalkozik. Az íróról szóló fejezetben (147. l.) inkább csak mint mások nézetét említi, hogy a krónikánk nyelvezetére oly jellemző italismusok (partita, terida, transpassare, passagium, potestas — podesta értelmében — fatiga, dimorare, conquestare, cambire, subterrare, repausare, arnesium, antiqualia — anticaglia — lucta, strata, manganum stb.) valószínűleg Kézainak tulajdonítandók. Más helyen azonban (63. l.) maga is egymás mellett idézi a *scartabella* és *Vecca Venesia* szavakat, mint Kézaitól eredőket. Már pedig az utóbbi a hún krónikában, a *scartabellis* pedig az ajánlólevél elején fordul elő s alig hihető, hogy nem ugyanazon író tollából származott, a kőről mind a hún, mind részben a magyar történetben is sűrűn található délvidéki és északolaszországi földrajzi vonatkozások elárulják, hogy e vidéken otthonos volt és latin stílusát valamelyik felsőolaszországi iskolában sajátította el.

Az is kétségtelen, hogy az ajánlólevél szerzője Jordanes művét vagy annak valamely átdolgozását ismerte. Az Orosius személyével elkövetett híres tévedés nem keletkezhetett másból, mint a *Getica* 24. fejezete első mondatának és a következőknek fölületes olvasásából. Ebből a mondatból került bele Orosius neve az ajánlólevélbe, nem pedig a krónika következő fejezetének Domanovszky szerint (32. l.) más írótól származó első mondatából. A hún krónikának pedig éppen Jordanes a főforrása. Mi származik közvetlenül belőle és mit vett át krónikásunk Gemblouxi Sigbertnek, Viterboi Gottfridnek vagy másoknak Jordanes művét felhasználó munkáiból, nem szükséges itt eldöntenünk. Kézainak e forrásokhoz való viszonya nincs még kellőképen földerítve. Így Jordanesből nem csupán szövegegyezést mutató helyeket lehet levezetnünk, de például Detricusnak a galliai hadjárat megindításában való része (Endl. 93. 22.) bizonyára Jordanes azon helyéből¹ származott (c. XXXVI.),

¹ A húnmonda kutatói eddig nagyobbára a német mondában keresték Detre tanácsának forrását. L. Petz Gedeon. A magyar húnmonda, Bpest, 1885., 44. : «A magyar krónika elbeszéli, hogy Detre tanácsával látja el Attilát s hogy ez az ő javaslatára háborúkat is

a hol az író Genserich vandal királynak ugyane szerepet tulajdonítja: Huius (Attilæ) ergo mentem ad vastationem orbis paratam comperiens Gyzericus, rex Vandalorum, multis muneribus ad Vesegotharum bella præcipitat. Attila leírása kétségkívül Viterboi Gottfridtól származik, azonban maga Domanovszky is rámutat arra, hogy vannak oly helyek a hún krónikában, a melyek csakis Jordanesnél találhatók, felhasználóinál nem vagy pedig egyiknél sem mind együttvéve. Úgy e helyeknél, mint általában véve Domanovszky Kaindlhoz hasonlóan arra hajlik, hogy nem Jordanes eredeti műve, hanem annak valamely átdolgozása volt a magyar krónikáiról forrása. Ily átdolgozást eddig nem ismerünk. De még ha így is állana a dolog, akkor is föltehető, hogy ebben az ismeretlen vagy elveszett átdolgozásban — mint például Heriger és Anselm krónikájában is — az Orosius-féle tévedésre okot szolgáltató mondat sem hiányzott, s így az ismét csak az ajánlólevél és a hún krónika közös forrását jelenti.¹

indit. Ennek nyoma van a német mondában is, annyiban, hogy Detre itt is segíti Attilát hadjárataiban. A Thidrekssaga elbeszéli, hogy Attila, mikor Osantrix ellen akar hadakozni, Thidrektől kér segítséget és ez teljesíti is kívánságát. A Klage-ban Detre oly háborúkra czéloz, melyekben ő és emberei Attila oldalán résztvettek,» Bleyer Jakob: A magyar hún-monda germán elemei (Századok 1905., 815.): «Detreh a hunok ünnepi gyűlésén Etelével kibékülve, mint tanácsadója jelenik meg, a ki új hadjáratra biztatja hűbérurát. A német mondában is, mint Etel barátja tartózkodik Dietrich a hún udvarnál; a Thidreksságában azt javasolja Attilának, hogy támadja meg az oroszokat, és mikor Attila tanácsát megfogadja, az egész hadjárat folyamán szóval és tettel segítségére van.» Bár kétségkívül itt is találunk hasonló mozzanatokot, mégis azt hiszem, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Genserich szerepe éppen a catalaunumi hadjáratral kapcsolatos.

¹ Jordanesnél e hely így hangzik: Post autem non longi temporis intervallo, ut refert Orosius, Hunnorum gens omni ferocitate atrocior exarsit in Gothos. Nam hos, ut refert antiquitas, ita extitisse comperimus (következik az aliorumnáktól származás mondája). MG. Auct. antiqu. T. V. I. 89. Kézai tehát nem vette észre, hogy a második mondatról kezdve már nem Orosiust idézi a szerző. Igaz, hogy Jordanes szövege — melyben különben még romlás is állha-

Az ajánlólevél tehát teljes egészében épp oly eredeti része krónikánknak, mint a Kún Lászlóról írt egykorú fejezet, melyben még más, a jelen összefüggésben figyelemre-méltó nyomokat is találhatunk. Kettőt akarok itt említeni. A fenti legelső idézetünkben kipontozott hely egy közbevetés, melyben Kún László horoscopiumáról van szó.¹ Kézai Simon legalább is a szabad művészetek magisteri fokozatát szerezte meg s a fenti helyen elárulja érdeklődését a quadrivium egyik tárgya, a csillagászat iránt. A Morva-mezőn a királyt körülvevő vitézeknek a csillagtáborhoz hasonlítása lehet egyszerű költői kép. Több ennél, bizonyára szakkifejezés a «lunaris circulus», melylyel az ajánlólevélben és a bábeli torony leírásában találkozunk, de használja Viterboi Gottfrid is.² Annyit mindenesetre következ-

tott be — könnyen félrevezeti az olvasót. Nincs még megmagyarázva ezzel, hogy miért tette meg Kézai az V. századi Orosiust Nagy Ottó kortársának, a mi aligha született pusztán az író képzelmeiből. Kaindl (Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen Wien, 1900. X. 410. l. I. jegyz.) megállapítja, hogy Jordanes szövegének átvevői közül Landulfus, Freisingi Ottó, Ekkehard, Gemblouxi Sigbert és Viterboi Gottfried műveiben hiányzik az «ut refert Orosius» mondat. Magam is csak a fenti krónikát (Herigeri et Anselmi Gesta episcoporum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium MG Scriptores VII. 172) idézhetem eddig, a melynek aránylag csekély Jordanes-átvételei azonban nem lehettek Kézai forrása.

¹ Endl. 121. 8.: velut Martis filius, cuius quidem constellatio conceptionis nativitatique eius die in audacia et ceteris virtutibus naturalibus vim et incrementum subministrat.

² Chronic. Pars I. (Pistorius i. m. p. 25.): *De massa hyle, ex qua omnis creatura corporea facta est a lunari circulo inferius* (v. ö. Kézai: qui rerum omnium, que sub lunari circulo esse habent et ultra vita quoque fruuntur, creacione habita est deus opifex, creator idem ac redemptor. Endl. 84. 21.) Szerzőnk egy *æneum firmamentumot* különböztet meg s ez alatt van az *æthereum cælum* a holddal és csillagokkal (u. o. p. 26.): *Extat et æthereum, quod adornant sydera, cælum, Luna fit inferior, sol altius obtinet ævum* (v. ö. Kézai: altitudinis — sc. turris — vero quantitas nondum finita erat, sed usque Iunarem circulum, quem diluvii unda non adtigerat, illorum cogitatu debebat sublevari Endl. 85. 28.). E versek tehát Kézai idézett helyeinek pontosabb értelmére is világot vetnek.

tethetünk ebből az egyezésből, hogy az említett két részlet ugyanaz a szerző írta. Nem tévesztem itt szem elől, hogy a bábeli nyelvzavarral foglalkozó fejezet nem tartozik a szorosan vett hún történethez, mely Hunor és Magyar történetét nem tekintve, Scythia leírása után ¹ «Igitur in etate sexta seculi» szavakkal veszi kezdetét. De ugyancsak a világ hatodik korszakából (sub etate sexta seculi) indul ki a vizözönről és a bábeli toronyról szóló első fejezet is.

A hódtavi ütközet leírásában Kézai az *interceptus* szót (plurimi intercepti) az eredeti jelentésből elliptikus bővüléssel (fato, morte interceptus) keletkezett szokatlan értelemben (elesik, megöletik) használja.² Hogy ez ritka szóhasználat, semmi sem bizonyítja jobban, minthogy a bővebb krónikák szövegének írója *interemptus* szót tesz helyébe mind a két esetben, a hol ugyanez a kifejezés a hún krónikában, t. i. a cesummauri (quasi toto exercitu occidentis intercepto ac fugato) és a catalaunumi ütközet (rex Aldaricus miserabiliter intercipitur) leírásában előfordul. Ebből az is következik, hogy az említett három ütközet leírása ugyanazon toll műve.

¹ Szándékosan nem foglalkozom cikkemben Scythia leírásának vizsgálatával, minthogy ez Domanovszky szerint is a hún krónika szerzőségének kérdésében nem döntő. E sorok befejezéséig elkerülte figyelmemet Fehér Géza «Beiträge zur Erklärung der auf Skythien bezüglichen geographischen Angaben der ungarischen Chroniken» cz. értekezése (Kőrösi Csoma-Archivum 1921. 40.), melyben azt mutatja ki a szerző, hogy ezen részben is Kézai nyújtja a jobb szöveget. Egymástól teljesen független vizsgálataink tehát összhangzó eredményre vezettek.

² Losonczy Lajos De Simonis de Keza Chronicarum latinitate Kesmarkini 1892. cz. művében a három előfordulás közül csak egyet jegyez fel. V. ö. K. Georges Lateinisch-deutsches Handwörterbuch Hannover u. Leipzig, 1913. Gerber—Greef Lexicon Taciteum Lipsiæ, 1903. Forcellini Totius Latinitatis Lexicon Prati, 1865. Szabó Károly (Kézai Simon mester Magyar krónikája Pest. 1862, 21. és 83.) mind a cesummauri, mind a hódtavi ütközetnél fogságba jutással fordítja e szót, valamint fogságba jutásról szól az előbbinél Sebestyén Gyula is i. m. I. 431. l. Pedig az előbbi esetben csak nem lehet szó majdnem «az egész nyugoti sereg fogságba jutása»-ról, a minthogy a bővebb krónikák szövegében is «totoque exercitu Romanorum *interempto*» áll.

Nem tekintve azon régebbi történetíróinkat, kik az egész művet Kézai eredeti alkotásának tekintették, az újabb irodalomban először Heinemann¹ vetette fel azt a gondolatot, hogy a hún krónika Kézai műve. Ugyanerre az eredményre jutott Kaindl is,² bár érvei a kérdést éppen nem meritik ki. Kézainak tulajdonítja a hún krónikát még Karácsonyi János³ és pedig főleg tartalmi bizonyítékok alapján. Rámutat arra, hogy a fejérmegyei Kézai művében mily sűrűn fordulnak elő a Dunántúl északi részére kiterjedő helyi vonatkozások. A hún történetnek úgyszólván egész színterét e vidék alkotja. Ide sorolhatjuk még a Bársonyos hegyről és Mezőörsről szóló történetet, a mely ugyan a krónika magyar részében fordul elő, de kétségtelenül Kézai betoldása. E nézetekkel szemben Domanovszky⁴ részletesen összehasonlította egymással a hún krónikának Kézainál és a későbbi bővebb krónikák szerkesztésében fennmaradt szövegét s arra az eredményre jut, hogy egyes helyeken majd az egyik, majd a másik változat mutat szövegromlást. Ebből azt következteti, hogy a bővebb krónikák forrása, az ú. n. Nagy Lajos korabeli szerkesztés, nem vehette Kézaitól a hún krónikát, hanem a két szövegváltozat csakis közös forrásból származhatik.

Még föl kell vetnünk a kérdést, hogy jogosult-e ez a következtetés? Nem akarok azonban kitérni az elől sem, hogy sorra vegyem a Domanovszky által idézett kritikus helyeket s megvizsgáljam, sikerült-e kimutatnia Kézainál a szövegromlást? Azokat a helyeket ugyanis, hol a bővebb, illetőleg későbbi krónikák szövege mondható romlottnak, nem szükséges tárgyalnunk. Ha mégis fölemlíték egy ily esetet, teszem ezt főleg azért, mert ez a hely különösen

¹ Zur Kritik ungarischer Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden, Neues Archiv der Ges. f. ält. deutsche Gesch. kunde Hannover, 1887., 61.

² Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen Wien, 1902. X. 400.

³ A székelyek eredete. Bpest, 1905.

⁴ Kézai Simon mester krónikája. Bpest. 1906.

tanulságosan világítja meg azt az alakulást, melyen a Kézai-nál helyesen megőrzött szöveg éppen a bővebb krónikákban keresztülment. A húnok Scythiából való kiindulásuk előtt Kézai szerint hat kapitányt, majd egy főbíróvá választottak. A bírói hatáskör bővebb fejtegetése, tehát egy leíró természetű részlet után tér át ismét az író az eseményekre. A húnok útrakészen összeállítják a sereget, a fegyveresek egy részének hátrahagyásával gondoskodnak Scythia biztonságáról, azután emelt zászlókkal megindulnak. Ez a természetes sorrend. A vezérekről és bíróról — mint már láttuk — Anonymusnál is együtt esik szó s Pray György óta arra is többen rámutattak,¹ hogy Kádárt voltaképpen a hetedik kapitánynak kell tekintenünk, nevének tehát a hat kapitányé után kell következnie. A bővebb szerkesztés szövegében a közvitéznek kiszemeléséről szóló mondat a természetes hierarchiával ellentétben a vezérek és a főbíró megválasztása közé került. Ezért azután a régi haza védelméről való gondoskodást, az előkészítő intézkedések utolsó mozzanatát sem követi ebben a szövegben a természetes tárgyi és gondolatkapcsolat szerint a megindulás, hanem egy más, kevésbé várható mozzanat, a főbíró választása. Mintegy maga a szöveg átalakítója is érezte az előadás zökkenését, mert a «quoque» kapcsolatot «nichilominus» fordulattal helyettesíti. Mikor azután a Kádár hatásköréről szóló kitérés után ismét fölveszi az elbeszélés fonalát, ugyanazon szóval kezdi mondatát, mint Kézai, de míg az utóbbi e mondatban a séregről beszél, addig a bővebb szerkesztés szövegének írója, ki ugyanezt már előbb elmondta, most ismét a kapitányokat, valamint a megegyező elhatározást említi (*Tunc omnes capitanei simul, uno animo, unoque consilio egressi de Scythia stb.*) Mindkét mozzanatnak az előbbi részletben van helye. A kapitányok megválasztásában és mandatumában jut érvényre az egyező akarat (*ut simul*

¹ Pray Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum 1761, 67. Petz G.: A magyar hünmonda, Bpest, 1885, 31, Sebestyén Gyula: A magyar honfoglalás mondái, Bpest, 1904. I. 384. Bleyer Jakab: A magyar hünmonda germán elemei (Századok 1905.) 620.

uno corde occidentales occuparent regiones). A bővebb szerkesztés szövegírója tehát ugyanakkor, mikor valami okból, talán sortévesztés folytán a fegyverek kiszemeléséről és az evvel kapcsolatos utolsó intézkedésekről szóló mondatot kiszakította természetes összefüggéséből és egy korábbi helyre illesztette, az utóbbi hely egyes részleteit viszont a kifejezéssel együtt átvitte egy olyan helyre, a hol azok idegenül hatnak. Az utóbbi rész erős átfogalmazását mutatja az «intranses tandem Bessos et Cumanos albos» szövegrészlet is, melyet nemcsak nyelvileg fogunk esetlennék érezni, de mintáját már ismerjük a magyar történelemből (*transierant per regna Bessorum, alborum Comanorum*), melyet Kézai itt hívebben ismétel (*Bessorum et Comanorum alborum terras transierunt*). Az átalakításnak eshettek áldozatul az «*elevatisque baneriis*» szavak is.

De föltéve, hogy Kézainál is kimutathatók ehhez hasonló szövegromlások, bizonyos-e, hogy azok magának az írónak s nem valamelyik másolónak tulajdonítandók? Hogy ezt az eshetőséget nem szabad teljesen elhárítanunk magunktól, felismeri fejtegetései közben maga Domanovszky is, midőn egy helyen (51. l.) azt mondja, hogy az összehasonlítás elárulja «Kézai szövege, *legalább a ma kezünkben levő Kézai-szövegek romlottságát*». De ha az utóbbi eset áll, úgy a szövegromlásból a szerzőség kérdésére semmi sem következik.

A Kósa-féle kéziratnak, illetőleg kiadásainak szövege semmiesetre sem archetypus. Mindenesetre hiba, de hozzáteszem, másolási hiba Maeötis leírásánál a «*fluminibus penitus carens*», a másik szövegben olvasható «*fluviis currentibus*» helyett, mint Domanovszky (37. l.) igen jól levezeti. A cesummauri ütközet (91. 20.) «*a mane usque nonam*, a catalaunumi (94. 16.) «*a mane usque noctem*» tartott. A két hely eredetileg egyforma lehetett. Az 5. fejezet második bekezdésében (121. 9.) «*conceptionis nativitatisque eius die*» a 115. l. 30. s. «*collocati (allocati) curribus*», a 108. l. 29. s. «*ministracionis et gubernandi*», a 105. l. 11. s. «*diurnis*» (diuturnis h.) szavaknak kell állaniok stb. Azt sem tartom lehetetlennek, hogy a Dentumoger névről szóló kettős ety-

mologia, melyet a Kósa-féle kézirat másolója talán szándékosan mellőzött, magától Kézaitól ered.¹ Másfelől az olaszos írásmódnak az *erbis*, *honera*, *honerosa*, *capellum* szavakban való megtartásából is azt sejthetjük, hogy a másoló eléggé ragaszkodott az eredeti szöveghez. Általában az a benyomásom, hogy a bővebb krónikákban fennmaradt szöveggel ellentétben önkényesen vagy tévedésből alig változtatott eredetijén. Másolási hiba nélkül természetesen alig akad középkori kézirat s másolási hibára támaszkodó érveléssel bizonyítása közben maga Domanovszky is él, két alkalommal, mindkét esetben számadatoknál. Tudjuk, hogy a római számoknak egymáshoz oly hasonló vonalai mily könnyen változnak meg a középkori másolóknál. A catalaunumi ütközet történeténél az Attila egy milliónyi seregének harmadrészét jelölő 330,032 (95. 3.) mindenesetre leírási hiba 333,333 helyett, mint Domanovszky megállapítja. Egy másik számtévesztést a bővebb krónikákban talál ugyane helyen. Ezekben ugyanis a harmadrész száma 65,000, a mi Domanovszky szerint 165,000-ból romlott. Ezt is aláírom. A 65,000 teljesen érthetetlen, a 165,000 ellenben jól megfejtethető, bár nem is azon az úton, mint Domanovszky teszi. Jordanes azon helyére utal, hol az író a catalaunumi ütközetben elesettek számát 165,000-re teszi, s úgy véli, hogy a magyar krónikák adata ebből a számból keletkezett. De hiszen Jordanesnél az ütközetben *mindkét részről elesettekről* van szó, a magyar krónikában pedig a hún seregnek azon részéről, mely nem vett részt az ütközetben, hanem Afrikában hadakozott. Lehet-e ezeknek az adatoknak valami közük egymáshoz? Láttuk, hogy Kézai fölületes olvasó s az is bizonyos, hogy önkényesen bánt el azzal, a mit forrásaiból merített. De az említett két szám egyezése csak akkor volna másnak, mint véletlennek tekinthető, ha a 165,000-et nem

¹ Domanovszky igen helyesen állapítja meg (43. l.), hogy ez a kettős etymologia ugyanazon helyen és összefüggésben áll, a hol Anonymusnál (Endl. 3.) a Dentumoger-ről szóló megjegyzést olvasuk s így alig lehet betoldás. Másfelől a szófejtés merészségét talán már a középkori másoló is megsokalta.

lehetne más, természetesebb úton levezetni. Fölteszem, hogy Kézai Attila seregének számát Jordaneshez híven félmillióra tette, a minek harmada 166,666 s talán már Kézainál is kereken csak 165,000 állott. Művének egyik másolója észrevette, hogy a Scythiából való kiinduláskor a 108 nemzetség mindegyike 10—10,000 fegyverest állított ki, tehát a sereg összes száma több mint egy millió volt. Ehhez képest megkészszerzte Attila seregének számát, de a harmadrésznek más helyen említett számáról megfélemedezett. Így mentek át adatai a bővebb krónikák közös forrásának szövegébe. mig evvel szemben a Kósa-féle kézirat másolója észrevette az ellenmondást s a harmadrész számát is megfelelően fölemelte.

Különböző helyeken, egymástól távol előforduló, de egymással kapcsolatos számadatokról van szó egy másik esetben is. Nem fogjuk-e itt is azt a változatot tartani helyesnek, a melynél logikusabb az összefüggés? Kézai a húnok kijövetelét 700-ra, a többi krónikák egynek kivételével 328-ra teszik. Ez az utóbbi szám olyan közel áll a történetileg helyes adathoz, a Volgán való átkelés (375.) évéhez, hogy kétségkívül nem képzeletből vagy önkényes hozzávetésből, hanem jobb történeti tájékozottságból ered. A Képes krónikában meg éppen 373 áll. Vajjon pusztán véletlen ennek a számnak a történeti adattal való egyezése? Domanovszky szerint a 373 a krónikairó önkényes kombinációja, melyet a forrásában talált 328 helyébe tett. Ha csakugyan így állana a dolog, akkor sem következik több belőle, minthogy a Nagy Lajos korabeli szerkesztésben 328 állott, az a szám, mely a jobb történeti tájékozottságnak köszöni keletkezését. Lehet-e ezt a tájékozottságot a régebbi íróról föltennünk, arról a krónikáról, mely Domanovszky szerint már Kézai előtt a hún krónikát is magában foglalta? Hiszen ezen krónika és nyomán a többiek szerint is a magyarok 872-re vagy másutt 887-re tett kiindulása nem sokkal több, mint tiz esztendővel Attila fiainak háborúja után történt s a honfoglalók között Attila unokája, Edemen is szerepel. Hogy egyeztethető ez össze a 328-as vagy 373-as évszámmal?

Nem sokkal valószínűbb-e, hogy a hún krónikában eredetileg 700 állott, mint a Kósa-féle kéziratban, míg a Nagy Lajos-korabeli szerkesztés írója helyesebb történeti ismeretei alapján ezt a számot 328-ra vagy 373-ra változtatta, nem gondolva arra, hogy ennek a tíz évi időköz és Edemen szereplése ellentmond.

Messzebbmenő következtetésekre maga Domanovszky is csekély alapnak érzi (63. l.) azt a néhány jelentéktelen szókihagyást és szócserét, melyeket Attila olaszországi hadjáratának történetében találunk. Ugyanitt különben egy sorrendi eltérés is fordul elő. Zoárd kapitány délolaszországi diversióját Kézai a hadjárat végén, a bővebb krónikák szövege az Attila és a rómaiak közötti conflictus története közben mondja el. Magában véve mindkét változat védhető. Egyik az időrendet, másik a tárgyi összefüggést tartja szem előtt. Mégis természetesebbnek látszik előttem az utóbbi, a hol az időrend kedvéért nem szakad meg az elbeszélés menete. Az elfoglalt északolaszországi városok sorában a Kósa-féle kéziratban hiányzik Alexandria neve s Domanovszky szerint hiányzott Kézainál is. Magam valószínűbbnek tartom, hogy az említett kéziratnak vagy forrásának írója észrevette az anachronismust s törölte e nevet a városok sorából, míg a Nagy Lajos korabeli szerkesztésben benne maradt. Evvel szemben a pápa nevének hiánya talán csakugyan Kézainak tulajdonítandó. De oly nevezetes, mondák által híressé tett eseményről van szó, hogy semmi különös sincs benne, ha a Nagy Lajos korabeli szerkesztés írója a pápa nevét is beleillesztette a szövegbe. A pozsonyi krónikának több helye kétségtelenné teszi, hogy ennek írója két forráshól dolgozott.¹ Ezért azt sem tartom lehetetlennek, hogy Kézainál eredetileg *Benedek* állott s hogy a Kósa-féle kézirat írója ezt, mint téves adatot kihagyta, míg a másik szöveg szerzője továbbmenve, a helyes névvel cserélte föl.

¹ «Leonem vel *secundum quosdam* Benedictum adeunt apostolicum» (M. Florianus Fontes dom. IV. 18). V. ö. c. 13.: «Erant enim soli Huni adversus Mirmamamiam destinati LXV milia, *secundum quosdam libros* CCCXXX milia».

Ugyanezen mondatban Kézainál *antistitem* és *Christicolis*, a másik szövegben *apostolicum* és *Christianis* szavak állanak. Az előbbieket, mint ritka és a magyarországi latinságban nem használatos szavak Domanovszky szerint Kézai változtatásai. Csakhogy az *antistes* igazán nem ritka szó s nem az a *Christicola* sem. Kézai az udvar személyzetéhez tartozott s minden valószínűség szerint azonos avval a «magister Symon aule nostre notarius»-szal, a kit egy 1283-iki oklevél két ízben említ. Már pedig épen a kancelláriai gyakorlatból, IV. Béla egy 1253-iki oklevélből idézhetjük a *Christicola* szó többszöri használatát.¹

Miért volna rosszabb Kézai szövege a következő helyen :

... capitaneos inter se seu duces vel principes prefecerunt, quorum unus Wela fuit, Thele filius, ex genere Zemein oriundus, cuius fratres Cuwe et Caducha ambo capitanei. Quarti vero ducis nomen Ethela fuit, Bendacuz filius, cuius fratres Reuwa et Buda uterque duces existere, de genere Erd oriundi.

... inter se capitaneis constitutis, Bele filio Chele, de genere Zemyn oriundo, Keve et Kadicha eiusdem fratribus, Atile, Keve et Buda, filiis Bendekuz de genere Erd.

Chron. Bud. 14. 1.

Endl. 89. 3—8.

A két változat között tartalmi tekintetben nincs semmi eltérés, csupán a fogalmazásban. Kézai következetesen kiemeli egy-egy testvér nevét s a másik kettőt valamivel később, mintegy pótolva említi. Ez kétségtől kissé keregett, de épen azért bizonyára szándékos mondatszerkesztés s nem lehet benne kétség, hogy az a szöveg az eredeti, a melyben ez a fogalmazás mindkét esetben egyforma.

Kétségtelenül Kézai szövege a helyes az Attila címét tartalmazó helyen. A másik változatot Domanovszky itt három fordításból idézi, de a budai krónika jelzése (BK) sajtóhiba a Képes Krónikáé helyett (BKK), minthogy az

¹ Theiner Mon. Hung. Vat. I. 187. Olvasható még e szó Lodomér esztergomi érsek 1288-iki oklevelében (Századok 1910, 9.), a Budai Krónika 14. századi részében (id. Podhradczky 234. l.) s használja Viterboi Gottfrid is (Pistorius i. m. pag. 25. 46. sor).

előbbi krónika e szöveget kissé bővebben és másképp közli. Ezt ugyan jegyzetben Domanovszky is megemlíti, de nem csupán rövid utalásban, hanem teljes egészükben is szembe kell itt állítanunk egymással a három változatot, minthogy ebből a szöveg fokozatos módosulása is világosan kiderül:

Ipse autem seipsum Hunorum regem, *metum orbis, flagellum dei* a subiectis suis fecit appellari.

Endl. 91. 32—34.

... vocarique se faciens regem Hungarorum, *metum orbis flagellum dei*. Atyla dei gratia filius Bendekus, nepos magni Magor, nutritus in Engadi, rex Hunorum, Medorum, Gottorum, Danorum, *metus orbis terre et flagellum dei*.

Chron. pictum Vind. (M. Flor. II. 110.)

... vocarique se faciens regem Hungarorum. *Titulum siquidem suum tali sub forma scribi faciebat*: Atila Dei gratia filius Bendekus, qui est nutritus in Engaddi, nepos magni Nemroth, rex Hungarorum, Medorum et Gothorum, *metus orbis terre et flagellum Dei*.

Chron. Bud. 17—18.

A kitől Attila oklevélformulák mintájára fogalmazott címének henye betoldása származik, nyilván azt képzelte, hogy a hún király oldala mellett annak rendje és módja szerinti kancellária működött. Ez ugyan nem ellenkezik avval a lovagkorba illő képpel, melyet krónikánk a hún királyról rajzol, mindazonáltal a betoldást elárulja a «metus orbis, flagellum dei» szavak ismétlődése, a mit a budai krónika szerzője észrevett és egy kis szövegváltoztatással elsimított.¹

Csak első tekintetre látszik egy másik helyen Kézai szövege rosszabbnak vagy legalább is kevésbé értelmes-

¹ Minthogy Kézai minden valószínűség szerint a királyi kancellária alkalmazottja volt, azt is föl lehetne épen tenni, hogy tőle származik ez az oklevélszerű cím s hogy a Kósa-féle kéziratból azért hiányzik, mert a másoló az első «metum orbis, flagellum dei» helyről a másodikra ugrott. Azonban a «seipsum metum orbis flagellum dei fecit appellari» annyira indokolatlanná teszi ennek még egyszer való elmondását, hogy nehéz e két helyet ugyanazon író fogalmazásának tekinteni. V. ö. egyébként Sebestyén i. m. I. 405.

nek. Már a Horányi és Domanovszky által alkalmazott interpunctio némi változtatásával is világosabbá válik:

Quam (Sabariam) quidem Archelaus rex primitus devastavit. Sed postea per Hunos de Pannonia expelluntur nuncque littora fluvii Tycini *habitare dinoscuntur*, qui et dicuntur Papienses.

Endl. 97. 29—33.

Quam quidam rex Gothorum, nomine Archelaus, diu obsessam capere non potuit, demum metus orbis expugnavit. Cuius nempe incole per Hunos expulsus sunt et nunc habitant Papię in Italia, iuxta fluvium Tycini.¹

Chron. Bud. 26.

Az első mondatban ténybeli eltérést találunk. A bővebb krónikák szövege a gótok királyáról beszél, a ki hiába ostromolta Sabariát, míg Kézai szerint a város elesik. Ki ez a mythikus Archelaus, nem tudjuk. Minthogy képzeletbeli eseményről van szó, egyik tudosítás ép oly jó, illetve rossz lehet, mint a másik. Nem tartom épen lehetetlennek, hogy a Kósa-féle kéziratban e helyen csakugyan történt valami kihagyás, talán sortévesztésből származó szövegromlás.² A második mondatot kezdő *sed* arra engedne következtetést, hogy előtte ellentétes dolognak kellett állania, tehát Archelaus *nem* foglalta el Sabariát. De nem is szólva arról, hogy a *sed* tudvalevőleg igen gyakran a legjobb íróknál is egyszerű átmenetet jelöl, Kézai stílusát ismerve, sok volna tőle ily nyelvtani pontosságot követelni. Még kevésbé érezhetjük hibának az alany hiányát. A tartalmi összefüggés alapján az olvasó nem fogja nélkülözni az *incolae* szót, melyet a bővebb szerkesztés szövegírója világosság kedvéért ki is tett. A szöveg vége felé pedig egyes kifejezések világosan elárulják, hogy melyik változat az eredeti. V. ö.: 87. 16. usque hodie illud regnum invitis vicinis pacifice *dinoscuntur possidere*, 88. 21. avesque legerfalc, que Hungarice kerechet appellantur, procreare pullos *dinoscun-*

¹ Az egyes kisebb variánsokat l. Domanovszkynál 64. l.

² Erre lehetne esetleg következtetni abból, hogy a «Quam . . . primo volens capere, diu obsessam, non potuit» (l. Domanovszky 64.) részlet némileg emlékeztet Kézai két más helyére: «Quam dum capere nullatenus potuissent» (Endl. 96. 29.) és «Cumque subitis saltibus capere non valerent» (u. o. 105. 12.).

tur. 108. 4. *communitas itaque Hungarorum . . . usque tempora ducis Geiche hinc inde huic mundo (multa?) spolia et pericula dinoscitur intulisse.*

A míg az eddig felsorolt helyeken fontosabb tartalmi vagy alaki különbségekről alig lehet szó, addig a hún birodalom bomlásának történetében már nagyobb számú és lényeges eltéréseket találunk a két szövegváltozat között. Domanovszky a hún királyfiak háborújára és Csaba házasságára korlátozza a vizsgálatot. Mivel az előbbivel részletesebben foglalkozik, ennek tárgyalását utoljára hagyom. De már itt ki kell emelnem, hogy a bővebb krónikák szövege nemcsak az említett helyeken, hanem általában a hún történet egész befejező részében feltűnően sok eltérést és kétségtelenül megállapítható szövegromlást mutat.

A mi először is a testvérharcz előzményeit illeti, Kézainak még máskor is van alkalma rokonok között kitört trónviszályról beszélni. Salamon és a herczegek története ugyan a krónika második részébe tartozik, de a forrásszöveg nagymérvű, az eredeti kifejezésektől független összevonása miatt fogalmazásában ez is Kézai eredeti részei közé sorolandó. A hasonló tartalmú két hely szembeállítása és a bővebb krónikák megfelelő részletével való összehasonlítása igen érdekes:

Tandem vero inter Salamonem, Ladislaum et Geicham gravis discordia suscitatum, alumpni patrie inter se dividuntur. Quidam enim Salomoni, alii qui Ladislao et Geiche adheserunt.

Endl. 116. 31.

...in partitas diversas Hunorum communitas est divisa, ita quidem, ut quidam Chabam, regis Ethele filium, ex Greorum imperatoris filia seu Honorii genitum, alii vero Aladarium ex Cremildi Germanie principissa procreatum proficere in regem post Ethelam nitebantur. Quia vero pars sanior Chabe adherebat, extera

Hunorum impartita communitas in partes diversas est divisa, ita quidem ut quidam Chabam, regis Atile filium, ex Greorum imperatoris seu Honorii filia procreatum: alii vero Aladarium, ex Germanie principissa seu Domina Crimiheldina procreatum in regem post Atilam sibi proficere nitebantur. Sanior vero pars Huno-

autem nacio Aladario, eapropter utrique incepterunt imperare. Tunc Ditrici astucia, qui favebat Aladario, *prelium* inter ambos *suscitatur*.
Endl. 99. 34.

rum dum Chabe *adhesisset* et exera natio cum paucis Hunis Aladario et sic ambo regnare ceperunt cumque alter alteri preferre moliretur, Detrici astutia, qui illo tempore Sicambrie Aladario adhibebat, inter ambos reges tam durum *prelium* ac forte *est commissum* stb.

Chron. Bud. 30.

Mint látjuk a rokontárgyú két történetben azonos mozzanatokat azonos kifejezésekkel követik egymást.¹ Az egyik esetben azonban a bővebb szerkesztés szövege a *prelium suscitatur* szavakat *prelium est commissum* szókkal cserélte föl. Az analogia alapján itt is Kézai szövege bizonyul eredetinek.

Még bizonyosabb a szövegromlás a bővebb szerkesztésnek a háború történetét követő részeiben. Kézai szerint Csabán kívül még Attila más fiai is (perpanci filii Ethele) életben maradtak. A másik szöveg szerint ellenben a hún király többi fia mind elesett (filiis Atile totaliter deletis et occisis). Mégis egy közbevetett és fölösleges ismétlést, illetőleg összefoglalást tartalmazó mondat után azt olvassuk a budai és dubnici krónikában, hogy a legyőzött Csabával együtt 60 testvére is a görög császárhoz menekült: Devictus itaque Chaba, idem et germani sui, filii regis Atile, qui ei astiterant, numero sexaginta, cum quindecim milibus Hunorum ad Honorium avum suum fugisse *perhibentur*. A pozsonyi és Képes krónikában kissé másképp hangzik ez a mondat: Devictus itaque Chaba et germani sui, filii Atile regis, qui ei assisterant *ex adverso*, numero sexaginta, cum quindecim milibus Hunorum ad Honorium avunculum suum fugisse *perhibetur*. Evvel azonban nem

¹ Az «alumpni patrie» kifejezésről l. alább.

lett jobb a dolog. A mondat csak «Devicto (devictis) itaque Chaba et germanis suis, filiis Atile regis idem», stb. alakban volna nyelvtanilag és tartalmilag helyesnek mondható. Alig hihető azonban, hogy ebből az eredeti alakból keletkezett volna az előbb idézett két változat. Sokkal inkább a budai és dubnici krónikák nyelvtanilag helyes, de tartalmilag hibás mondatának kevéssé sikerült javításáról van szó. A mondat összefüggésébe teljességgel nem illő «ex adverso» betoldása is erre mutat.

Csaba házasságának történeténél Domanovszky a krónikák előadását tévesen ismerteti. Azt írja, hogy a Kézainál későbbi krónikák e házasságról két ízben beszélnek. Pedig nem «másodszori ismétlés»-ről, hanem két eltérő versióról van szó, melyek csak a Képes krónikában olvashatók együtt. Kézai szerint Csaba azért vett feleséget a «gens Corosmina» lányai közül, mert scythiai rokonsága a görög származással való dicsekedése miatt megneheztelt rá. A budai és dubnici krónikák a házasságot Bendegúz művének mondják. A Képes krónika e mellett fölveszi az előbbi versiót is, melynek szövegében az eddig egyedül Kézainál ismert *missitalius* szó, valamint a szintén nála gyakori *alumpnus regni* és *extera nacio* kifejezések¹ elárulják, hogy kitől ered.

¹ L. «cum alumpnis regni» 90. 13., alumpni patrie 116. 32». Meg kell itt jegyezni, hogy e kifejezés előfordul Szent István nagyobb legendájában is (alumni patrie Endl. 142. 10.), melyből az advenáról szóló függelék bevezetése egész szövegrészteteket vesz át szó szerint. E bevezető részlet megfelel a bővebb krónikákban más helyen (Chron. Bud. 46. 1.), de szintén a jövevényekről szóló fejezetek előtt álló bevezetésnek. Hogy a kettő közül az előbbi, a Kézai-féle az eredeti, kétségtelenné teszi az a körülmény, hogy több legenda-részletet tartalmaz (manus gestabat sanguine humano madatas . . . hec omnia facienda sancto Stephano ex ipso nascituro altissimi clemencia ordinarat. V. ő. leg. major: cui hec omnia disponenda divine providencie consilio dominus commendabit), mint a másik. Kaindlla (i. m. 422.) ellentétben Kézai fogalmazásának vélem két stílusjelből. Egyik az «*altissimi* (sc. dei) clemencia» kifejezés, melylyel rokon a Kún Lászlóról szóló fejezetben «in virtute *altissimi*» (Endl. 121. 11.). Igaz, hogy ez igen gyakori szentírási kifejezés. Másik az «esse habent» (124. 4.), melyet Kézai sűrűn használ

A székelyeket a bővebb szerkesztés a Csiglamezőről *Erdélybe* vezeti, a miről Kézai nem szól. Mégis a következő mondatban újból a nevezett mezőn (in campo prefato) szerepelnek. De egészen értelmetlen a budai és dubnici krónikákban az alábbi mondat, melyet azután a Képes krónika Kézai nyomán kijavított:

dum enim (Siculi) Hungaros iterato in Pannoniam redire cognovissent, in Rutheniam eis occurrerunt, conquestantes simul Pannonie regionem, ubi tandem in eadem sorte permanserunt.

Chron. Bud. 31.

. . . dum Hungaros in Pannoniam iterato cognoverunt remeasse, redeuntibus in Ruthenie finibus occurrerunt, insimulque Pannonia conquestata, partem in ea sunt adepti, non tamen in plano Pannonie, sed cum Blachis in montibus confinii sortem habuerunt.

Endl. 100. 28.

Dum ergo Hungaros iterato in Pannoniam redire cognovissent, in Rutheniam eis occurrerunt, conquestantes simul Pannonie regionem. Qua quidem conquestata, in eadem sorte remanserunt. ut tamen Hungari voluerunt, non in plano Pannonie, sed cum Vlachis in montibus confinii sortem habuerunt.

Chron. Vind. c. X.

Leszármaztatásunkat világosan igazolja, hogy a Képes krónikabeli varians elején a budai és dubnici krónikák szövegével, végén Kézaival egyezik.

De ha ezek után a testvérháborút megelőző és követő események előadását a bővebb krónikák szövegében kevésbé megbízhatónak mondhatjuk, nincs-e jogunk a közbeeső részlet eltéréseivel szemben már e miatt is bizalmatlansággal viseltetni? Világosság kedvéért pontokba foglalom őket. 1. Kézai a kettős királyválasztást, majd a testvérháború kitörését Detricus ravaszságának (astucia) tulajdonítja.

rerum omnium, que sub lunari circulo esse habent, hoc idcirco esse habet 101. 32., ab isto Zobole generacio Chabe esse habet 103. 18., ex isto namque Hedrici origo esse habet 125. 21., de isto comitis Conradi de Altunburg origo esse habet u. o. 24. unde esse habeant 128. 8.). — L. továbbá: exteras naciones 91. 32., preter exteras naciones 92. 31. és 95. 3. externa nacione 127. 34.

A «*favebat Aladario*» szavakon korántsem fogunk nyílt csatlakozást, állásfoglalást érteni, mint a hogy ez a másik szövegben az *astucia* említése ellenére két ízben is kifejezésre jut: *Sanior vero pars Hunorum dum Chabe adhesisset, Detricus autem et extera natio cum paucis Hunis Aladario . . . (Detricus) illo tempore Sicambrie Aladario adhe- rebat.* Ezzel azután bajosan egyezik, hogy Csaba utolsó csatáját mégis Detricus árulása folytán (*Detricus de Verona per traditamentum Chabam fecit superari*) veszi el. Detricus szerepének előadása tehát a bővebb szerkesztés szövegében zavaros és ellentmondó. 2. Kézainál a háború két ütközetből áll. Az elsőben Csaba győzelmet arat, a második a nagy «Krimhild csatája», melyben serege vereséget szenved. A másik szövegben a Krimhild csatája mindjárt az első ütközet s úgy ebben, mint a követő többi összeütközésben Csaba a győztes, kitől csak a háború végén fordul el a szerencse. Ismerjük a Krimhild csatájának két forrását. Egyik a Nedao melletti népek csatája, melyről Jordanes (*Get. XLIX.*) részletes és hangulatos képet rajzol. Másik a húnok és burgundok véres harca a Nibelungok énekében. Hie hát *daz maere ein ende*: mondja a költemény, de Jordanesnél is az említett ütközettel dől el a küzdelem. Hihető-e, hogy a magyar krónikairó e hatalmas, tragikus mozzanatot, a történet befejező akkordját nemcsak forrásaival, de a természetes költői és mondaalkotó ösztönnel teljes ellentétben¹ a háború elejére tette? Vagy azt higyük, hogy a mikor Kézai valami okból megváltoztatta a bővebb krónikaszerkesztésben ránkmaradt szöveget, ezáltal sajátságos véletlen folytán a történet szép összhangba jutott azokkal a forrásokkal, melyekből keletkeznie kellett? Domanovszky — ha jól értem — azon akadt fenn, hogy Kézai

¹ Sem Petz G., sem Bleyer J. nem emelik ki az eltérést a két szöveg között. Petz G. azonban helyesen jegyzi meg (i. m. 75. l.), hogy «az első, kedvező ütközet, mely a húnokat reménnyel kecsegteti, mintegy a cselekvény peripetiája, ezután következik be a tragikus katasztrófa, a két álló hétig tartó népesatában a hatalmas hún birodalom rombadőlése».

szerint az ütközetben Aladár pártja győz és mégis a németek véretől árad több napon át a Duna vize. Ebben azonban nem kell ellentmondást látnunk, Az ágostai ütközetnél is kénytelen Kézai a magyarok vereségéről beszélni, de foltot nem tűrő magyarsága legalább azáltal vesz magának elégtételt, hogy Lél és Bulcsuért cserében húszezer német foglyot lemészároltat a magyarokkal s a győztesen hazatérő német sereg nagyobb részét egy lesben álló magyar csapat által felkoncizoltatja. Ha beleéljük magunkat Kézai gondolatvilágába, abba a németgyűlöletbe, mely ajánlólevelében is oly világosan kifejezésre jut, lehetetlen itt az azonos mintát észre nem vennünk. 3. A Krimhild csatája Kézai szerint 15 napig tartott, míg a másik szöveg az ütközet időtartamáról nem beszél, hanem a 15 napot a véráradatra és a Duna vizének ihatatlanságára vonatkoztatja, mit Kézai csak több napra (per plures dies) tesz. A kéthetes csata mindenesetre nem csekély nagyotmondás, de nem kevésbé az a két hélig tartó véráradat sem. Itt Kézai, amott a 14. századi névtelen krónikás mutatkozik józanabbnak.

Befejeztem ezzel azoknak a helyeknek vizsgálatát, melyeket Domanovszky a két szöveg összehasonlításánál kritikuskának talált. Figyelemmel voltam még egy-két más helyre is, de nem terjeszkedtem ki philologiai pontossággal a két változat összes eltérő részleteire. E tüzetes vizsgálat ugyan épen nem mondható fölöslegesnek, mindazonáltal így is megállapíthattuk, hogy a hún krónika szövegét Kézai tartotta fenn hívebben¹ s hogy közös forrás feltevése nem indokolt. Evvel úgy hiszem, elháríthattam az akadályt azon föltevés elől, melyre a hún történet szerzőségét illetőleg a

¹ Domanovszky szerint (53. l.) bajos volna eldönteni, hogy az Attiláról szóló fejezet végén az «In istis itaque continebat» szövegrészlet (Endl. 93. 7–15.), mely csakis Kézainál van meg, önkényes toldás-e vagy eredetileg is benne volt a krónikában? Eldöntik ezt a «*cum tabernaculis et bigis incedebat*» szavak, melyeket a krónikás és nyomán a bővebb szerkesztés szövege ugyancsak a húnokról már előbb is (90. 7.) használt: «*cum uxoribus etenim, tabernaculis et bigis descenderat de eorum terra*».

krónika egyes részeinek egybevetése vezetett. Sikerült-e meggyőzően kimutatnom, hogy a hún krónika Kézai műve, a későbbi kutatás bizonyára végérvényesen el fogja dönteni. Az író sajátos kifejezéseinek és nyelvhasználatának vizsgálata, a mű kétségtelenül eredeti fejezeteinek más részekkel való összehasonlítása mindenesetre több helyen figyelemreméltó következtetésekre vezetett. Indokoltnak fogjuk találni, hogy ezt az eszközt alkalmazásba vegyük a krónika következő, kölcsönzésen alapuló részeivel szemben is és kutassuk annak segítségével e részekben az átdolgozó, kivonatoló vagy interpolator tollának nyomait. E feladat nem tartozik tárgyamhoz. Ha néhány figyelemreméltó esetet mégis megemlítek, teszem ezt azért, mivel az itt elérhető eredmények közvetve a hún krónikát illető föltevésém valószínűségét is erősítik.

Még egyszer a Kún László történetéből idézett szövegrészletből indulva ki, azt is észrevehetjük itt, hogy írónk a *conjungere* igét sajátos értelemben (elérni valakit, valahová) és vonzattal használja, a mit Du Cange szótára nyomán és a francia *joindre quelqu'un* kifejezésre hivatkozva már Losonczy Lajos is megállapított.¹ Ugyanez a szóhasználat Kézainál még három ízben fordul elő, ú. m. a Bársonyos hegyről szóló történetben (villam Urs coniungentes²), szenvedő alakban a Szent László vagy helyesebben Salamon korabeli kún harczokról szóló rövid kivonatban (Bessi . . . spoliata Hungaria fugientes coniunguntur) és a kalandozások korának az ágostai csatához fűzött részleteiben, melyet az imént a Krimhild csatájával állítottunk párhuzamba.³ Most ehhez hozzátehetjük, hogy e hely kifejezéseiben és a csata lefolyásában a morvamezei ütközettel is figyelemreméltó rokonságot mutat:

¹ De Simonis de Keza latinitate 10.

² V. ö. pl. Du Cange-nál (Glossarium Niort 1883. Tom. II. 507.) Vita S. Macarii: Post hæc vero decem et septem dies ambulantes *conjunximus Jerusalem*.

³ A fent idézett helyeken kívül I. még: apud urbem Salonam mari Adriatico et Spaletum *se coniunxit* 96. 16. (a budai krónikában: apud urbem Salonam et Spoletum mari Adriatico *se coniunxit*).

Alius vero exercitus, qui distabat ab Augusta, impetum Caesaris ut persensit super socios, in unam silvam se collegit et ut eius exercitum dispersum recognovit, persecutus est maiorem aciem gentis sue, que tendebat versus Renum, quam in campo coniungens cursitando, se insimul adunavit sicut apes, quam *sagittis vulnerando*, nec descendere, nec recedere permiserunt, qui se tandem velut mortuos in manus dederunt Hungarorum.

Quorum (Bœmorum) quidemequos et eciam semetipsos *sagittis* Hungari et Comani regis sic infestant *vulnerando*, quod Milot, militisue princeps, in quo copia exercitus presertim confidebat, sustinere non valens Hungarorum impetum ac sagittas, cum suis fugam dedit.

U. o. 121. 23.

Endl. 106. 5.

Azt is említettük már, hogy a *missitalius* (missitalia?) szó eddig csupán Kézai szövegéből ismeretes. A fent idézett helyen kívül még kétszer fordul elő és pedig egy ízben a Vazul házasságáról szóló (Endl. 114.) polemikus részletben. Ugyanitt szerzőnk oly kifejezésekkel él (*quidam autem istos fratres ex duce Wazul progenitos asseverant*), a melyeket két másik, hasonlóan kritikai tárgyú helyen, ú. m. a Morot megöletéséről (in quo quidem — sc. castro — affinem Morot nimis vetulum perimentes, usque hodie *fabulose* Morot ipsum fuisse *asseverant*) és a Lél kürtjéről szóló hagyomány czáfolatánál is (*quidam vero ipsos aliter dampnatos fabulose asseverant*) megtalálunk. E szerint mindhárom polemia Kézaitól való. Mármost az elsőt a bővebb krónikákban is megtaláljuk,¹ valamint megtaláljuk ugyanitt az ágostai csatát követő epizódot is, melyről fentebb már láttuk, hogy jó okunk van Kézainak tulajdonítani. Ebből az következik, hogy e krónikák közös, Nagy Lajos korabeli forrása nem csupán a hún krónikát vette át Kézaitól, de egyes más betoldásait is fölvette az V. István haláláig terjedő krónika szövegébe. Azt pedig már láttuk, hogy

¹ Kaindl (i. m. VIII. 287.) ebből azt következteti, hogy e hely Kézai és a többi krónikák közös forrásában, az ú. n. Gesta veterában már benne volt. Mint látjuk, ez a vélemény téves. Mindhárom helyen Kézai polemizál.

e 14. századi szerkesztés fennmaradt leszármazói közül a Képes krónika újból elővette és használta Kézai művét.¹

E bővebb krónikák a tatárjárás történeténél félmillióra teszik a mongol sereg számát. Csak Kézainál van szó még külön a tisztekről is (habentes adhuc centuriones et decuriones ad millia XL). Ha most figyelembe vesszük, hogy krónikánk a honfoglaló magyar seregnél is külön veszi a tiszteket (sine centurionibus decurionibusque . . . exceptis decurionibus ac prefectis. Endl. 102.), arra kell következtetnünk, hogy a fenti hely Kézaitól ered, ki itt egy idegen szöveget interpolált. E szerint a forrásaul szolgáló magyar krónika csakugyan Kún László koráig terjedt, mint Dománovszky Sándor meggyőzően kimutatta.

Összefoglalom és kiegészítem eredményeimet. Igyekszem megállapítani, hogy ezek alapján mennyiben módosul az a kép, melyet krónikaszerkesztéseink összefüggéséről eddig megalkottunk.

Három német császár udvari papja, Viterboi Gottfrid különböző idegen országok könyvtáraiban szétszórt forrásokból s az ószövetség, az ókor és «a világ hatodik korszakának» történetírói nyomán összeszerkesztette és fiatal uralkodójának ajánlotta legterjedelmesebb történeti munkáját.² Kézainál a régi történetírókra való hivatkozás inkább tudakos utánzás. Kétségkívül ismert külföldi krónikákat, de főforrása az az V. István haláláig terjedő magyar krónika volt, melyet a húnok történetének terjedelmes elbeszélésével egészített ki. Miközben forrásából a magyarok történetét

¹ Ezt különben már többen észrevették. V. ö. Kaindl i. m. X. 74. és Dékányi Kálmán a Bécsi Képes Krónika (Erdélyi Múzeum. 1915. 1—3. füzet 51. s k. 1.).

² L. a Memoria Seculorum ajánlólevelében (M. G. Script. XXII. 105.): Quod si dixerit quis, unde omnia ista invenerim, sciat, me in omnibus regnis et ecclesiis, ad quas umquam perveni, librorum fuisse eraria perscrutatum et de illis omnibus per spatium 40 annorum dulciora et magis necessaria deflorasse. Az ószövetség és az újabb idők történetíróiról adott névsorait l. u. o. 95., 103., 133. s k. 1. Továbbá: Similiter post omnes reges tanquam ultimos in sexta etate mundi constitutos reges et principes possimus etiam tempora et historias imperatorum et omnium pontificum Romanorum gesta stb. (u. o. 134.).

átvette, kezdte észrevenni, hogy műve terjedelmesebb lesz, mint gondolta. Talán bele is únt munkájába. Körülbelül Szent István korától kezdve erősbödik mindjobban az összevonás, míg végül az alapszöveg száraz kivonattá zsugorodik. Saját koráról ismét részletesebben beszél s végül két függelékot csatol művéhez, melyek közül magam inkább az elsőt (*De nobilibus advenis*) tartanám egy régibb szöveg átdolgozásának. Eredeti alakjában talán az V. István haláláig terjedő krónika végén állott s innen tette át a honfoglalás és a kalandozások kora közé a Nagy Lajos korabeli elveszett krónika szerzője. Ez az író volt az, aki a Kézai által félig megoldott feladatot teljesen elvégezte. Míg Kézainál a hún krónika terjedelmének a magyar történet adta meg az árát, addig írónk teljes egészében, sőt néhány Kézaitól eredő részlettel együtt átvette és tovább folytatta a régi krónika szövegét, megtartva előtte a hún történetet is. Elhagyta azonban a Kún Lászlóról szóló fejezetet, melynek magasztaló hangja nem illett többé ahhoz a képhez, mely Kún Lászlóról uralkodása vége felé és halála után kialakult. Ugyanezen okból elhagyta az ajánlólevelet, valamint elhagyta a krónika első két mondatát is, a melyekben még mindig Kézai beszél. Most már együtt volt a régibb krónika és az újabb hún történet. Épen ebben találok a magyarázatát annak a sajátságos körülménynek, hogy kétségtelenül megállapítható régi krónikaszerkesztéseinknek egyetlen példánya sem maradt reánk. A mint a Hartvik-legenda eredeti a kisebb Szent István-legendától teljesen független¹ alakja feledésbe merült, mióta a pesti codex írója e művet az utóbbi forrásból merített részletekkel kibővítette, úgy a régi krónikát is a folytatás és kiegészítés természetesen elavulttá teszi. Nem olvassák és nem másolják többé. A 14. század előtti krónikairódomunkból mindössze Anonymus és Kézai műve maradt korunkra. Mindkettő csak egy-egy kéziratban s mindkettő sajátos jelleménél fogva krónikáink családfáján egészen külön helyet foglal el.

MADZSAR IMRE.

¹ Ezt meggyőzően kimutatta Kaindl i. m. I. (*Über das Verhältniss der Hartvici eps. Vita s. Stephani zu der Vita maior und Vita minor*), de már előbb Mátyás Flórián is észrevette *Fontes dom.* I. 183. s k. I.

A MAGYAR ARANY VILÁGTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE ÉS KERESKEDELMI ÖSSZEKÖTTETÉSEINK A NYUGATTAL A KÖZÉPKORBAN.

I.

Az európai kereskedelem-történetnek van egy fejezete, a mely eddig még nincs megírva, noha azok a problémák, a melyeket e fejezetnek megvilágítania kellene, nemcsak a középkori kereskedelem- s implicate gazdaságtörténetnek, de a modern közgazdasági társadalmi szervezet történeti alapvetésének legfontosabb problémái. E meg nem írt fejezetben oly tényeket és ténybeli összefüggéseket kellene tárgyalni, a melyek az ú. n. korai kapitalizmusnak, a XIV—XV. század e kivételes és ephemer jellegű gazdaság-szervezeti jelenségének szinte hihetetlenül gyors és intenzív kialakulását magyarázzák.¹ Mint tudjuk, ezen merőben a nemzetközi árú- és pénzforgalom közvetítésével foglalkozó körökben — a későközépkori «úri» nagykereskedők és kereskedőtársaságok köreiben — mutatkozó kapitalizmus eleinte Lombardiában (Venezia, Firenze, Genua, Pisa stb.), később Svábiában és a Rajna mentén (Ulm, Augsburg, Ravensburg, Nürnberg, Köln stb.) fejlődik ki.² Itt is, ott is gazdag és tekintélyes közép-

¹ Az idevágó irodalmat lásd *Hóman B.* Magy. Királyság pénzügyei (Budapest, 1921) cz. könyve 83. lapján; ezenkívül az itt tárgyalt kérdések szempontjából v. ö. még: *Schulte A.* Gesch. des Malichen Handels etc. Leipzig 1900 és *Sombart.* Der Moderne Kapitalismus. 2. kiadás I. köt. München 1916 (a 3. és a 4. kiadás (1919 és 1922) változatlan lenyomata a 2-nak).

² *Sombart* i. m. passim és *Kulischer J.* Zur Entstehung des Kapitalzinses. Jahrb. Nat. Ök. u. Stat. III. Folyam. 18 kt. (1899) 305—371., 19. kt. (1900) 440—470. és 593—647. l., különösen 18. kt. 353. skk. l.

kori viszonyokhoz mérten óriási készpénztőkék felett rendelkező bankár- és kereskedőcégek bukkannak fel, úgymint az olasz Peruzzik, Bardik, Medicik, vagy a német Huntpissok (Ravensburg), Imhofok (Nürnberg), Vöhlinek (Memmingen), Haymbachok (Köln), s kivált az augsburgi Baumgartnerek és Höchstetterek, Welserek és Fuggerek;¹ ezek a cégek óriási összegeket forgatnak, közvetítik a pápák, a francia, angol, német koronák pénzügyleteit, kereskednek a Kelet fűszereivel, Anglia gyapjával, Köln és Firenze posztóival, Nürnberg és Milano «rövidárúival», a Champagne selymével, Magyarország rezével s hihetetlen befolyást gyakorolnak a politikai életre, mely befolyás tetőpontját érte el Fugger Jakab és Antal (a fejedelmi kereskedők!) állásfoglalásával a katholicizmus és a Habsburg-ház mellett.²

Miképen képződtek, illetve képződhetek aránylag rövid idő alatt (1300—1450 közt) Európaszerte viszonylag oly nagy számban e kereskedelmi nagytőkék? E jelenség szükség-szerű feltétele mindenekelőtt, hogy a forgalomba akkortájt nagy készpénztömegek kerültek legyen, a melyekből szerencsés és eszes egyének középkori fogalmakhoz mérten óriási összegeket kihalászhattak. Mert a középkori kereskedő azokat az üzemi tőkéket, a melyekkel «dolgozott», javarészt saját készpénzvagyonából állította ki. Hitelintézmények, a melyek a vállalkozást kölcsöntőkével támogatták volna, sem a középkorban, sem az újkorban a legújabb időkig nem léteztek, idegen tőkéhez csak igen ritkán juthatott akár a legtekintélyesebb cég is.³ Tehát aránylag

¹ V. ö. *Schulte* i. m. I. 602. skk., 668. skk. II.

² *Ehrenberg R.* Das Zeitalter der Fugger. Jena, 1896. passim.

³ Az egyedüli középkori nagyobbstílusú hitelintézetek, a montes pietatisnak nevezett zálogházak kereskedelmi hitelnnyújtásra alkalmasak nem voltak. Nagyobb jelentősége van a tőkekölcsönzés szempontjából az egyház különböző intézményeinek, az apostoli kamarától le egészen a beneficiumok készpénzalapjáig, de az ezek által nyújtott hitel merőben jelzálogos jellegű volt, dologi és nem személyes hitel; nem jelent a hitelszerző szempontjából tőkeszaporulatot, de csak megváltoztatta az adós vagyonának formáját, mintegy cseppfolyóssá tévén a polgári vagyonnak ingatlanokban rögzített

nagy pénzkészleteknek kellett felhalmozódnok egyesek kezében, hogy ők azokat a nagy ügyleteket, a pápai tizedek s más kuriai jövedelmek beszedését,¹ a firenzei és rajnai posztóiparnak angol nyersanyaggal való ellátását, a német (tiroli) s később a magyar bányák bérletét,² a nagy territoriumok eladósodott fejedelmeinek «financtirozását» keresztülvihessék, s főleg: hogy a nemzetközi áruforgalmat irányíthassák. S hogy az erre szükséges nagy készpénztőkék — sok mázsányi nemesfém-tömegek — a kereskedőurak birtokába juthassanak, kellett egy (vagy több) óriási nemesfém-medenczének léteznie, a melyből a hozzáértők tele kézzel meríthettek, meríthettek és ismét meríthettek, a nélkül, hogy a pénzforgalmat ez a tőkésítés érezhetően megakasztotta volna. Nagy készpénzvagyonok csak ott s csak akkor lehetkezhettek, a hol és a mikor nagy készpénzforgalom létesült, a hol és a mikor minduntalan, folytonosan nagy nemesfém-tömegek pénzzé kivert állapotban kerültek a forgalomba.

Mindaz azonban, a mit eddig a középkori európai nemesfémkihozatalról, különösen a folyó pénz mindenkori állagáról s ezen állag szaporításának lehetőségéről tudunk, szinte éles ellentétben áll a fentebb kifejtett szükségszerű állapottal, a mely a nagy vagyonok keletkezésének elengedhetetlen feltétele. A korai középkor pénzféme az ezüst. De nemcsak hogy a középkori európai ezüstmányák épenséggel nem ontották az ezüstöt, hanem e gyér hozadékuknak csak egy része került pénz alakjában a forgalomba, míg másik — rendszeren nagyobb — részét különféle kegyeleti, fényűzési és háztartási czikk előállítására fordították. Eléggé ismeretes a pénzverő hatalmaknak azon majdnem az összes európai területeken észlelhető gyakorlata, hogy az igen gyakori pénzüjtásoknál a régi pénz átveréséből készítik az új pénzt. Ez az eljárás (a magyar *lucrum camerae*) indokait abban találja, hogy az ezüstmányák időközi hozadéka nem elégsé-

részét. Hasonlóan ítélendő meg a kereskedelmi hitel (hitelezés üzleti felek közt), a melyről még alkalmunk lesz egyetmást megtudni.

¹ *Schulte A.* Die Fugger in Rom. Leipzig, 1902.

² V. ö. *Wenczel A.* Fuggerek jelentősége stb. Budapest. 1883.

ges arra, hogy csakis ezen (új) hozadék pénzítése biztosíthassa a pénzverés jövedelmező gyakorlatát. Az új pénz — mint hajdan Kronos gyermekeit — elődjét, a régi pénzt fel-falta. Ily eljárás mellett a forgalomban lévő pénzmennyiség csak szűk határok között szaporodhatott.¹ A kereskedelmi forgalom természetesen mindaddig, a míg ezek a szűkös viszonyok uralkodtak a pénzítés terén, vállalatszerűvé, kapitalisztikus színezetűvé semmiképp sem fejlődhetett. Nem véletlen, hogy a vállalatszerű nagykereskedelem keletkezése összeesik a középkori aranypénzverés korával; ez az aranypénzverés, a mely nagy mértékben belterjesíti a pénzforgalmat, egyúttal függetleníti azt az európai nemesfémtermeléstől. A felsőolaszországi városok ugyanis Afrikából szereznek be aranyat s abból verik az első (nemzetközi jelentőségű) középkori aranypénzt, a firenzei «florino d'oro»-t és a velencei «dukátot». Ezen aranypénz elterjed mindazon a vidéken, a melyeket a felsőolaszországi városok kereskedői beutaztak; felbukkan Angliában a királynak adott kölcsönök s a gyapjú vételára alakjában, a champagnei «misék» kapcsán elterjed Franciaországban, s az alpesi hágók mentén elkerül Németországba s onnan (vagy közvetlenül Dalmácián át) hazánkba is.²

Az európai kereskedelmet oly hathatósan megtermékenyítő afrikai aranyeső azonban nem tart sokáig. Múlása összefügg a levantei kereskedelem külső történetével. Aranyimport csak háborítatlan gyarmatkereskedelem, helyesebben: a gyarmatok háborítatlan kizsákmányolása esetében volt lehetséges;³ ez a prédaszabadság biztosíthatta csupán a keleti kereskedelemnek Európára néző aktiv mérlegét, s így nemesfémbehozattal Európába, míg a szabályos levantei kereskedelem — gyarmatbirtokok kihasználása nélkül — min-

¹ Nagyobb pénzverés által keletkezett forgalmi pénzösszegenövedést a középkori ismert kincsésítés (thezaurizálás) is kompenzálta.

² Hazai forrásban 1282. évben először említve. *Hóman B. Magyar Pénztörténet.* Budapest, 1916. 406. l.

³ V. ö. Sombart i. m. 434. skk. l.

denkoron egészen napjainkig passiv volt. Az európai gyarmatbirtokokat pedig a muzulmán hódítás terjedése hovatovább veszélyeztette, míg Konstantinápoly bukásával végleg megsemmisítette. A XIII. század második felében szinte elemi erővel felbugygygánós a XIV. század első feléig széles mederben ömlő afrikai aranyforrás ezentúl mindinkább elapadt,¹ s a XVI. század elejéig, az amerikai nemesfémkincsek beszállítása idejéig, Európa majdnem 150 éven keresztül ismét csak saját nemesfémtermelésére (és nemesfémkészleteire) volt utalva.

Az események ilyforma alakulásából most már azt a következtetést kellene levonnunk, hogy azok a kapitalista elemek, a melyek a XIV. század folyamán Olaszországban, az afrikai aranyeső árterületén, rövid idő alatt új s impozáns szervezeteket teremtenek a nemzetközi nagykereskedelem mezején, az esőt követő szárazság idejében eltűnnek. Igaz, hogy Felsőolaszországban tényleg a XIV. század nagykapitalista czégei majdnem kivétel nélkül elszegényednek, tönkremennek a XV. század elejéig. Tönkrejutásuk okai ismeretesek és közvetlenül nem függnék össze az afrikai aranyimport csökkenésével. De helyükbe új pénzhatalmak lépnek: a németek, új nagytőkék keletkeznek, a fentemlített czégek tőkéi, s ezen új kapitalisztikus fejlődés csúcspontját a Fugger-czég hihetetlenül gyors gazdagodása jelöli meg. Honnét kerültek ki most már azok a milliók, a melyek felett a német nagytőkések rendelkeztek, honnét, ha az európai pénzforgalom ismét csak az európai nemesfém-bányászatra támaszkodhatott? És különösen mivel pótolta Európa az afrikai aranyat? Tudjuk ugyan, hogy Középeurópában a XIV. század elejétől a XV. század második feléig új s igen jövedelmező ezüstbányákat fedeztek fel (idetartozik majdnem az egész tiroli és cseh ezüstbányászat: Schwaz, Gossensass, Kuttenberg, Joachimstal!), s hogy régi ezüstbányák a művelési mód javítása és szerencsés vājások ered-

¹ Az afrikai aranybeszerzés történetének részleteire nézve v. ö. *Hóman B.* fejtegetéseit a *Fejérpataky-Emlékkönyvben* (Budapest, 1917.) 234. skk. 1.

ményei következtében a korábbinál tömegesebb hozadékot biztosítottak művelőiknek (szász és magyar ezüstabányák: Freiberg, Körmöcbánya). Ez a nagy ezüsttermés bizonyára termékenyítőleg hathatott az akkori gazdasági életre, de a nagykereskedelemnek ennél többre volt szüksége: a nemzetközi forgalom már nem nélkülözhetette a megszokott aranyat. Mert az ezüstvaluta közvetlenül bénítólag hatott a nemzetközi nagykereskedelemre: képzeljük csak el, hogy egy olyan összeg, mint a minő az itt ismertetendő magyar forgalom egy középszerű kötésében szerepelt, ezüstben egy egész kocsirakomány pénzt jelentett! Szükségképpen fel kell tehát tennünk, hogy e korban az európai nemesfémányászatnak egy új korszaka, egy *aranykorszaka* következett be, hogy világrészünkben Kaliforniák, Klondykek támadtak, hogy az elapadt afrikai aranyforrás helyett Európában bugygyantak fel hatalmas és huzamosan csörgedező aranyforrások.

Persze, felfedező útra nem kell indulnunk, hogy ezeket az aranyforrásokat megismerhessük. Az európai aranytermelés (aranyányászat és aranymosás), középkori állaga nagyjában azonos a rómaiak korában észlelhetővel. Kevés az a középkori aranytermőhely, a melyet már a rómaiak ne ismertek volna. Így bizonyára ezek a középkori Klondykek már régóta műveltettek; a jelenség újdonsága csak a hozadék váratlan bőségében mutatkozik. Melyek tehát azok a középkori aranyányák, a melyeknél a XIV. század óta oly erős hozadékemelkedést találhatunk?¹

A felvetett kérdésre előzetesen symptomatikusan akarunk felelni. A symptomákat pedig a fent ecsetelt nagy-

¹ A probléma tehát az: bizonyítandó, hogy az ismert európai aranytermőhelyek némelyike a középkorban váratlanul, szinte egy csapásra az eddiginél hasonlíthatatlanul több hozadékot ad. A szaktudomány, a melynek véleményét *Sombart* kimerítően összegezi, a késő középkorban nem nemesfémtermelés- és ezzel pénzkihozatalgyarapodást, hanem ellenkezőleg apadást vagy legalább is stagnációt, s ezáltal a forgalomban levő pénzmennyiség csökkenését vélelmezi. V. ö. *Sombart* i. m. I. 515. skk. és különösen 522. l.

kereskedelmi viszonyok alapján fogjuk megállapítani. A kapitalisztikus nagykereskedelem, a mely a supponált aranyforgalmon nagygyá hízott, ezt a forgalmat vagy nemzeti telephelyén, vagyis (Dél- és Nyugat-Németországban) vagy a külföldön találta meg. Utóbbi esetben e külfölddel való kereskedésnek erősen activnak kellett lennie, hogy az aranyat a kereskedelmi mérleg kiegyenlítésének fejében megkapja. Németország mint aranytermelőhely sem a középkorban, sem azelőtt vagy azután nem jött tekintetbe.¹ Ha a (Németország szempontjából nézett) külföldet vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy sem a délvidék (Olaszország, Svájc, Délfranciaország), sem a nyugat (Arelat, Champagne, Dauphiné, Burgundia, Flandria) sem az északnyugat (Anglia) felé folytatott kereskedés nem biztosította a kapitalista kereskedő-vállalkozók hazájának a mérleg aktivitását. Olaszország még mindig (a XVI. század közepéig) bírta a levantei kereskedelem egyedárúságát, nyersanyag (gyapjú Firenze, vas Milano) behozatalát magas értékű ipari termékekkel nemcsak hogy compensálta, de igen tekintélyes kiviteli értéktöbbletre is tett szert.² Svájc, nemkülönben a (mai) francia és németalföldi vidék már abban az időben is virágzó kiviteli ipart mutattak fel (lásd *Geering, Pirenne, Pigeonnau* stb. műveit). Anglia ugyan a késő középkorig javarészt nyersanyagokat exportált, különösen gyapjút és ónt, de már a XV. században hatalmasan fellendül világhírű posztógyártása, s végül a mennyiben kereskedelmi mérlege passiv lett volna, ezt a passivitást helyreépítolta fizetési mérlegének egy sajátos activ tétele, a külföldi (különösen olasz bankároknál felvett) soha vissza nem fizetett királyi kölcsönök (III. Edvárd!). Így német földre, jelesül Svábiába, a Welserek és Fuggerek honába sem délről, sem nyugatról nagyobb készpénztömegek nem folyhattak. Marad az Észak és a Kelet. A közműveltség kezdetlegessége, a

¹ V. ö. *Soetbeer*. Edelmetallproduktion und Wertverhältnis stb. Gotha, 1879. 107. l.

² *Heyd*. Levantehandel, passim.

mely az északon lakó népeket a középkorban jellemzé (Oroszország), másrészt szegénységük (skandináv országok), onnan sem helyez kilátásba nagyobb mérvű aranyesőt. A Kelet egy része egészen más kereskedelmi érdeksphærához tartozik, a melynek központja Bizáncz, s annak örököse gyanánt idcig-óráig (a törökök térfoglalásáig) Venezia és Genua. Másik, a nyugattal gazdasági érdekközösségben álló része pedig *Nagy-magyarország*. *Ha valahonnan, akkor csak innen származhatott a kérdéses aranyáldás, ha valahol, akkor itt buggyant fel a keresett aranyforrás. Soetbeer*, a kinek a világ nemesfémtermeléséről írt történetstatisztikai értekezését még napjainkban is teljes joggal e tárgy standard-művének tartják a szakkörök, a következőképen nyilatkozik a középkori magyar aranytermelésről: «A késő középkorban a forgalomba jutott új arany legnagyobb része Magyarországból és Erdélyből került ki. Sajnos nem rendelkezünk elegendő kimutatással vagy akár támponttal, hogy erről (scilicet a magyar aranytermelés hozzávetőleges nagyságáról) statisztikai becslést kísérelhessünk meg.»¹ A jeles tudósnak itt idézett nézete arról a hatásról, a melyet a magyar aranytermelés a későközépkori (közép-)európai pénzforgalomra gyakorolt, mint látjuk, teljesen összevág eddigi vizsgálataink eredményével. Sajnos, abban is igaza van, hogy «kimutatásokkal», a melyek alapján a magyar aranytermelés átlagos évi nagyságát *közvetlenül* megállapíthatnók, épenséggel nem rendelkezünk. Abban azonban már téved, hogy támpontjaink, indirekt adataink nincsenek, a melyekből közvetve a magyar aranytermelés nagyságát (persze hozzávetőlegesen) kiszámíthatjuk. Mert ily adatokkal tényleg rendelkezünk; nem nagy számban és oly consistenciában, a mely meglehetősen bonyolult számítgatásokat kíván meg, de elvégre rendelkezésünkre állanak. Ezen ada-

¹ Während der späteren Zeit des Mittelalters ist ein bedeutender Teil des in Umlauf gebrachten neuen Goldes aus Ungarn und Siebenbürgen geflossen. Leider fehlen uns genügende Nachweise und selbst Andeutungen, um hierüber statistische Aufstellungen zu versuchen. *Soetbeer* i. m. 31. l.

tok alapján a magyar középkor utolsó 200 évére, az 1326-tól 1525-ig terjedő időre a következő felállítást kíséreltem meg:

25 éves időszak:	évi átlag- termelés kg:	össztermelés kg:
1326—1350	1500	37,500
1351—1375	2500	62,500
1376—1400	3000	75,000
1401—1425	3500	82,500
1426—1450	4000	100,000
1451—1475	3500	82,500
1476—1500	3000	75,000
1501—1525	2500	62,500
1326—1525 összesen	2888	577,500

A felállításra megjegyzem, hogy az itt bemutatott számokat összességükben minimálisaknak tartom. Bizonyos, hogy Magyarország aranytermelése a középkorban e számoknál sokkal nagyobb volt. Mindenekelőtt: e számok azokat az arany mennyiségeket kívánják bemutatni, a melyeket legalis úton, tehát a királyi pénzverdékben érmékké vertek ki. Hiányzik tehát az az arany mennyiség, a melyet ipari czélokra használtak fel és a mely a középkorban épen séggel nem volt kicsiny, továbbá az, a melyet a virágzó csempészlet útján vagy nyers állapotban, vagy pedig jogellenes módon pénzítve az országból exportáltak.¹ Persze,

¹ Az ipari czélokra igénybevett aranyat egyházi és világi dísz-tárgyak készítésére, valamint a nagymennyiségű ezüstitárgyak dús aranyozására fordították. A középkorban igen erősen aranyoztak; 1526-ban Kassán egyházi ezüstitárgyakat beolvasztván, azok aranyozása a tárgyak nyerssúlyának 3%-át tette ki. (*Kassa város régi számadáskönyvei*. Kiadta *Kemény L.* Kassa, 1892. 80. l.) Az aranycsempészlet virágzását bizonyítja a királyi decretumoknak únos-untalan ismételt nemesfémkiviteli tilalma, a nagymérvű pénzhamisítást a minduntalan erre vonatkozó panaszok és a drákói büntetések (tűzhalál), a melyeket a kézrekerült pénzhamisítókkal szemben alkalmaztak. V. ö. erre a *Soetbeer* (i. m. 31. l.) munkájában idézett 1552. évből kelt jelentést, a mely szerint az Erdélyben termelt arany csak alig negyedrésze került beváltásra (és így törvényes pénzítésre). Persze Erdélyben akkortájt igen szomorú közbátorsági viszonyok uralkodtak. De ott, a hol ilyen rendkívüli időben a bányászott arany háromnegyedrészt elsikkasztották, rendes időben bizonyára az össztermelésnek legalább is egyötöd, egynegyedrésze becsülhetjük a beváltástól elvont aranyat.

hogy ezeket a részmennyiségeket hozzábecsülhessük a törvényesen kivert arany súlyához, arra valóban minden támpont hiányzik. Mégis, hogy egy számot mondjunk, nem fogunk túlozni, ha ezt a mennyiséget az egész 200 éves korszakra egy összegben legkevesebb 100,000—150,000 kg finom aranyra tesszük.

Ha most szemügyre vesszük a fenti összeállításra felhasznált támpontokat, akkor azok elsősorban olyanok, a melyek a pénzverés jövedelmezőségére vonatkoznak. Ilyenekkel rendelkezünk V. László és Mátyás királyok korából. V. László idejében az 1453. év körül, a király pénzverési jövedelmét a következő összegekre becsülték: a körmöczi és a hozzátartozó kamarák évi jövedelme az urburával és a pénzverési nyereséggel együtt évenként *legalább* 12,000 frt, a nagybányai kamara jövedelme 6000 frt, a budaié 2000 frt, a kassaié 2000 frt és a nagyszzebenié szintén 2000 frt.¹ Mátyás idejében pedig 1480-ban, a pénzverésből eredő királyi jövedelmet külön a következő összegekre becsüli az akkori pápai követ: erdélyi kamara 20,000, nagybányai 6000, körmöczi 12,000 és a budai 6000 frt.² Ez utóbbi adatokat különben *Soetbeer* is közli művének idézett lapján, a nélkül azonban, hogy azokat felhasználná. Felhasználásuk tényleg igen nehéz és olyan adatok bevonását kívánja meg, a melyek *Soetbeer*nek nem állottak rendelkezésére. Feltéve, hogy az itt megismert becslések megfelelők, akkor felhasználásuk előtt két számot kell megismernünk: *a*) hogy miképen oszlik meg a fentjelzett pénzverési haszon ezüstpénzítés és aranypénzítés közt és *b*) hogy mily nagy a nemesfém súlyegységre jutó haszon.

Kezdjük az 1480. évi adatokkal. Az összeállítás végén azt állítja a pápai követ, hogy Mátyás király pénzverési jövedelme évenként — *a silányabb fajta ezüstpénznél elért haszontól eltekintve* — 44,000—54,000 dukát. A részletezett adatok összege 44,000 dukát. A két összegező szám

¹ *Péch*. Alsómagyarország bányamivelésének tört. (1884.) I. köt. 54. l.

² *Thallóczy*. A magyar kamara haszna. 1879. 84. l.

átlag 49,000 dukát. Fogadjuk el ezt az átlagszámot, s számítsunk vele tovább. A középkorban az egyes jövedelmi ágak önállóan számoltak el, s a királyi kincstárba csak a kezelési költségek után fennmaradó tiszta jövedelmet szállították. A kezelési költségek, a melyekben a dologi kiadásokon kívül a személyi kiadások, fizetések és bérek is bennfoglaltattak, igen magasak voltak a középkorban; jelen esetben legkevesebb 25%-ra becsülhetjük azokat. Ezen 25% hozzáadásával a bruttojövedelem összege 61,350 frtra emelkedik. Ebből az összegből egy negyedrészt számítok az ezüstpénztítés jövedelmére, s háromnegyedrészt az aranypénztítésre. E szétosztás alapján tehát az ezüstpénzverés haszna 15,337·5, az aranyé pedig 46,012·5 arany frt volt. Az ezüstpénzverés egységhasznára nézve rendelkezünk egy adattal, a mely időben közel áll a pápai követjelentéshez: Beatrix királyné 1487. évben Selmezczről az ott termelt 8963 márka (15 latos) ezüst után 7439 frt 46 denár kamarai nyereséget és 488 frt 19 denár urburát kapott.¹ Egy 15 latos márka ezüstre tehát 0·833 frt. s egy márka finom ezüstre 0·889 frt kamarai nyereség jutott. Utóbbi számmal osztva az 1480. évi ezüstjövedelmet, azt kapjuk, hogy az körülbelül 17,000 márka tiszta ezüst pénztítésének felel meg (pontosan 17,254 márka). Ha tekintetbe vesszük, hogy nálunk a késő középkorban sokkal több aranypénzt vertek, mint ezüstpénzt, továbbá, hogy az ezüstpénz az országban maradt, míg az aranypénz nagy része az országból kivándorolt, tehát az ezüstpénz pótlása nem volt oly mértékben szükséges, mint az aranyé, akkor az itt kapott eredményt semmiképp sem tarthatjuk túlkicsinynek, inkább túlnagynak.² Különben is az ezüstpénz forgalma a XV. század végén hazánkban olyannyira csökkent, hogy a magyar ezüstpénzt bécsi elle-

¹ Péch, i. m. I. 68.

² *Hóman* Károly Róbert pénzverő rendeleteinek vizsgálata alapján a XIV század közepe táján az évi ezüstpénzkihozatalt 8000 márka finom ezüstre teszi (Magy. Pénztört. 487.) Lehetetlen, hogy a XV. században az ezüstpénzkihozatal nagyobb lett volna, mint e szám kétszerese.

nében sokáig felpénzzel, a mely az árfolyam 8%-át is meghaladta, váltották. Ha most a mi számításunk szerinti ezüst-pénznyereség nem túlkicsiny, akkor az aranypénznyereség nem lesz túlnagyra becsülve. Az aranypénzverési nyereségre nézve egy ugyan a XVI. század második feléből való adattal rendelkezünk csak, de ez az adat a XV. századra mint *maximális* nyereségszám kétség nélkül alkalmazható. A XVI. században egy márka pénzitett finom aranyra eső pénzverési nyereség körülbelül $3\frac{1}{2}$ aranyforint volt.¹ Ha ezzel a számmal osztjuk a bruttonyereség összegét, akkor 13,146·4 aranymárka évi kihozataalt kapunk. Márka alatt itt a budai vagy magyar 245,537 gr súlyú márkát értve, a kiszámított márkaszám tesz 3227·8 kg-ot.

A pápai követjelentés számadatai ellenőrzése azon adatok segélyével lehetséges, a melyet a modenai Hyppolitikodex az esztergomi érsekség jövedelméről tartalmaz. E jövedelmek közt a pizetjövedelem is szerepel. A pizet köztudomás szerint az érseknek a pénzverés ellenőrzése fejében a pénzitett nemesfémmennyiség arányában járt. Így a pizetjövedelemből is következtethetünk a pénzítési eredményre. A Kodex idevonatkozó számai (dukátokban):²

	1487-ben	1488-ban
Körmöczbánya	1435	1706·19
Nagybánya	626	1138·65
Szeben	200	100
Rozsnyó	426·25	310
Gölniczbánya—Szomolnok	32	29
Összesen	2719·25	3283·84

A szebeni számok kivételével, a melyek talán pauschaléra vagy részletfizetésre vonatkozhatnak, a többi szám pontos elszámolás eredményének látszik. A pizetet a fenti csoportosulás szerint csak az anyaországból fizették, ott is a budai kamarát kivéve, Erdélyből nem (Szeben nem Nagyszeben, de Kisszeben). Így az összehasonlítást nem a pápai követjelentésnek főösszegére, de csak a körmöczbányai és

¹ Miller. Appendix ad catal. Szech. Pest, 1810. 109.

² Báró Nyáry Albert: Századok 1870. folyama, 287. l.

nagybányai kamarák összegeire vonatkoztathatjuk. A pizet-jövedelem kulcsa igen változó volt. A XVI. században körülbelül $\frac{1}{10}$ -ed része volt a pénzverési nyereségnek (20 márka arany után a pénzverési nyereség 70, a pizet 7 aranyforint volt). Így tehát a fenti számokat tízzel kell szoroznunk, hogy a megfelelő pénzverési nyereséget kapjuk. Ez tehát 1487. évben 27,192·5, 1488. évben 32,838·4 aranyforint. Körmöczbányára és Nagybányára a pápai követjelentés 1480. évben összesen 32,000 dukát nyereséget számít. Látjuk tehát, hogy a követjelentés adatai megbízhatók.¹

Ezek után kísérsük meg az 1453. évi jövedelembecslés számait a Mátyás király uralkodása idejéből származókkal összehasonlítani. Mint a fent közölt összeállítás mutatja, V. László Nagybányáról (8000 frt Kassával együtt, szemben az 1480. évi 20,000 frttal) és Nagyszebenből (2000 frt szemben 6000 frttal) aránylag csekély pénzverési és urbura-jövedelmet kapott. Ellenben Körmöczbánya, a melyhez Újbányát és Budát hozzávehetjük, az 1480. évi állapottal szemben elég jelentős jövedelemhez juttatta a királyt (12,000 és kétszer 2000 frt). Ha tekintetbe vesszük, hogy éppen abban az időben a felvidéken igen zavarosak voltak a közállapotok, hogy ott a bányamivelést a folytonos pártharcok és a huziták garázdálkodásai minduntalan zavarták s hogy így a királyi jövedelem épenséggel nem felel meg az akkori korszak átlagos nemesfémtermelésének, hanem bizonyára mélyen alatta marad, akkor a kimutatott 16,000 frt igen tekintélyes összegnek mondható. Támogatja ezt az interpretációt, hogy 1439. évben, 14 évvel az itt tárgyalt jövedelembecslés kora előtt, egyedül a körmöczi kamara jövedelme

¹ Mellesleg megjegyzem, hogy a XV. század vége felé a dukát, aranyforint és (magyar) forint (per 100 denár) körülbelül egyenértékű nagyságok voltak. Modern aranypénzzel összehasonlítva a középkori aranyforintot (színsúlya 3·52 gramm), ez körülbelül $11\frac{1}{2}$ aranykoronával, vagy aranyfrankkal, s majdnem hajszálig pontosan 10 aranymárkával egyenértékű, azaz egy magyar aranyforintban annyi színarany volt, mint $11\frac{1}{2}$ aranykoronában (aranyfrankban) vagy 10 aranymárkában.

14,000 frtra van becsülve.¹ Így a körmöczbánya-szomolnoki bányavidék nemesfém termeléséből származó királyi jövedelem a következő módon hasonlítható össze:

1453-ban urbura és pénzverési jöv. (Budával és Újbányával együtt) _ _ _ _ _	16,000 frt.
1480-ban csak pénzverési jövedelem urbura nélkül (?) Budával együtt _ _ _ _ _	18,000 frt.
1487-ben pizetjövedelem tizszerese, mint pénzverési jövedelem _ _ _ _ _	14,350 frt.
Ugyanaz 1488-ban _ _ _ _ _	17,062 frt.

Azt hiszem, hogy az előadottak alapján indokoltnak látszik az a kg szám, a melyet az 1476—1500. évi időközben az évi átlagos aranytermelés súlyának állítottam be. Meg kell most már indokolni a számsor többi tagjait, jelesül azt, hogy én 1500 kg-os átlagsúlylyal kezdve 25 éves időközben 1450-ig ezt az átlagsúlyt erősen emelem, s azután 1525-ig ismét kisebbítem. Ezt az eljárást nem annyira konkrét számadatokkal, mint inkább a következő symptomákra való hivatkozással kívánom igazolni. Először: a magyar későközépkori aranytermés másképen oszlik el időben az ország nyugati részén (Körmöczbánya, Szomolnok), s másképen Nagybányán és Erdélyben. Az aranyáldás először a nyugaton ölt nagyobb arányokat; tanúság, hogy az Anjouk pénzverésének központja a nyugati bányavidékhez tartozó Buda, s hogy még Zsigmond alatt a (budai és) körmöczbányai aranypénztés erősen praeponderál (a mire különben a fent közölt 1439. és 1453. évi adatokból is következtethetünk). Nagybánya csak I. Ulászló és Hunyadi kormányzása alatt, Nagyszeben pedig épenséggel csak II. Ulászló alatt mutat ki nagyobbarányú aranypénzszorozatokat. II. Ulászló uralkodása utolsó éveitől kezdve végül a nagybányai és nagyszebeni pénzverés eredménye messze felülmúlja a körmöczciét. Ezt, a mennyire e tekintetben megbízható eredményekkel rendelkezünk, az aranypénzek változatai alapján

¹ Péch. i. m. I. 44.

határozottan meg lehet állapítani. Ebből a jelenségekből akkép következtethetünk az aranytermelésre, hogy annak súlypontja a XV. század közepéig nyugaton volt s azóta mindinkább keletre tolódott el.

Ezek szerint az aranytermelési súlyszámokat a következőképen oszthatjuk el (mely elosztás természetesen csak symptomatikus érvényű):

	Nyugat	Kelet	Összesen
1326—1350	1000	500	1500
1351—1375	1750	750	2500
1376—1400	2000	1000	3000
1401—1425	2250	1250	3500
1426—1450	2500	1500	4000
1451—1475	1500	2000	3500
1476—1500	1500	1500	3000
1501—1525	1000	1500	2500

A nyugati aranytermelés maximumát tehát 1450 év előtt, a keleti 1450 után érthette el. 1475 után körülbelül ugyanannyi arany termett a nyugaton, mint keleten s végre 1500 után a kelet már túlszárnyalta a nyugati aranytermelését.

A kezdő számot *Hóman* lelkiismeretes és megbízható becslései logikus folytatásaképp meghatározván, kiindultam abból, hogy H. már a XIII. század végére és a XIV. század elejére a magyar aranytermelést évi 1000 márkára becsüli.¹ Az átlagos kihazatal folytonos növekedését 1450-ig pedig a magyar aranykivitelnek, ezt pedig a világkereskedelmi viszonyoknak alább bizonyítandó alakulásával fogom indokolni. Ha ugyanis bebizonyosodik, hogy Magyarország kereskedelmi összeköttetése a Nyugattal a XIV. század második felétől a XV. század harmadik negyedéig folytonosan belterjesebbé lett s hogy ez a belterjesség egyúttal folytonosan növekedő aranyexportot eredményezett a kereskedelmi mérlegnek hazánkra néző passivitása folytán, akkor szükségképen azt kell következtetnünk, hogy az aranykihazatal ezen időszak alatt Magyarországon folytonosan emel-

¹ Magy. kir. Pénzügyei. 150.

kedett. Hiszen a külföldi kereskedő csak azért kereste fel a magyar piacot, csak azért terjesztette ki kereskedői tevékenysége mezejét a keletre, mert ott aranszerzésre bő és könnyű alkalom nyílt, a mi csak a termelés növekedése következtében lehetséges. Mert ne felejtjük el: az arany más úton is kiszivárgott hazánkból, mint a kereskedelmi egyenleg kiegyenlítése czimén. Aranycsempészet, hadjáratok (I. Lajos, Zsigmond, Mátyás), kivándorlás¹ és elköltözés, pápai tizedek s egyéb bevételei az apostoli kamarának, külföldről jött s oda visszatért vállalkozók keresete (Fuggerek), a husziták zsákmányolása, mindmeggannyi aranykészlet apasztási módot jelentenek. Így ha a kereskedelem mindamellet mégis állandóan nagy összegeket volt képes kivinni, akkor az aranypénzverésnek jóval nagyobbak kellett lennie, mint azon összegeknek, a melyek a kereskedelem révén a külföldre vándoroltak. Már pedig látni fogjuk, hogy legkésőbb a XIV. század végétől kezdve a XVI. század elejéig legalább is 1000 kg szinarany vándorolt évről-évre a nyugatról behozott árúk vételáraként az importőrök hazájába. Könnyen érthető ezek után, hogy az aranytermelésnek legalább is 3—4-szer akkorának kellett lenni, mint a kereskedelmi aranyexportnak, hogy az ország ki ne fogyjon az aranypénzből.

II.

Magyarország kereskedése a Nyugattal három főútvonalon pergett le a késő középkorban: az északnyugatin, a mely Sziléziát és Lengyelországot Kassával kötötte össze, a nyugati dunamenti útvonalon és a délnyugatin, a mely Radkersburgból jövet Muraszombaton át Székesfehérvárnak tartott. Ezen útvonalak legjelentősebbje a középső volt, a mely tulajdonképen két párhuzamosan a Duna két partján húzódó utat foglalt magában, a Bécs—Pozsony—Eszter-

¹ Így péld. a bécsi telekkönyvek hošszú sorozatát nevezik meg a Magyarországból odaköltözött vagyonos (budai, pozsonyi, soproni, nagyszombati stb.) polgároknak, a kik Bécsben letelepedvén, ott ingatlanokat vásároltak.

gom—Budai balparti és a Bécs—Oroszvár—Győr—Tata—Székesfehérvár—Budai jobbparti vonalat. E három főút-vonal közül a középső és legfontosabb útvonal, a Duna-menti vonal forgalmáról elég megbízható számadatokkal rendelkezünk, a melyek a pozsonyi harminczadbérlet idejéből fennmaradtak és az 1440—1460. közötti időre vonatkoznak.¹ Mielőtt ezen számokat jelen vizsgálatunk céljaira felhasználnók, röviden a pozsonyi harminczadbérlet történetével és Pozsony város harminczadpolitikájával kell foglalkoznunk, hogy a számok helyes értékelését megejthessük.

Pozsony város polgársága Albert király özvegyétől részben a királynő iránt tanusított hűsége jutalmául, részben a királynőnek előlegezett és kölcsönadott nagy összegek biztosításául 1439. év végén vagy 1440. év elején hérbe kapta a pozsonyi királyi főharminczadhivatalt.² A városi tanács a bérletet arra használta, hogy a pozsonyi polgárok kereskedelmét a leghathatósabb módon pártolja a «vendégek» azaz nem pozsonyi polgárjoggal bíró hazai és külföldi kereskedőkkel szemben, a kik Pozsonyon át Bécsből Budára vagy Budából Bécsbe tartottak.³ E pártfogás eredménye a pozsonyi nagykereskedelem példátlan fellendülése, amelyet az egyetlen részletes harminczadbevételi napló, az 1457/1458. évi pozsonyi harminczadkönyv, jellegzetesen kimutat. A pozsonyiaknak azonban sok bajuk volt a harminczadbérlettel. A Bécs—budai kereskedelmi forgalom, mint említettem, két utat választhatott és ha a Duna jobb partján haladt, akkor kikerülte Pozsonyt, a mi természetesen lényegesen csökkentette a pozsonyi harminczadjövedelmet. Ezért a pozsonyi tanács 1450. évben a pozsonyi főharminczadhoz hozzábérlete még a jobbparti útnak Oroszvárot (Karlburg, Kernburg) felállított határszéli harminczadhiva-

¹ V. ö. *Kováts*. Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században. Budapest, 1902. Passim, különösen I. fejezet.

² Az első városi harminczados működését 1440. évi június 2-án kezdte meg.

³ Olykép, hogy a pozsonyiakkal kevesebb vámot fizettetett, mint a «vendégekkel». (Nyugatmagy. Áruforg. 7.)

talát és hogy a főútvonal összes harminczadvonalait a maga igazgatásába bevonja, a budai harminczadot is.¹ Így a Bécs—budai forgalom 1460-ig, a midőn Mátyás király a bérleti szerződést felbontotta, a maga teljességében a pozsonyi tanács ellenőrzése alá került, s azok a számok, a melyek a hármás bérlet idejéből fennmaradtak, a Bécs—budai főútvonal áruforgalmát teljesen felölelik. Hiánytalan, teljes adatokkal hét évről rendelkezünk, a mely időszakban a három harminczadhivatal (brutto)-bevételei a következők voltak (aranyforintokban, illetve azokra átszámítva):

Pénzügyi év:	Pozsony	Oroszvár	Buda	Összesen
1451/1452	6415·4	4100·2	300·2	10815·8
1452/1453	5722·3	3709·5	464·3	9896·1
1453/1454	3889·0	3109·2	496·4	7494·6
1454/1455	3889·0	2774·1	723·5	7386·6
1455/1456	4054·8	1498·8	723·5	6277·1
1456/1457	8399·4	2633·1	1756·4	12788·9
1457/1458	6853·9	2787·8	317·7	9959·6
Összesen	39223·8	20612·7	4782·0	64618·5 ⁶

Az ezen hét évnél korábbi és későbbi időre vonatkozó adatok nem teljesek, s ezért céljainkra, az áruforgalom nagyságának megállapítására, nem használhatók. Egyedül a pozsonyi harminczadjövedelem összege az 1440 1441. pénz-

¹ A budai harminczadhivatal mintegy csak kisegítő hivatal volt a határszéli fővámhelyek mellett. Budán csak az fizetett harminczadot, a ki (viis non solitis) nem az előírt rendes útvonalon, a melyen feltétlenül a határszéli harminczadhivatal elé került volna, hanem más úton jutott el Budára. A határszélen történt harminczadlerovásról a fél vámnnyugtát kapott, a melyet Budán kellett fölmutatnia. Csak a ki ilyen nyugtát nem tudott felmutatni, annak kellett Budán harminczadot fizetnie. Ezért oly alacsonyok a budai harminczadösszegek. Példa gyanánt közlök egy ilyen oroszvári harminczadnyugtát, a mely a székesfehérvári harminczadosnak (Székesfehérvárott a budai harminczadnak főkhivatala volt) szólt: Salutem etc. Michel Goschel von Wien furt in 1 sa(u)m 24 tuch von Ach, mer in 1 sam 22 tuch von Köllen; davon d(ed)jt das dr(eissigist). Actum zu Kerlburgk am sambstag vor Symonis et Jude anno etc. LIII. jar (1453. X. 27). Jacob Löffler (a pozsonyi tanács alkalmazottja). An dr(eissiger) zu Weissenburgk. — Eredetiye a MNM-ban.

ügyi évtől az 1450, 1451. pénzügyi évig, Oroszvár és Buda kibérléséig, összehasonlítás czéljából felemlíthető. Ezen tizenegy év alatt a pozsonyi harminczadhivatalnál 25,236·6 aranyforint folyt be.

Az itt közölt számok a vámjövedelemre vonatkoznak. Ez a vámjövedelem pedig a megfelelő vámtételek alkalmazásával megállapított vámszabásnak csak egy része volt, mely rész különbözött a szerint, hogy pozsonyi ember vagy vendég szállította az illető árut. A pozsonyiak a vámszabásnak csak felét, s azt is ezüstben fizették, a vendégek körülbelül annak 83%-át aranyban. Hogy tehát a vámjövedelemből az árúk vámértékét kiszámíthassuk, egy szorzót kell keresni, a mely egyrészt a vámszabás és a vámjövedelem közötti különbségnek, másrészt a pozsonyiak és a vendégek átlagos számarányának figyelembevételére alapján számítandó ki. E szorzó Pozsonyban 25·5, Oroszvárott 21·4 és Budán 20·4, vagyis annyival kell megszorozni az illető harminczadhely vámbevételét, hogy az elvámolt árúk vámértékét megkaphassuk.¹ A szorzások eredménye gyanánt a következő vámértéket állapíthatjuk meg (szintén aranyforintokban)?

	Pozsony	Oroszvár	Buda	Összesen
1451/1452	163592·70	87744·28	6124·08	257461·06
1452/1453	145918·65	79383·30	9471·72	234773·67
1453/1454	99169·50	66536·88	10126·56	175832·94
1454/1455	99169·50	59365·74	14759·40	173294·64
1455/1456	103397·40	32074·32	14759·40	150231·12
1456/1457	214184·70	56348·34	35830·56	306363·60
1457/1458	174774·45	59658·92	6481·08	240914·45
Mindössze	1000206·90	441111·78	97552·80	1538871·48

Tehát több mint másfél millió aranyforint volt azon árúk vámértéke, a melyeket Bécs felől Magyarországra és Magyarországból Bécs felé a nevezett három vámhely érintésével hét év alatt szállítottak. Hogy ezen számadatból a bevitt és a kivitelt, főképen azonban a bevétel és a kivitel közti különbözetet megállapíthassuk, a pozsonyi harminczadkönyv áruforgalmát kell megvizsgáljunk.

¹ V. ö. Nyugatm. Áruforg. 7.

E vizsgálat czélszerű keresztülvitele szempontjából ves-
 sünk egy futó pillantást a középkori európai nemzetközi
 szárazföldi — nyilvánvaló, hogy témánkra csak ez actualis¹ —
 áruforgalomra. Ebben egész világosan két, egymástól éle-
 sen elhatárolt részforgalmat különböztethetünk meg; az
 egyik nagy távolságokat ölel fel s az egymással szomszéd-
 os államterületek határain messze túlterjed, nevezzük ezt
 a nemzetközi világforgalomnak; a másik csak kis távolsá-
 gokra hat el s annyiban nemzetközi, a mennyiben e kis
 távolságok közé országhatárok esnek, nevezzük ezt szom-
 szédos- vagy határforgalomnak. A világforgalomban csak
 azok az áruk szerepeltek és szerepelhettek, a melyek vagy
 magas speczifikus értéküknél fogva (ide tartoznak a Kelet
 kincsei, fűszerek, drágakövek, nemesfémek, exotikus és euró-
 pai finom iparczikkék stb.), vagy nélkülözhetetlenségüknél,
 illetve nagy népszerűségüknél fogva (só, hal, prémek, sze-
 szes italok) az exorbitánsan magas középkori szállítási költ-
 ségeket elbirták. A mezőgazdasági termények, továbbá orga-
 nikus és anorganikus nyersanyagok csak a határforgalom-
 ban szerepelhettek, mert azoknak szárazföldi úton való
 szállítása csak kis távolságokra volt kivihető. Hazánk sze-
 repe a világkereskedelemben, még pedig a Nyugat felé, e
 felosztás alapján tekintve, könnyen meghatározható. A világ-
 forgalomban csak mint importállam szerepelhet, tekintve,
 hogy a világforgalom számára alkalmas czikkeket nagyobb
 mennyiségben nem produkált (borát Nyugat felé csak a
 határforgalomban értékesítette, sőt pedig arrafelé nemcsak
 hogy ki nem vitt, de Nyugatmagyarország sósükségletének
 egy részét a Nyugatról [a Salzkammergutból] importálta),
 míg kivételének legnagyobb, úgyszólván túlnyomó része a

¹ Félreértések és esetleges rekriminációk elkerülése végett
 hangsúlyozom, hogy nem kívánom az egész középkori magyar nem-
 zetközi kereskedelmet vizsgálni, hanem kizárólag csak annak Nyugat
 felé irányított részét. A keleti forgalom egészen más jellegű volt,
 abban a Nyugatról behozott czikkék nagy része mint export-czikk
 szerepelt. V. ö. *Jickeli*: Der Handel der Siebenbürger Sachsen.
 Hermannstadt, 1913, passim.

határforgalomra esik. Ezt tipikusan mutatja a pozsonyi harminczadkönyv áruforgalmának tagozódása, amelyet a következő összeállításból megismerhetünk:

A pozsonyi 1457/1458. évi harminczadkönyv áruinak vámértéke a határforgalom és a viláfgorgalom szerint.

(V. ö. Nyugatmagyarország. Áruforgalma. 139 és 196.)

Árucsoportok	B e v i t e l						Kivitel	
	szomszédság- ból ¹		máshonnan		összesen		szomszédságba	
	arfrt	%	arfrt	%	arfrt	%	arfrt	%
Gabona stb.	75	0·1	—	—	75	0·1	52	0·2
Élő állatok	—	—	—	—	—	—	10808	54·6
Állati termékek ..	50	0·1	—	—	50	0·0	1286	6·5
Olaj- és zsiradékok ²	997	1·3	287	0·3	1284	0·8	30	0·2
Fa, nyers s félgý.	683	0·9	—	—	683	0·4	—	—
Vas, « « «	577	0·8	—	—	577	0·3	—	—
Más fémek ³	573	0·7	—	—	573	0·3	717	3·6
Ásványok	29	0·0	—	—	29	0·0	10	0·1
I. Határforgalom ..	2984	3·9	287	0·3	3271	1·9	12903	65·2
Keleti árúk	—	—	4623	5·1	4623	2·8	—	—
Bor ⁴	—	—	491	0·5	491	0·3	4593	23·2
Halak ⁵	—	—	786	0·9	786	0·4	2141	10·8
Prémek	—	—	473	0·5	473	0·3	—	—
Textilárúk	47102	62·1	84053	92·7	131155	78·8	133	0·7
Egyéb ipari cz. ⁶ ..	25765	34·0	—	—	25765	15·5	14	0·1
II. Viláfgorgalom ..	72867	96·1	90426	99·7	163293	98·1	6881	34·8
I. és II. együtt	75851	100·0	90713	100·0	166564 ⁷	100·0	19784 ⁷	100·0

¹ Ausztria, Morva- és Csehország és Szilézia.

² A máshonnan behozott olaj a (déli olasz) származású olajfaolaj.

³ A bevitelnél ón (czin), a kivitelnél réz.

⁴ A bevitelnél malváziai és rivoglioi csemegebor, a kivitelnél a pozsonyi hegyvidék bora.

⁵ A bevitelnél hering, a kivitelnél friss és szárított Dunahal. A kiviteli összegben 10 aranyforint értékű vad is foglaltatik.

⁶ Provenienczia szerinti szétválasztás itt nem volt lehetséges. Bizonyos, hogy az egyéb iparcikkek egy része máshonnan származik, nem a szomszédságból (Nürnberg!). Ezen árucsoportnak értékben legnagyobb tétele azonban feltétlenül Ausztriából származik, a vasárúk tétele. V. ö. *Mayr* i. m. 99. l.

⁷ Az itt kimutatott számok némileg eltérnek a fenti vám-

Az összeállítás számadatai fentebb elmondott nézetünket teljesen igazolják. Míg a határszéli forgalom erősen activ, a kivitel négyszer akkora lévén, mint a bevitel, addig a világforgalom teljesen passiv, ott a kivitel alig 4%-át fedezi a bevitelnek. Összevonnán mindkét forgalmat, megállapíthatjuk, hogy a kivitel értéke a bevitelnek csak 11.88, az egész áruforgalomnak pedig csak 10.62%-a. Mennyiben tarthatjuk e számokat tipikusoknak?

Mindenekelőtt konstatálnunk kell, hogy az áruforgalom összértékének 70.9 (a bevitelnek 78.8) %-a a textilárúkra esik. A textilárúk forgalma tehát irányítólag fog hatni a vámjövedelem s implicite a vámérték magasságára. Nagy posztó- és vászonbehozatal nagy behozatalt jelent általában; ha egyes évek vámértékösszegei emelkednek vagy csökkennek az előző évi összeghez képest, akkor a változást elsősorban, sőt majdnem kizárólagosan a textilárúk importjának megfelelő változása idézte elő. Minden más árutétel esetleges befolyása nagyon messze esik a befolyástól, a melyet a textilárúimport okoz; a legnagyobb csoporttétel, a mely a textilárútétel után következik, csekélyebb annak egy ötödénél. A míg csak kimutathatjuk a textilárúk bevitelének hasonlóan nagy praeponderantiáját, addig tipikus lesz úgy az árutételek közti megoszlásra egyfelől, mint a bevitel és kivitel közli megoszlásra másfelől a pozsonyi harminczadkönyv áruforgalma. Ezt a praeponderantiát pedig konkrét adatokkal a XV. század egész folyamán keresztül kimutathatjuk. A két legfontosabb bizonyítékot a pozsonyi harminczadkönyvhöz hasonló forrásból nyerjük; ezek: a passai vámjegyzékek az 1400/1401. és 1401/1402. évekből¹ és az eddig kiadatlan pozsonyi 1495/1496. évi har-

értékkimutatástól. Az eltérés (itt 186,348 aranyforint bevitel és kivitel együtt szemben az előbbi kimutatás 174,774.45 aranyforintnyi összegével, különbség tehát 11,573.55 aranyforint) a kivitelnek a beviteltől eltérő értékeléséből következik, mely számítás az előbbi kimutatásnál nem volt alkalmazható. Az ebből származó hiba compensatiójáról még lesz szó.

¹ *Mayr* i. m. 39. s. kk. 1.

minczadnapló. A passzai vámjegyzékekből megtudjuk, hogy a XV. század első éveiben évenként körülbelül 8500 darab nyugat- és délnémet posztót szállítottak a Dunán lefelé Bécsbe, hogy onnan majdnem teljes számban Magyarországra vigyék. 1457/1458-ban 9296 darab ily posztót vámol- tak el Pozsonyban. Látjuk tehát, hogy már a XV. század elején igen nagy volt Nyugatról a posztóbevitel hazánkba s természetesen a többi textilárú (vászon, ruha, kalap stb.) bevitele is azonos arányban alakult ki. 1495/1496-ban Pozsonyba ismét nagymennyiségű posztót hoztak nyugatról s a textilárúk az akkori harminczadforgalomnak ismét több mint háromnegyed részét tették ki.

E két alapvető adatot számtalan híradás egészíti ki a pozsonyi középkori kereskedelemről. Ezen híreknek, a melyek a pozsonyi és a velük érintkező más hazai és külföldi kereskedőkről szólnak, Magyarországnak a Nyugatra irányított kereskedelme szempontjából már csak azért kell rendkívül nagy fontosságot tulajdonítanunk, mert ezek egyúttal (a bécsi forrásoktól eltekintve) ezen kereskedelemnek egyedüli ismertetői. Hiszen mindazon város közül, a mely magyar részről e kereskedelemben résztvett, csak Pozsony menthette meg levéltárát. Buda, Székesfehérvár, Győr, Esztergom (hogy csak a fontosabb helyeket nevezsem meg) levéltári anyaga a XVI. század folyamán teljesen elpusztult. Így a pozsonyi anyagból idézhető tanúk e kereskedelem koronatanúi lesznek.

És kik ezek a tanúk? Azok a külföldi kereskedők, a kik a XIV. század vége óta Pozsonyban megjelennek, vagy a kikkel pozsonyi nagykereskedők üzletet kötöttek, mind, mind kivétel nélkül posztókereskedők. A hitellevelek hosszú sora, a melyet a pozsonyi levéltár megőrzött, majdnem kivétel nélkül a hitelben vásárolt árút a «gewant» (öltözet számára szolgáló *posztó*) szóval jelöli meg.

Mielőtt ezen kereskedelmi összeköttetések ismertetésére áttérnék, az összforgalom tipikus eloszlását még tovább vizsgálom. Kutatásaink céljára legfontosabb az a megállapítás, vajjon a kivitel értéke mily nagy része az egész vám-

értéknek? A pozsonyi harminczadszámadások egynémelyike, jelesül a pozsonyi és az oroszvári harminczadra vonatkozó, részletezi a vámjövedelmet bevétel és kivitel szerint. Ezekből megállapíthatjuk, hogy a pozsonyi harminczadnál a vámjövedelemnek körülbelül 10%-a, az oroszvárinál azonban annak 40%-a a kivitelre jutott. Oroszváron át tehát viszonylagosan többet vittek ki, mint Pozsonyon át. Ez könnyen magyarázható, ha tekintetbe vesszük, hogy a kivitel legnagyobb árutétele az élő állat (vágómarha és juh) volt, a melyet a maga lábán hajtottak fel Bécskébe. A nagy hajtóút pedig, a melyet még manapság is «mészárosok útjának» (Fleischhauerstrasse) neveznek, a Duna jobbpartján haladt. Ezért azután természetesen nagyobb a kivitel Oroszváron, mint Pozsonyon át.

Budán kivitel semmi esetre sem volt, hiszen a budai harminczad csak azok számára jött tekintetbe, a kik a határharminczadokat elkerülték, de nem olyanokra, a kik a határhoz igyekeztek. Ennélfogva a vámértékszámokat a fentjelzett százalékszámítások alapján a következőképen oszthatjuk fel bevétel és kivitel közt:

	Pozsony	Oroszvár	Buda	Mindössze
Bevétel	900,186·21	264,667·07	97,552·80	1.262,406·08
Kivitel	100,020·69	176,444·71	—	276,465·40
Bevételi többlet	800,165·52	88,222·36	97,552·80	985,940·68

Ez tehát hét év alatt majdnem egy millió aranyforint kivitelét jelenti; a valóságos aranyexport azonban ennél sokkal nagyobb. Mellőzve az aranycsempészettel (l. fentebb) a külföldre, jelesül nyugatra vitt aranytömeget, a legalis kereskedelem révén is jóval több arany vándorolt nyugatra, mint a mennyit az itt kiszámított bevételi többlet mutat. Ismerünk mindenekelőtt két bevételi tételt, a mely a harminczadnaplókban nem szerepel, ez az ausztriai sóbevétel egyfelől, s másfelől a harminczadmentes forgalom eszközölte bevétel. Ausztriai (az osztrák sókamara birtokáról, s Salzkammergutról származó) sót Pozsonyba az egész későközépkoron keresztül nagy mennyiségben behozták, azt el is vámolták, de nem pénzben, hanem természetben. Ennél-

fogva a sóharminczadról külön számadásokat készítettek, a melyeknek egy része szintén található a városi számadások közt. Ezen számadások szerint az 1444. és 1446. évek közötti időben átlag egy év alatt 116,640 köböl (küffel, körülbelül 30 fontos fött-só lepény) sót hoztak be 3908 aranyforint értékben, az 1447. és 1448. évek közötti időben pedig átlag egy év alatt 174,720 köbölt 5824 aranyforint értékben.¹ Nem fogunk túlozni, ha az 50-es évek átlagos behozatalát évi 6000 aranyforintra becsüljük. Míg ezen becsülésünkre elég szilárd alapot találtunk, addig a harminczadmentes behozatal értékének meghatározására minden támpontot nélkülözniünk kell. E behozatal alanyai világi és egyházi főurak, valamint számos ad hoc (egy ízben) vagy állandóan királyi privilegiummal a harminczadfizetés alól mentes bel- és külföldi kereskedők voltak. Hogy e behozatal épenséggel nem volt csekély, bizonyítja az a passzus, a melyet az óvatos pozsonyi tanács a harminczadbérllet megújítása alkalmával V. László oklevelébe beiratott, mely szerint a király ígérte, hogy a bérllet tartalma alatt senkit a harminczadfizetés alól újból nem mentesít, s ha mégis megtenné, akkor az illető által behozott vagy kivitt árúk után járó harminczad a bérösszezből levonatik. A főpapság nagy iparcikkbeszerzéseire nézve tanulságos példákkal szolgál a fentemlített modenai Hippolyt-codex. Nem fogunk tehát túlozni, ha a harminczadmentes behozatalt évi 1000 aranyforint értékűre becsüljük.

Hozzáadván az így kiszámított beviteli többletet a fent megállapítottéhoz, azt az összeget, a mely hét év alatt a dunai útvonal kereskedelme révén Magyarországból a Nyugatra vándorolt, 1.034,940 aranyforintra becsülhetjük, úgy

¹ V. ö. a 8., 14. számú pozsonyi kamaraszámadásokat. Az illető tételek összegei: 1444 jun. 10—1446 április 2.-a között, tehát 22 hó alatt behoztak Pozsonyba 891 Z köböl (per 240 darab), 1447 júl. 17—1448 nov. 30. közt, tehát $16\frac{1}{2}$ hónap alatt pedig 1138 Z 5 β 10 köbölt (a β köböl 30 darab). A só javarészt halak és bőrök beszáására kellett s hajón jött Bécsből. Az ausztriai sókereskedésre v. ö. *Mayr* i. m. passim.

hogy egy év alatt kerekszámban 150,000 aranyforinttal gazdagodott meg csak ezen egy út árúforgalma alakulása alapján a Nyugat aranypénzforgalma. Ha — szem előtt tartván a dunai út kétségtelenül legélénkebb forgalmát a három nyugati főútvonal közül — a másik két főútvonal beviteli értéktöbbletét *együttvéve* ugyanannyira becsüljük, akkor azt az összeget, a melyhez a Nyugat hazánkkal folytatott kereskedelme által jutott, *minimálisan* évi 300,000 aranyforintra tehetjük a XV. század közepén.¹

A XV. század egész idejére a pozsonyi harminczadbérlétekből kapott adatokat kétség nélkül általánosíthatjuk. A passai vámjegyzék azt tanúsítja ugyanis, hogy már e század kezdetén a magyarországi posztóbevétel nyugatról nem volt lényegesen kisebb, mint a század közepén. Így az aranyexportot szintén nem sokkal kevesebbre szabad taksálnunk, mint becslésünknek a század közepére vonatkozó összegét. Mátyás uralkodása alatt a harminczadjövedelem, a melyet 1453-ban az anyaország területére 10,000 aranyforintra becsültek, e számnak legalább 4—5-szörösére emelkedik, a mint azt a pápai követnek 1480. évi becslése (50,000 dukát) bizonyítja. Még II. Lajos uralkodása utolsó éveiben lényegesen nagyobb volt a harminczadjövedelem, mint V. László korában; 1523-ban 26,300 aranyforintra becsülik.² Ha Mátyás és a Jagiellók idejére csak 50%-ra teszszük a beviteli többletet (a mely a pozsonyi adatok szerint több mint 64% volt) s a vámértéket a vámjövedelemnek csak 17-szeresével egyenlőssítjük, akkor 1480-ban 425,000 aranyforintra, 1523-ban pedig még mindig 223,550 aranyforintra rúgott volna az évi átlagos aranykivitel. Így tehát nem esünk túlzásba, ha az évi kereskedelmi aranyexportot a XV. század első negye-

¹ Minimálisnak azért is, mert ezt a becslést a *vámérték* összegei alapján ejtettük meg, a vámérték pedig az elvámolt árúk *kereskedelmi* értékével, vagyis nagyforgalmi árával, nem teljesen azonos, de kisebb annál. A kivitt arany mennyiség pedig nem a vámérték, de a tényleg fizetett árak magasságától függ. V. ö. *Nyugati. Árúforgalma* i. m. az árúk értékére vonatkozó fejezeteit.

² Thallóczy i. m. 113.

dében egy év alatt átlag 250,000, második negyedében 300,000, harmadik negyedében 350,000 és utolsó negyedében ismét 300,000 aranyforintra becsüljük. Ez a becslés az egész századra 30 millió aranyforint kivitel ad. Miután egy aranyforint finom súlya 3·52 gramm, ennél fogva a százados átlagban évenként 1056 kg, összesen 105,600 kg került Magyarországból a Nyugatra.¹

Vizsgálatainkat így befejeztük s a feltett kérdésre kimerítően — s reméljük: meggyőző érvekkel — feleltünk volna. Hátra van még, hogy olyan adatokat keressünk, a melyek azokról a kereskedelmi összeköttetésekről tesznek tanúságot, a melyek a nyugati posztóimportra s így az aranyexportra vonatkoznak. E czélból, mint már előzőleg jeleztük, a pozsonyi városi levéltár gazdag anyagát fogjuk igénybe venni.

III.

Nyugati posztóbehozatalra vonatkozó összefüggő és jellegzetes adatokat egyedül a pozsonyi városi levéltárban találunk. E pozsonyi forrásanyag 1403. évvel kezdődik, mely időhatár azonban nem jelöli a vonatkozó kereskedelmi összeköttetések kezdetét, a mely legkésőbb a XIV. század második felére tehető, hanem csak azt, hogy ennél régibb adatokkal jelenleg nem rendelkezünk. A kölniek hazánkba irányuló kereskedelméről írt tanulmányomban kifejtettem, hogy egykor feltétlenül léteztek oly levéltári források — városkönyvi feljegyzések —, a melyekben XIV. századbéli kereskedelem-történeti adatok foglaltattak, de a mely források napjainkra nem maradtak fenn.² Pozsony legrégibb el nem pusztult városkönyve, a melynek feljegyzései az 1402. évben kezdődnek, a nyugati kereskedelmi összeköttetések oly nagy-

¹ 1401—1425. : 987, 1426—1450. : 1056, 1451—1475. : 1232 és 1476—1500. : 1056 kg évenként. 1 kg színarany = 1000 : 3·52 = 284·1 aranyforint.

² Handelsverbindungen zwischen Köln und Preßburg (Pozsony) im Spätmittelalter. Közöttéve: Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln 1914. (XXXV.), 1—32. 1.

számú és importans adatait tartalmazza a XV. század első évtizedéből, hogy nem tehetjük fel azt, mintha ezek az összeköttetések csak akkor kezdődtek volna. E kereskedelem kezdetei nyilván összeesnek Károly Róbert és I. Lajos királyaink nagymérvű kereskedelmi privilegiumosztogatásainak idejével.¹ Korántsem véletlen, hogy azok a nyugati városok, a melyeket a királyi privilegiumok legkorábban és leggyakrabban említenek, Köln (1345, 1365) és Nürnberg (1336, 1357), egyúttal legkorábban és leggyakrabban a pozsonyi feljegyzésekben is szerepelnek, mint az ott említett külföldi kereskedők hazája.²

A következőkben leközelítjük azt a több mint másfélszáz adatot, a mely a XV. század elejétől a pozsonyi harminczadbérlet megszűntéig, 1403—1459. közt, a pozsonyi posztóbehozatalra vonatkozik.

Külföldi nagykereskedőknek posztószállítások fejében pozsonyi polgárokkal és a pozsonyi tanácscsal szemben fennálló követelései 1403—1459 közt.³

Év	Hitelező neve	Származási hely	Összeg aranyforinban	Forrás ⁴
1403	Christan Greffrat	Köln	80	PA
	„	„	65	PA
	Hans Paskot	Krakau.	197	PA
1405	Bruno von Lechnich	Köln	50	PA
1406	Simon Engelbrecht	„	128	PA
	Cristan Greffrat	„	162	PA
	Hermann von Haymbach	„	515	Dpl
	„	„	624	Dpl
1407	Jacob Gürtler	Breslau	400	Dpl
	Jacob Wintreich	Köln	56	PA

¹ V. ö. *Hóman*: Magy. kir. Pénzügyei 64. s. kk. 1.

² Bécsnek nagyobb számú és régibb keltű kereskedelmi kiváltásai az alább kifejtendő okoknál fogva nem tartoznak ide.

³ Itt csak a legalább 50 aranyforintra rúgó követelések vétettek figyelembe.

⁴ PA = Protocollum actionale ex 1400, a legrégebbi pozsonyi városkönyv, Dpl = eredeti oklevél, Tkv = pozsonyi városi telek-könyv 1439. évből.

Év	Hitelező neve	Származási hely	Összeg aranyfrtban	Forrás
	Gottschalich Pyrkchestorf(er)	Köln	92	Dpl
	Jacob Oberhofer et gesellschafft _ _ _ _ _	Regensburg	55	PA
	Mathes von Ach (Prag) et Hans v. Ach _ _ _ _ _	Nürnberg	420	PA
1408	Jacob Bischoff _ _ _ _ _	Köln	113	PA
1409	Jorig Künzelmann _ _ _ _ _	Dinkelsbühl	315	Dpl
	Hans Trosperkch _ _ _ _ _	Nürnberg	461	PA
1410	Jorig Künzelmann _ _ _ _ _	Dinkelsbühl	123	PA
	« « _ _ _ _ _	«	111	PA
	Jacob Bischoff _ _ _ _ _	Köln	565	PA
	Hans vom Dikch _ _ _ _ _	«	273	PA
	Hans Heymbach _ _ _ _ _	«	300	PA
	Hans Swynd _ _ _ _ _	«	278	PA
	Hans Trosperkch _ _ _ _ _	Nürnberg	258	PA
1411	Gothart von Leyskirchen _ _ _ _ _	Köln	360	PA
	Hans vom Dikch _ _ _ _ _	«	500	PA
	Simon Engelbrecht _ _ _ _ _	«	79	PA
	Hans et Mathes von Ach _ _ _ _ _	Nürnberg	440	PA
	Hainreich Fickelscherer _ _ _ _ _	«	244	PA
1412	Cristan Greffrat _ _ _ _ _	Köln	102	PA
	Gerhart von Geretzhoven ¹ _ _ _ _ _	«	264	Dpl
	Hainreich Fickelscherer _ _ _ _ _	Nürnberg	294	Dpl
	Jorig Künzelmann _ _ _ _ _	Dinkelsbühl	350	Dpl
	Hans Trosperkch _ _ _ _ _	Nürnberg	175	PA
	Hans Ulsat et Fritsch Mayer	«	922	PA
1413	Ulrich Ortlieb et Hans Graser	«	964	Dpl
	Hans Ortel _ _ _ _ _	«	264	PA
	Jorig Künzelmann _ _ _ _ _	Dinkelsbühl	85	Dpl
1414	« « _ _ _ _ _	«	175	PA
	Hans Werthaim _ _ _ _ _	Köln	550	PA
	Hermann von Wintsparg _ _ _ _ _	«	701	PA
	Hainreich van Hilden _ _ _ _ _	«	564	PA
	Hans Graser _ _ _ _ _	Nürnberg	172	PA
	Ulrich Ortlieb et Hans Graser	«	100	Dpl
	Burkhart Pessler _ _ _ _ _	«	136	PA
	Friedreich Frieshamer _ _ _ _ _	Regensburg	100	PA
	Lienhart et Mert Probst _ _ _ _ _	«	220	PA
1415	Hans Swynd _ _ _ _ _	Köln	262	PA
	Hans Werthaim _ _ _ _ _	«	440	PA

¹ V. ö. Kováts: Városi adózás a középkorban (1900). 117. l.

Év	Hitelező neve	Származási hely	Összeg aranyfrt-ban	Forrás
1415	Hainreich Gottschalich	Köln	77	PA
	Hainr. v. Hilden et Herm. v. Wintsparg	«	62	PA
	Hainreich von Hilden	«	700	PA
	Jacob vom Pach	«	270	PA
	Hainreich Gottschalich	«	353	PA
1416	Conrat Artholf et Friedr. Frieshamer	Regensburg	99	PA
	Hans Chunig (Straubing) et Konrat Ch.	«	78	PA
	Jorig Künzelmann	Dinkelsbühl	212	PA
	Hans Werthaim	Köln	410	PA
	Hans et Mathes von Ach	Nürnberg	262	PA
1417	Hans Ircher	Olmütz	560	Dpl
	Jorig Künzelmann	Dinkelsbühl	228	PA
	Gerhart van Felde	Köln	136	PA
	Hainreich von Hilden	«	118	PA
	Hans Werthaim	«	320	Dpl
1418	Erhart Vetter	Nürnberg	107	PA
	Hans Ortel	«	96	PA
	Oswalt Studnecker	«	190	PA
	Ulrich Paumgartner et Fr. Frieshamer	Regensburg	181	PA
	Jorig Künzelmann	Dinkelsbühl	276	PA
1419	Caspar Vetter	Nürnberg	250	PA
	Hainreich Fickelscherer	«	294	PA
	Hermann Holzweyl	Pastuch	54	PA
	Friedreich Frieshamer	Regensburg	116	PA
	Hans et Konrat Chunig	«	131	PA
1420	Hans Werthaim	Köln	769	PA
1421	Hainreich von Hilden	«	705	PA
	Hainreich Gottschalich	«	593	PA
	Jacob Possel et Wilh. v. Linden	«	400	PA
1421	Stephan Schellenhaimer	Wien	200	PA
1421	«	«	100	PA
1418—1421	Haymbach-féle cëssio	Köln	[8328]	Dpl ¹

¹ Ezen oklevél egy cëssió, amelyben a kölni Haymbach-czég örökösei összes magyarhoni követeléseiket Hans Werthaim kölni kereskedőre átruházzák. A magyar kereskedelem-történet ezen nagyfotosságú emlékét legközelebb fogom közzétenni. Az adósok között szereplő pozsonyiak jegyzékét lásd alább.

Év	Hitelező neve	Származási hely	Összeg aranyfrtban	Forrás
1423	Hainreich von Hilden	Köln	500	PA
	Bartelme et Sebald Knebel	Nürnberg	493	PA
1424	Eglet Flossenknecht	Augsburg	60	PA
	Bartelme et Sebald Knebel	Nürnberg	479	PA
	Paumgartner Ulreich	Regensburg	200	PA
	Paynhackel	Wien	100	PA
1426	Hans Mosprunner	«	632	Dpl
1428	Hans Grösser	Regensburg	60	Dpl
1432	Hans Greczer	Nürnberg	96	PA
1434	Hans Swablein	Wien	104	PA
1435	Hans Peiczkofer	«	220	Dpl
1436	Stephan Awer	«	106	PA
1437	Jorg Ramsawer	München	400	Tkv
	Stephan Awer	Wien	100	Tkv
1438	Bartelme Knebel et Hans Ulstatt	Nürnberg	200	Dpl
	Barthelme et Sebald Knebel	«	500	Tkv
	Hans Winter kramer	Wien	67	Tkv
	Hans Prunner	«	117	Tkv
1439	Bartelme Knebel et Hans Ulstatt	Nürnberg	310	Dpl
	Hans Winter kramer	Wien	190	Tkv
1440	Wentzel Reichel	Breslau	543	Tkv
	Ludweigg Potschner	München	923	Tkv
	Ulreich Milla	Nürnberg	155	Tkv
	Fritz Ortlein	«	294	Tkv
	Conr. Paumgartner, Peter Harstorfer et Hans Ableger	«	212	Tkv
	Erhart Griesser	Wien	250	Tkv
	Andre Hilprant von Meran	«	600	Tkv
1441	« « « «	«	150	Tkv
	« « « «	«	915	Tkv
1442	Hans Prunner	«	100	Tkv
	Ulreich Schrott	«	75	Tkv
1443	Fritz Ortlein	Nürnberg	233	Tkv
	Niclas Teschler et Conrat Mutenhauser	«	460	Dpl
1444	Conr. Paumgartner, Peter Harstorfer et Hans Ableger	«	548	Dpl
	Leonhart Gemnitzer	Wien	171	Tkv
1445	Jacob Aichelperger et gesellschaft	Nürnberg	462	Tkv

Év	Hitelező neve	Származási hely	Összeg aranyfrtban	Forrás
	Hans Enczesfelder	Wien	132	Tkv
	Stephan Galander	"	125	Tkv
	Hans Keusch	"	147	Tkv
1446	Niclas Granetlein, Caspar Laubinger et gesellschaft	Nürnberg	429	Dpl
	Laurenz Schrenck der älter.	München	523	Tkv
	Hans Hainczmann	Brieg	236	Tkv
	Stephan Gibinger	Wien	200	Tkv
1447	Jacob Aichelperger et ges.	Nürnberg	235	Dpl
	Andre Hilprant von Meran	Wien	225	Tkv
	Hans Keusch	"	54	Tkv
1448	Aichelperger et ges. ¹	Nürnberg	<u>2440</u>	
		és 25 Acheni p.		Tkv
	Andre Hilprant von Meran	Wien	829	Tkv
	Keusch Hans	"	278	Tkv
	" "	"	508	Dpl
1449	Ludweig Tumlinger	München	1400	Tkv
	Hans Kramer	Nürnberg	171	Tkv
1450	Anton Spalter	"	171	Tkv
	Hans Hagner	Ravensburg	161	Tkv
	Andre Hilprant von Meran	Wien	650	Tkv
	Hans Potel	"	96	Tkv
1451	Hans Posch	Sankt Gallen	200	Tkv
	Hans Ulstat	Nürnberg	259	Tkv
	Niclas Tellinger	München	97	Tkv
	Hans Malchinger	Wien	108	Tkv
1452	Jacob Aichelperger et ges.	Nürnberg	275	Tkv
	Putzel et Huntpis	Ravensburg	225	Tkv
	Conrat Paumgartner et ges.	Nürnberg	325	Tkv
1453	Ludweig Meuttung	Augsburg	478	Tkv
1454	" "	"	127	Tkv
	Aichelperger et ges.	Nürnberg	61	Dpl
	Sebold Halbachs et Conrat Smycher ²	"	108	Tkv
	Hans Frank	Wien	376	Tkv
	Wolfg. Holobrunner et Hans Gold	"	100	Tkv
	Jost et Vital Huntpis ³	Ravensburg	199	Tkv
1455	Leonhart Jorger	Hainburg	70	Tkv

¹ V. ö. Városi adózás i. m. 119. l.²⁻³ V. ö. Nyugatm. Árúf. i. m. 215. l.

Év	Hitelező neve	Származási hely	Összeg aranyfrtban	Forrás
1456	Ulrich-Artzt et Sigm. Amman	Landsberg	229	Tkv
1457	Hans Ulstat et ges. — — — —	Nürnberg	112	Dpl
	Meutung Ludweig — — — —	Augsburg	370	Dpl
1458	Conrat Paumgartner et ges. — —	Nürnberg	<u>2820</u>	Tkv
1459	Ludweig Meuttung ¹ — — — —	Augsburg	700	Tkv

Az itt közzétett 156 követelés a hitelezők származási helye szerint a következőképen oszlik meg:

	1403—1424	1426—1459	Összesen
Köln — — — — —	39	—	39
Nürnberg — — — — —	21	23	44
Bécs — — — — —	3	29	32
Regensburg — — — — —	9	1	10
Dinkelsbühl — — — — —	9	—	9
Augsburg — — — — —	1	4	5
München — — — — —	—	5	5
Egyéb városok — — — —	4	8	12
Összesen — — — — —	86	70	156

Az adatok időrendjét egy éles cæsura jellemzi, a mely az 1425. évre tehető s a mely a közzétett anyagot két részre választja. A mint a származási helyek statisztikája mutatja, e két részben, Nürnbergtől eltekintve, a mely a vizsgálat egész ideje alatt megközelítően egyformán van képviselve, a származási helyek teljesen elütő módon oszlnak el. A korábbi adatok közt a leggyakrabban Köln szerepel, a mely, csak úgy mint Dinkelsbühl és egy adattól eltekintve Regensburg, a későbbi csoportban teljesen hiányzik. Utóbbiban ismét Bécs, Augsburg és München tűnik fel, a mely városok közül a korábbi adatsorozatban München teljesen hiányzik, Bécs és Augsburg pedig csak gyengén vannak képviselve. Ezen változások közt legfeltűnőbb Kölnnek teljes eltűnése 1423 után s Bécsnek præponderantiája 1435 után.

Ha az adatok ezen sajátságos eloszlását magyarázni akarjuk, a bécsi árumegállító joggal, illetve azzal a praxissal kell foglalkoznunk, a melyet a bécsiek e jog alkalma-

¹ V. ö. Nyugatm. Árúf. i. m. 215. l.

zásánál követtek. Ez a bécsi árúmegállító jog már a XIII. században keletkezett azzal a kifejezett szándékkal, hogy meghiusítsa Magyarország közvetlen kereskedelmi összeköttetéseit a nyugattal és délnyugattal. Főleg két útvonalat érintett a bécsiek által felállított sorompó: a dunai utat (Passau, Regensburg, Linz, Mauthausen) és az Alpések keleti hágóin át (Semmering, Brenner) Veneziába vezető utat. A bécsi árúmegállítás virágkorában, a XIV. században, a magyar határt a Dunától a Muráig semmiféle árúrakomány nem közelíthette meg a bécsiek tudta és engedélye nélkül. Minden nyugatról és délnyugatról érkezett szállítmányt Bécsbe kellett hozni s ott «kirakni», azaz elraktározni. A magyar kereskedőknek ezen árúk megszerzése céljából Bécsbe kellett utazniok, a hol nem volt szabad a vendégkereskedőkkel (a nem bécsiekkal) közvetlenül érintkezniök, de csak bécsi polgároktól, illetve bécsi polgárok közvetítésével vásárolhattak. Szinte hihetetlen, hogy ezt a zsarolást (mert lényegében az volt a famózus árúlerakási «jog») ideig-óráig tűrte a magyar kormányzat, ha nem tételeznők fel, hogy az Árpád-korszakban kereskedelmi kapcsolataink a Nyugattal nem voltak különösen importánsak s hogy e korszak vége felé, a midőn a kereskedelem belterjesebbé lett, a folytonos belviszályok annyira gyengítették a nemzetet, hogy Bécs ellen irányuló retorsio keresztülvitelére nem maradt elégséges támadó erő. Másrészt nem szabad a bécsiek kereskedelmi politikáját túlságos erélyesnek vagy erőszakosnak képzelnünk. Könnyűvéru, lustácska nép lakta mindenkoron a «phæákok dunamelléki városát», e várost, a melynek gazdagsága és fényűzése már a középkorban meszsze túlszárnyalta a tőle keletre eső városokét. A magyar városokat még a XIV. század elején is nagyobbára gyérszámú kézműves- és szatócs-plebs lakja és a városi birtokarisztokráczia kormányozza, egy birtokarisztokráczia, a melynek életmódja, nézetei, műveltsége, politikai és gazdasági érdekei majdnem azonosak voltak a vidéki birtokos nemességével. Budán, Pozsonyban még a XIV. század derekán is «comes»-nek nevezik az oklevelek a városbíró, akárcsak a királyi

várispánt. A kormányzó városi köröknek nem voltak kereskedelmi érdekeik s a kis «váraljai» csőcselék kereskedelme amolyan vásári házalás volt: «cum omnibus generibus victualium», a melyet XIV. századbéli város- és vásárszabadalmaink oly sűrűn emlegetnek. E miatt Béccsel hajbakapni bizonyára nem volt indokolt. A mennyiben akkor-tájt (a XIV. század második negyedéig) a nemzetközi nagyforgalom hullámai átsaptak hazánk területére, úgy azt majdnem kivétel nélkül idegenek, külföldi kereskedők, közvetítették és vajmi nagyon közömbös lehetett a XIII. századbéli magyarra, vajjon fényűzési czikkeit bécsi, kölni vagy veneziai kereskedőtől szerezte be. Más árúk, mint fényűzési czikkek bevitelére, ez a boldog-boldogtalan ország egy oly korban, a mely a kávé és a teát még nem ismerte s a czukrot és a rizst ünnepi nyalánkságnak becsülte, nem szorult.¹

Ezek az extensiv és kezdetleges gazdasági viszonyok azonban a XIV. század folyamán gyökeresen megváltoztak. A változást a magyar nemesfém-, elsősorban aranytermelés fentismerttetett nagyarányú növekedése vezette be. A magyar érdeke, hogy aranyáért minél közvetlenebbül kapjon külföldi portékát s a külföld érdeke, hogy minél könnyebben jusson a magyar aranyhoz, csakhamar találkoznak abban a törekvésben, hogy a bécsi árúmegállítási jog által a bécsieknek biztosított kereskedelmi monopoliomot megszüntessék. *Mayr*² és *Hóman*³ kimerítően írták meg e törekvések történetét, a melyek a magyar-cseh-lengyel kereskedelmi szerződéshez (1336), valamint számos német, cseh, sziléziai és lengyel város kereskedőinek privilegizálásához vezettek. Megteremtik azt a kereskedelmi utat, a mely Kölnből kiindulva Nürnbergben, Prágán, Brünnen át északról megkerüli a Dunát és Béccset. Egy időben azon fáradozik a magyar korona, hogy Jaderának (Zára) támogatása által

¹ V. ö. *Mayr Th.*: Der auswärtige Handel des Herzogthums Österreich im Mittelalter. 1909. (A bécsi árúmegállító jogra).

² *Mayr* i. m. 29. s. kk. 1.

³ *Hóman* a Fejérpataky-Emlékkönyvben passim.

délről is függetlenítse a magyar behozatalt Bécestől. A bécsiek e kellemetlen verseny hatása alatt — mit is tehettek egyebet! — lényegesen enyhítettek árumegállításuk praxisán, hogy a «vendégeket» el ne riaszszák a várostól. Hallgatólagosan megengedik, túriks, hogy vendég (nyugati kereskedő) és vendég (magyar) közt közvetlen üzletkötések létesüljenek.¹ Maradt számukra így is még haszon elég. A bécsi kereskedelem eddigi passivitásából kilép s különösen az ausztriai termények (bor nyugatra) és iparcikkek árúsítását kezdi meg nagy arányokban. Elveszti ugyan a kereskedelem főczikke, a nyugati textilárúk, közvetítésének hasznát, de eredményesen menti meg Bécs világpiaczi jellegét. A magyar privilegiumok hatása nem abban mutatkozott, mintha az új kereskedelmi utakon valami szokatlanul nagy forgalom keletkezett volna, hanem abban, hogy Bécs engedett «jogaiból».²

A XIV. század második felében Magyarországon is változik valami. Megszületik a magyar nagykereskedő, a

¹ Mayr i. m. 74. s kk 1., 111. s kk. 1.

² A kölni kereskedelmi összeköttetésekről írt értekezésemben még annak a véleménynek adtam kifejezést, hogy a kölniek Csehországon át közvetlenül Pozsonyba szállították posztóikat a husszita-mozgalom kitöréséig (körülbelül 1420. évig). E véleményt az azóta felfedezett oklevelek alapján oda kell most módosítanom, hogy a cseh út a dél- és nyugatnémet kereskedőkre csak virtualiter állott fenn, vagyis lehetőségként arra az esetre, ha a bécsiek a magyarokkal való közvetlen üzletkötést (Bécsben) megakadályozták volna. E véleményt arra az észlelésre építettem fel, hogy a kölniek ugyanakkor tűnnek el Pozsonyból, a mikor a husszita-mozgalom járatlanná teszi a cseh utat. Azonban beláttam, hogy a két jelenség között közvetlen okozati összefüggést megállapítani nem lehet. Azok a kölniek, a kik 1420-ig Pozsonyba jöltek, nem hoztak árukat magukkal, csak követeléseik behajtását szorgalmazták. Ezt világosan bizonyítja a Haymbach-féle 1418. évi cessió, a melyből kitűnik, hogy a két leggyakrabban említett kölni czég keleti üzletének székhelye Bécs volt. A kölniek eltűnése valószínűen a kölni kereskedelem belső szervezetének változásával, a melynek itt utánajárni a téma keretén túlesik, függ össze.

«kalandos» kereskedővállalkozó.¹ A magyar aranyeső a városokat s polgárságuk felső rétegét gazdaggá teszi. A városok benépesülnek, kiépülnek; a városi birtokarisztokrácia járadékokhoz jut, a készpénzjövedelem mindnagyobb része lesz a polgári összjövedelemnek. Külföldről tanult és pénzes elemek (olaszok, svábok, flamandok) vándorolnak be és telepednek le. I. Lajos céltudatos várospolitikája fejleszti és szilárdítja a magyar kereskedelmi góczpontok művelődését.

A városi jómódúak rétegét (a mely egyúttal a várost kormányozza) hatalmába ejti a vállalkozás szelleme. Mennél több pénz jut a forgalomba, annál több alkalom és ürügy nyílik a nagy kalandra, a «grosse aventure»-ra, annál több pénzt fektetnek kereskedelmi vállalatokba. A magyar czivis már nem várja be otthonában az idegen kereskedőt, de maga jár az idegen áru, elsősorban posztó után, maga kezdi azt importálni. Persze, e téren gyengék erői és tapasztalatai s így szívesen látja, ha az a hely, a hol ő az idegen árut beszerzi, közel esik hazájához. Nálunk nem létezett oly szervezet, a mely a német hanzára hasonlított volna, a magyar kereskedő a távol külföldön nem talált otthonát és nem részesült védelemben. A magyar, jelesül a budai, pozsonyi, soproni stb. kereskedő a legújabb korig Bécsen vagy Brünnen stb. túl nem jutott s a nyugati posztókereskedő árúját Magyarország határáig szállította, elsősorban Bécsbe. Kevés kivétellel ott találkozik magyar üzletbarátjával, ott vásárol tőle a magyar kereskedő, a kit a déli útvonaltól a török veszedelem, a cseh-morva úttól pedig a husszitizmus kergetett el. A bécsiek előzékenysége azután nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a magyar kereskedő Bécset egyedüli kedvelt külföldi piacának tekintse.

Ezt az alakulást mutatják a pozsonyi adatok. Nyugati kereskedő áruval nem jelent meg soha Pozsonyban, a bécsieken (és mint a pozsonyi harminczadkönyv tanúsítja, az *északnyugati* Breslouiakon) kívül. A kölni, nürnbergi, re-

¹ E kereskedőtypusról l. *Sombart* i. m.-ban a középkori kereskedelemről írt fejezeteket.

gensburgi, augsburgi stb. kereskedők Bécsben lépnek üzleti összeköttetésbe a pozsonyi kereskedővállalkozókkal, a magyar aranyat Bécsben várják be. Ez a jelenség oka annak, hogy a külföldi kereskedelemtörténet mindeddig oly keveset foglalkozott a magyar kereskedelemmel. Miután a legtöbb esetben hitelokmányokon vagy adásvételi szerződéseken, nyugtákon stb. az üzletfelek hazáját nem tüntetik fel, a legtöbb magyarországi kereskedőnek pedig a középkorban német vagy latin neve volt, az üzleteket pedig külföldi vásárhelyen kötötték, a külföldi emlékekből nem lehetett megismerni azt, hogy az üzletfél magyar s az üzlet magyar importra vonatkozik.¹

Az üzleti kötések rendszerint nagy összegekre szóltak. A pozsonyi forrásokban megörökített összegek meglehetősen felülmúlják a középkori kereskedelmi kötések eddig ismert átlagos nagyságát. A kereskedelemtörténet modern írói jelentős üzletnek tartanak olyat, a mely 300 aranyforintról szól. Ha a fentközölt adatsort megtekintjük, úgy azt látjuk, hogy a 156 tétel közül (recte 155, mert a Haymbach-Wertheim-féle cessió adósjegyzék összegét külön kell szemlélnünk)

50—100 aranyforint közti összeget	—	—	28
101—200	«	«	41
201—300	«	«	33
301—500	«	«	26
500—1000	«	«	24
és 1000 aranyforint felüli	«	—	3

tétel tüntet fel. A pozsonyi összegek nagyságára nézve azonban még tekintenünk kell azt a körülményt, hogy a városkönyv és a telekkönyv összegeinek túlnyomó része nem az illető üzletkötés eredeti összegével, hanem azon maradvánnyal azonos, a melylyel az adósok a fizetési határidőn túl hátralékban maradtak, úgy hogy perre, illetve biztosítási végrehajtásra került a dolog. Hogy ilyen hátralékok mily nagyok voltak

¹ V. ö. erre nézve pl. a Haymbach-cessió adósjegyzékét, a melyben egyetlenegy adós hazája sincs feltüntetve.

egyes esetekben, azt a nürnbergi Aichelperger vagy Paumgartner czégek telekkönyvi feljegyzésein kívül bizonyítja a Haymbach-Wertheim czégek adósjegyzéke, amelyben a következő pozsonyi adósok szerepelnek :

Andre Treletsch	2400
Jörig Schökkestorffer	1900
Andre aus der Schüt	1200
Jacob Walich	500
Wernhart von Wurkartzelle	500
Ulrich Dawher	450
Hans Kiemer	400
Janusch Hüppel	300
Dietreich flaischhacker	150
Friedr. Haberstorffer	130
Niklas Kaynperger	130
Kaspar Ventoir	108
Conrat Chitzmagen	80
<i>Pozsony városa</i>	80

aranyforint hátralékkal.

E számok a magyar posztóbehozatal jelentőségét fényesen dokumentálják. Világos, hogy ott, a hol a hitelezett összegek hátralékai oly nagy összegekre rúgtak, a tényleges forgalomnak, a melyben a középkori hitelviszonyok fejletlensége miatt a hitelüzletek csak relative jelentéktelen szerepet játszottak, rendkívül nagyoknak kellett lennie s hogy így nem túlozunk, ha azokat az aranyforintösszegeket, a melyek a XIV. század vége óta a szállított posztó vételára fejében Magyarországból évről-évre a Nyugatra vándoroltak, százezrekre becsüljük.

Bizonyítékaink elemzését így befejeztük. Bizonyítani kívántuk, hogy a későközépkori magyar aranytermelés singularis nagysága a középeurópai korai kapitalizmus kialakulására döntő befolyást gyakorolt. E befolyást a világkereskedelem egy fontos ága közvetíti, a mely a nyugati textilárúkat, jelesül posztókat, keletre, Magyarországra szállítja s ennek fejében nagy aranyösszegeket von ki hazánkból. Ausztria és Németország nagy városai, Bécs, Köln, Nürnberg, Augsburg, fényük, kulturájuk fejlesztésének anyagi

eszközeit így nagyrészen hazánkból kapták. Ismervén a városok nagy befolyását a középkori politikai viszonyokra, ismervén továbbá azt a döntő hatást, a melyet a forgalomba került készpénz a népesség adózóképességére, ez pedig az állam háztartására gyakorol, felismerhetjük azt a jelentős, bár passiv szerepet, a mely Magyarországnak aranytermelése révén nemcsak a középeurópai gazdasági, de a politikai viszonyok alakulásában is jutott.

KOVÁTS FERENCZ.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A középkori írástörténet egy új elméletéről.¹

Az általános történeti felfogás nagyon nehezen coordinálja időben az egyes középkori államok történetének phasisait és homályosak előtte a szálak, melyek egyik nép culturájából a másikéba átvezettek.

E hibának alapja kétségtelenül forrásainkban van, melyek túlnyomó részben szűkebb érdeklődési körrel bíró emberektől származnak, s kevés kivétellel igen kevés, vagy semmi figyelmet nem szentelnek az internationalis vonatkozásoknak. Igen gyérek az ezekre vonatkozó actaszerű források is; a XIII. századot megelőzőleg alig van pl. diplomatiái levelezésünk, pedig ma bizonyos, de természetes is, hogy a korábbi középkor politikai életében a külpolitikai szempontoknak — persze, kezdetleges formák közt — igen fontosaknak kell lenniök, s az ily természetű források kétségtelenül főleg azért hiányoznak, mert ez időben az írásbeliség — közönségesen szólva — kiment a divatból. Meglévő forrásaink elsősorban az államok belső politikájával, egyházi viszonyaival, belső és külső háborúkkal foglalkoznak, azzal, a mi feltűnést kelt, sensatiós. A nemzetek közti békés érintkezés — fejedelmi házasságokat ünnepélyes formájú követségeket mellőzve — alig érdekli őket, tán még kevésbbé a culturának azok a jelenségei, a melyek mindenütt megvoltak, kisebb-nagyobb eltérésekkel, a fejlődő civilizationnak azok a látszólag jelentéktelen vívmányai ruházat, fegyverzet, bútortzat, étkezés s a mindennapi élet ezer más terén, a melyek gyorsan, de feltűnés nélkül terjedtek Európa egyik sarkától a másikig, mint valami jótékony járvány. S ha középkori történetíró idegen nép szokásairól, erkölceiről tudósít, nem az általános vonásokat kapjuk tőle — hisz minek beszélt volna saját népének olyasmiről, a mit

¹ Hajnal István: Írástörténet az írásbeliség felújulása korából. Budapest, 1921. 8°. 23 táblával.

az otthonról amúgyis jól ismert — hanem kikapja a felötlőt, curiosust, sensatiósat, a mi idegenszerű volt neki és honfitársainak, de a mi — nagyon meglehet — a leírt idegen népnél sem jellemző vonás, de szokatlan, kivétel. Gondoljunk arra, micsoda képet adnak a honfoglaláskori nyugati írók, vagy még a széles látókörű Freisingi Ottó is a magyarról. Ezek a nemzeteket élesen megkülönböztető külsőségek azonban átmentek a közfelfogásba, jobban, mint a civilizáció elemei közös voltának a tudata, s erősen befolyásolták még késő századokban is különösen a tudományos előadást. Ehhez járult, hogy az elmúlt század erősen nacionalista történetírása ugyancsak élesen elkülönítette egymástól az egyes nemzetek történeti fejlődését, s megvolt a hajlam, hogy a nemzeti civilizációk sui generis, autochthon jellegét túlzottan kidomborítsák. S míg elismertük, hogy a középkor az universalis, sok tekintetben internacionalis eszmék kora volt, úgy képzeltük — legalább nagyon sokan — hogy ezeknek az egyetemes és mindenütt azonos eszméknek a hordozói, a középkori népek egymástól merőben idegen, izolált, sok tekintetben eltérő, sőt ellentétes politikai és kultúréletet éltek, s az egyes nemzetek közt szerves, élő, benső kapcsolat alig, vagy egyáltalán nem volt.

Igaz, hogy a nemzetközi érintkezés igen bajos volt abban az időben, még ha nem tekintjük is a sűrű hadi állapotot, meg a járványokat, már csak technikai szempontból is. Míg egy barcelonai, vagy genovai hajó eljutott Konstantinápolyig, valóság-gal Odysseiat élt át. És megsokszorosodtak a veszélyek, a mikor az utat szárazföldön kellett megtenni, mondjuk, Vlnától Budáig. De ezek a veszélyek, itt-ott még több is, megvoltak pl. az ókorban, s mégis az antik civilizáció egyetemes, nagyjában egyforma voltát nem tagadjuk, csupán az érintkezési nehézségek alapján. Azt sem tapasztaljuk, hogy az utazás veszedelmes volta lényegesen csökkentette volna a harcos vagy a kereskedő vándorló hajlandóságát. Ha olvassuk pl. a latin kelet krónikáit, Muntauert, a Gestes de Chiproist, vagy a moreai krónikát, szinte az a benyomásunk, hogy minden veszély ellenére akkor az emberek nomádabb természetűek, kalandvágyóbbak voltak s viszonylag többet utaztak, mint ma. Ez persze megint optikai csalódás. De az bizonyos, hogy missionárius, lovag, kereskedő, megfordult a legsötétebb időkben a legvadabb tájakon is, a germán keresztény civilizáció sphaerájába eső államok pedig állandó, sűrű és meg-

szakíthatlan érintkezésben állottak egymással, legalább is a középkor második felében. Kicsérélték vérüket, anyagi és intellektualis kincseiket, s ami a nemzetközi érintkezés eszközeihez tartozott, mint pl. az írás, nem lehetett lényegesen különböző ennek a kultúrközösségnek különböző vidékein.

Ma ennek a kultúrközösségnek az örökösei mindenütt egyforma latin írást használnak. Vannak egyéni eltérések sajátságok, néha igen lényegesek, de szó sem lehet arról, hogy nemzetek vagy birodalmak szerint különböző írástípusokat különböztethetne meg egy új Mabillon, a régi palaeographia scriptura Langobardica, Francogallica, Visigothikájának mintájára. Kivételt egyedül Németország tesz, a mely részben még ragaszkodik a maga gót írásához. A modern írás is állandóan fejlődik, bár lassan. Mégis szembetűnő a betűtypusok változása, ha pl. az ötvenes évekből való levelet hasonlítunk össze egészen modern írással. Ezekről a szemünk előtt végbemenő változásokról még senki sem állított össze táblákat, mint a hogy általában az újabbkor palaeographiai, vagy mondjuk írástörténeti feldolgozásához még igazán csak az első lépések történtek meg. De ilyen segédeszközök nélkül is meg lehet állapítani, hogy átlag 50—60 év alatt sokat változott az írás. Tudomásommal azonban még senki nem állította, hogy ez az írásfejlődés — mely nagyjában mindenütt egyöntetű — a fehérhaj civilisatiójának valamely góczpontjából kiindulva, lassan terjedne tovább és távolabb eső, a kultúra peripheriáján fekvő országokban csak nagyobb időköz múltán mutatkoznék. A legkülönbözőbb kultúrnépek rendkívül, élénk rendszeres és gyors érintkezés mellett az írásdivatok fellépésében nagyobb időbeli külsőségek alig volnának feltételezhetők.

Más a helyzet a középkort illetőleg. Szinte tudományos közvélemény — s ez a vélemény, úgy látszik, Wattenbachra megy vissza — hogy a középkor virágkorában is átlag félszázad teltt bele, míg egy új írásforma, divat, a keresztény-germán civilisatió centrumából, ez esetben Franciaországból, eljutott a keleti szélekre, Ausztriába, Lengyel-, Magyarországra. Ezt az magyaráná, hogy az új írásformák szomszédról-szomszédra terjedtek, az érintkezés pedig még határos területek között is lassú és ritka volt. Nem tudok róla, hogy e hypothesis igazolását valaki megkísérelte volna összehasonlító írásvizsgálat alapján, bár az utolsó félszázadban igen sok fac-simile, fényképgyűjtemény jelent meg, a mi az ilyen vizsgálódást lényegesen meg-

könnyítette volna. Igaz, ezek a facsimile-gyűjtemények igen nagy teret szenteltek viszonylag a nem praktikus czélokot szolgáló könyvírásoknak, a melyek conservatívebb természetüknél fogva a szóban forgó kérdés megvilágítására kevésbé alkalmas anyagot szolgáltatnak. Mégis nemcsak sajnálatos, de föltűnő is, hogy a modern palaeographiai monographiák csaknem kizárólag egyes zárt egyházi vagy világi territoriumok írásfejlődését veszik csupán vizsgálat alá, azon belül állapítják meg az írástypusok, íróiskolák egymáshoz való viszonyát és fejlődését. A Wattenbach-féle tanítás pedig benne volt a levegőben, hirdették és hitték, a nélkül, hogy bárkinek eszébe jutott volna komoly összehasonlítás alapján kritisálni. Hisz oly egyszerű és annyira plausibilis volt!

Hajnal István aztán a fiatalság magyaros bátorságával vágott neki a problémának. Eszközei hiányosak voltak. A budapesti és bécsi levéltárak anyaga mellett felhasználta a nagyobb közkezen forgó facsimile gyűjteményeket, a hol, a mennyire anyaga engedte, főként a francia eredetű darabokra igyekezett tekintettel lenni. Felhasználta végül a gazdag bécsi Mitis-féle gyűjteményt, s ezek alapján iparkodott a Wattenbach tanítását összehasonlítással megvizsgálni. Kihagyva a közbeeső német és svájci területeket, meg Itáliát, melynek írástörténete sok tekintetben független a többi Európától — épp úgy, mint Angliáé és a spanyol félszigeté — a francia s a keleti területek, Ausztria és Magyarország írásait hasonlította össze az írásbeliség felújulása korától a XIII. század második feléig, a mikor t. i. az európai civilizáció már többé-kevésbé modernebb vonásokat kezd felölteni. És épen az ellenkező eredményre jutott, mint Wattenbach. Azt tapasztalta, hogy az egyes modernebb, megújított betű-typusok, s az írás különböző technikai fogásai jóformán egyidőben lépnek fel Közép-Európa különböző területein, s ha van valamelyes időbeli eltérés, ez legfeljebb évekre, semmi esetre sem évtizedekre tehető. Ezt az eredményét összehasonlításra igen alkalmasan megválogatott írásmutatványokkal igazolja, egyidőből, néha ugyanazon évből közölve francia, osztrák és magyar eredetű írásokat. Ezek az összeállítások beszédesek, meggyőzőek. Egyidőből való francia s magyar írások néha oly csodálatosan hasonlatosak, mintha ugyanegy kézből származnának. És a szerző alapos palaeographiai megjegyzései arról is meggyőznek, hogy ezek az egyezések nem lehetnek véletlenek: a fejlődés valóban egytempóban haladt e különböző országokban. Ez ellen nem bizo-

nyítana semmit az sem, ha valaki rászánná magát és összegyűjtene egy sereg írást, a melyek ép annyira különbözőek, mint a mennyire egyezők az itt közölt próbák. Mert hiszen az bizonyos, hogy nem minden író-ember ment át egyidőben a fejlődésnek ugyanazon phasisain. Mindenesetre a praktikus czélokot szolgáló, mindennapi használatra szánt, elsősorban oklevélíráások mutatják főként a fejlődésnek ezt az egyöntetűségét. A könyvírást illetőleg nem jutott ilyen eredményhez a szerző. De a Wattenbach-féle elméletet az oklevélíráásra vonatkozólag megdönti az a tény, a mi a szerző által összeállított íráspróbákból nyilvánvaló, hogy t. i. ugyanazon időben a legkülönbözőbb, távoleső vidékeken akadnak írók, kik ugyanolyan újításokat léptetnek életbe az írás-technikában, betűformákban, s azokat következetesen használják; ha mindjárt a fejlődésnek ez az egyöntetűsége csak csekélyebb számú íróra mutatható is ki. Pedig a szerző összeállításából az a benyomásunk, hogy ezek az egyezések nem sporadikusok, kivételesek, de meglehetősen általánosak, s vegyük hozzá, hogy ez íráspróbákat kétségtelenül könnyűszerrel lehetne szaporítani.

Egyáltalán nem hiszszük, hogy Hajnal munkájával az idevágó kutatások le lennének zárva, ellenkezőleg egyelőre inkább csak cél kitűzésről lehet szó, az irány meghatározásáról, amerre a kutatásnak a jövőben haladnia kell. Csak két példával magyarázom, miért nem tekinthetem e kutatásokat lezártak, a mint-hogy tudtommal maga a szerző sem tekinti annak. Az ő tétele szerint ugyanis az úgynevezett Közép-Európa, hozzá számítva Franciaországot, egységes írásterület volt, vagyis az írásfejlődés ezen a területen nagyjában egyöntetűen és egytempóban történt s a fejlődés phasisai csaknem egészen pontosan egy időbe estek. Kihagyta azonban szerző vizsgálódásaiból eleve és szándékosan a tulajdonképeni Ausztrián kívüli Németországot, ezt a nagy területet, mely kultúrájánál fogva Franciaország mellett legalkalmasabb volt arra, hogy önálló, független jellegű írásfejlődésnek legyen hazája és kiinduló pontja. Ilyen önálló írásfejlődés, tudjuk, Németországban nem volt, még sem menthetjük fel a kutatót a feladat alól, hogy a XII—XIII. századbeli írásokat megvizsgálja. Annyival kevésbé, mert az eddigi német kutatás kedvvel mutatott ki önálló íróiskolákat, sőt írástartományokat, részben kolostorokhoz, részben territoriális, főként egyházi kanczelláriákhoz rögzítve. Mindenesetre, ha volt ország, a hol ily önálló írástartományok élhettek és fejlődhettek, az Németország

volt. Feltétlenül szükséges lesz tehát az íróiskolák, írótartományok szerepét és jelentőségét összehasonlító íróvizsgálat segítségével tisztázni, mielőtt a tételt a fenti terjedelemben aggály nélkül elfogadhatnók.

Másképp, bár a szerző mindenképpen valószínű tétele szerint az írásfejlődés Franciaországban és pl. Magyarországon ugyanazon utakon haladt s az egyes phasisokat nagyjából azonos időpontban érte el, annyi különbséget ez országok írásfejlődésében Hajnal is concedálni látszik, hogy az egyes újítások e különböző helyeken egyidőben lépnek ugyan fel, de úgy tetszik. Franciaországban mindig korábban constatálható ez újítások szélesebb körű elterjedése. Míg tehát egy újítást nálunk csak a legelőkelőbb, királyi, királynői kancelláriák emlékein tapasztalunk, ugyanakkor az Franciaországban már harmadrendű oklevél kiállítók írásain, abbatialis, seigneurialis okleveleken is fellép. Szerző részben tán erre a jelenségre támasztja tétele másik részét, mely szerint az írástanítás s egyúttal a technikai újítások tűzhelye, otthona a párisi egyetem volt, s onnan áradtak szét az azonos képzettségű scriptorok Közép-Európa különböző területeire. Ha ez igaz, a fent említett jelenség meg volna magyarázva. Franciaországban kétségtelenül sokkal több diákja maradt meg az egyetemnek, mint a mennyi külföldre, pl. Magyarországra került. De a tételnek ez a második fele, mely szerint az említett terület azonos írásainak bölcsője a párisi egyetem, merészebb és kultúrhistoriai tekintetben még nagyobb jelentőségű, mint az első, a mely Wattenbach hibás tanítását corrigálja. Épen ezen jelentőségénél fogva mindent el kell követni a jövő kutatóinak, hogy tisztázza a kérdést, vajon azon oklevél kiállító fórumoknál, melyek kiadványai legpontosabban megegyeznek a francia írástudás termékeivel, találunk e olyan egyéneket, a kik a párisi egyetemről jöttek, vagy annak hallgatóival, tanáraival szorosabb érintkezésben voltak? Ez természetesen csak igen ritkán sikerülhet, de ha valaki való erre a munkára, épen Hajnal az, a ki IV. Béla kancelláriájáról oly alapos és talpraesett tanulmányt írt. Ha sikerül csak néhány esetben párisi műveltségű kancelláriai alkalmazottak jelenlétét kimutatni ott, a hol az írásbeli újítások fellépnek a szerző elmélete erős bizonyítékokhoz jut. És az igazat megvallva, az elmélet ezen részének szüksége is van ilyen bizonyítékokra.

A szerző szerint ugyanis a közép-európai írásfejlődésnek ez

az egységes jellege abban leli magyarázatát, hogy a párisi egyetemen a következő tanulmányok előkészítéseken, illetve a jogi oktatás kiegészítő részeként tanították a praktikus oklevél-írást. Az idegen származású hallgatók elsajátítva az itt tanított, folyton fejlődő írást, magukkal vitték azt távoli hazájukba, hol magasabb képzettségük miatt nagy tekintélynek örvendő jelentős állásokba kerültek, vagy az előkelő kancelláriáknál, hol épen az ilyen jogi és praktikus képzettségű emberek voltak kapósak, vagy a káptalanok, conventek kebelében működtek mint tanítók, illetve oklevélírók. Ezeknek a párisi műveltségű papoknak a hatása mutatkozik azután egykorú okleveleinken.

E szerint Közép-Európa egész XII–XIII. századbéli írásfejlődését a párisi egyetem dictálta. Ez magában nem lenne meglepő állítás. Ha a jogtudomány, theologia, philosophia követhette századokon át a párisi irányítást, úgy tetszik, nincs semmi ok, miért ne lehetett volna ez ugyanúgy az írástudomány terén. A különbség azonban szembeszökő. A jogot, theológiát, philosophiát kevesen művelték, oklevelet azonban sokan írtak, nálunk is, de még inkább Németországon. Igaz, szerző sem állítja, hogy minden oklevélíró szükségszerűen Párisban tanult; sőt valószínűleg csak a kisebb részük. De azt mégis fel kell tételeznünk ezek szerint, hogy a párisi egyetemet a XIII. századtól kezdve állandóan látogatta egyszerre több magyar ember is, mert csak sűrűbb érintkezés mellett valószínű, hogy akkora hatást tudtak volna gyakorolni hazájuk írásfejlődésére.

Nem tagadjuk, hogy ez lehetséges, sőt valószínű, bár ez esetben a kulturális, tudományos érintkezésnek sokkal intenzívebbnek kellett lenni, pl. Magyarország és Franciaország között, mint a minőnek eddig feltételeztük, meglévő emlékeink alapján. Mert az bizonyos, hogy ebben a korban sem a párisi egyetem chartulariuma, sem hazai emlékeink alapján ezt a rendszeres, állandó és sűrű érintkezést meg nem állapíthatjuk adatszerűen. Sőt komoly okok szólnak a mellett, hogy ebben az irányban kételyeket tápláljunk. A XIV. században kétségtelenül volt oly élénk az érintkezés hazánk és Franciaország között, mint az előző két században. Az 1309-iki budai zsinat pedig előírja, hogy minden érseki iskolában legyen egy kánonjogban jártas pap, minden püspöki iskolában pedig az artes liberales egy mestere.¹

¹ Fejér C. D. VIII/5. 49. s k. l.

A zsinat itt kétségtelenül a józanul egyáltalán támasztható legmagasabb követelményekkel lépett fel, ezek a követelmények pedig vajmi szerények, ha Magyarországon annyi párisi végzettségű pap volt, a mennyit Hajnal elmélete feltételez. Még szomorúbb következtetéseket vonhatunk Nagy Lajos és Erzsébet királynénak 1345-ben VI. Kelemen pápához intézett leveléből, a mely szerint bár arra Magyarországon a schismaticusok és pogányok miatt az országtanácsban is nagy szükség lenne, mégis hazánk világi és szerzetes papsága között már régóta egyetlenegy theologiai magister sincs.¹

Igaz, az oklevélíróknak nem kellett magistereknek, vagy akár csak baccalaureatusoknak lenni. A legtöbb hallgató bizonyára csak egy-két évig tartózkodva Párisban, csupán az elemi, technikai ismereteket sajátította el, így a modern írást. Annál az óriási jelentőségnél fogva azonban, a melylyel ez a kérdés egész középkori kultúrtörténetünkre nézve bír, feltétlenül szükséges, hogy ez irányban lehetőleg részletes kutatások történjenek. Az én véleményem szerint, a mely igaz, inkább csak egyéni benyomás, nem is feltétlenül szükséges, hogy akkora súlyt helyezünk a párisi egyetem szerepére. Végre is az érintkezést Közép-Európa népei között nem csupán egyetemi hallgatók tartották fenn; számtalan apró szál, ma már ki nem mutatható csatorna közvetítette nyugat művelődését hazánkba.

De akár hogyan is, bizonyos, hogy Hajnal István könyve igen bátor, határozó lépés az írásfejlődés történetírásában, s a magyar kultúrtörténet szempontjából is. Eredményeivel egészben egyet is értünk. De szeretnők, ha az előbb elsorolt szempontok nem csupán az író, de más kutatóinkat is arra indítanák, hogy a felvetődött kérdéseket behatóbban vizsgálják meg. Rendszeres kutatás nem csupán írástörténetünkre, de egész középkori művelődésünkre merőben új fényt vethet esetleg. Ezt a kutatást a szerző leghivatottabban végezhetné el és nem valószínű, hogy az eredmények itt felállított tételét lényegében igazolni fogják.

PATEK FERENCZ.

¹ Békefi : A pécsi egyetem, 31. l.

A simancasi spanyol állami levéltár magyar vonatkozású anyaga.¹

A Magyar Történelmi Társulat részéről tavaly február havában ért a megbízás, hogy a simancasi spanyol állami levéltárban a mohácsi vést követő korszaknak olyan történelmi értékű okmányai után kutassak, a melyek némi világosságot vetnének azon szomorú és kihatásaikban hazánkra, nemzeti culturánkra olyannyira vésteljes okokra, melyeknek folyamányaképpen az ország nagy része 145 évig tartó török uralom alá került.

A simancasi anyagból merítve a múlt század második felében ugyanis nagyszabású spanyol, angol, francia, belga forrásmunkák jelentek meg, a melyek remélni engedték azt, hogy tekintetbe véve a keleti s nyugati két Habsburgtestvér, Károly császár és Ferdinánd magyar király közt fennállott szoros összeköttetést, a kutatás magyar szempontból sem lesz eredménytelen.

1921 márcziusában érkeztem spanyol földre és húsvét hetének keddjén már asztalomon feküdt a simancasi levéltár első kötege.

Simancas már a római urádom idején is szerepelt Soptimancas néven, mellette vezetett ugyanis a Meridából Zaragozaig vezető köves út. A mórok alól való felszabadulás, majd az 1520-iki comuneros lázadás idején kitartott a király mellett, a miért a *siempre fiel y vencedora* — mindig hű és győzedelmes — nevet kapta. Csak 10 kilométernyire feküdvén az akkori királyi székhelytől, Valladolidtól, V. Károly alkalmasnak találta arra, hogy miként eddig mint az arabok elleni határvár a spanyol szabadságnak volt fontos védője, most az arabok uralma megdőlésével Spanyolország dicsőséges múltja documentumainak megőrzésére fordíttassék. Eme tervnek tulajdonképpen végrehajtója azonban II. Fülöp, Károly császár fia lett, a ki a Medina del Campo és Segovia melletti királyi kastélyokból Simancasba került levéltárak mellé az ország többi részeiből is elhozatta a közhasználatban nem levő régi iratokat. Utódai pedig hasonló szellemben folytatták a levéltár kiegészítését. A simancasi vár átalakítását Juan de Herrera, az Escorial építőjére s több jeles mesterre bízták, a kik a kőkoczkákból épült tornyos, négyszögletes udva-

¹ Felolvasatott a Magyar Történelmi Társulat 1922 február 16-án tartott ülésén.

ron három emeletes várnak még kettős kőfalát, vízárkát is meghagyták. Kezdetben politikai foglyok börtönéül is szolgált.

A levéltári anyag egyre gyűlt és gyűlt, s ma már 56 teremben, 90 ezer köteggben mintegy 33 millió oklevelet őriznek itt. Az 1500 előtti anyagot Madridba vitték az önálló Archivo Historico-ba. A simancasi levéltár magában foglalja az Egyházra, a királyi házra, a tartományokra, a pénzügyekre, kereskedelemre, a tengeri és szárazföldi hadseregre, az igazságügyre vonatkozó iratokat s a királyi kancellária, helyesebben mondva a királyi tanács, mai értelemben a külügyminiszterium levelezését. Ez utóbbinak Estado – állami rész – a neve. Ezen Estado az európai országok szerint oszlik fel, pl. Róma, Venezia, Allemania (beleértve Magyar—Német—Lengyelországot—Ausztriát) stb. Ezen részek kötegei, egy-egy köteg egy-egy évnél felelően meg. az illető országban székelő spanyol követek jelentéseit, a jelentéshez mellékelte más okmányokat, magánleveleket stb. tartalmazzák.

A külföldiekre csakis ezen Estado rész bír fontossággal, mert a külfölddel való kapcsolat emlékei csakis itt vannak meg.

Előttem már három magyar tudós járt Simancasban: Fraknói Vilmos és Ballagi Aladár a XV. századba eső anyag után kutattak. A harmadik volt Thallóczy Lajos. A Magyar Tudományos Akadémia külföldi levéltárakból szerzett másolatai között is van három hatalmas köteg, de ezek a spanyol külügyi levéltárnak csak a Németországból beérkezett követjelentések s egyéb iratok magyar vonatkozásait tartalmazzák. S bár ezen akadémiai másolatok már egymagukban is meglepő gazdagok, azért a simancasi anyagot korántsem merítik ki, sőt annak meglehetősen kisebbik részét alkotják. A mi annál is inkább érthető, mert V. Károly politikájának súlypontja nem a bécsi udvarban nyugodott, s így a magyar-török kérdésre vonatkozó diplomáciai tárgyalásokról szóló jelentéseket sem kereshetjük itt.

A mohácsi vész idején Európa politikájába tulajdonképpen csak négy hatalmasság szólhatott bele: a pápa, a velencei köztársaság, a francia és spanyol király. Anglia távol esett a kereszténységet végigsöpréssel fenyegető török veszedelem színterétől, Németország pedig a hitújítással járó benső mozgalmakban morzsolta szét nagy erejét.

Mint hogy a francia udvarnál tartózkodó spanyol követek jelentéseit Napoleon óta Párisban őrzik, azért figyelmemet egyedül a római s velencei spanyol követek írásaira, meg a vallado-

lidi királyi kancelláriából küldött válaszokra, utasításokra fordítottam. Úgy számítottam ugyanis, hogy akár közvetlenül érintik az események Rómát, akár pedig csak csendes szemlélője azoknak, mint a kereszténység központjában, összefutnak a szálak; Velence pedig, ez a kalmár állam, nem fogja múltját megtagadni, s közelebb esvén a magyar hadiszíntérhez, tengerparti fekvését újabb gazdagodásra fogja felhasználni s így mindenestre nagy politikai szerepe lesz, hiszen az előbbi évtizedekben is a pápák ellenlébasának bizonyult.

A mohácsi csatavesztés, II. Lajos pusztulása sokkal nagyobb befolyást gyakorolt Európa történetére, mint gondolnók. Károly császár már 1524-ben komoly összeköttetésben állt Xaka Ismail Sophy perzsa királylyal. Közös tervük volt, hogy a törököt egyesült erővel úgy az Aegæi-tenger felől, mint Perzsiából indulva egyszerre támadják meg 1525 áprilisában. A lassú, de biztos győzelmi lépésekben Magyarországhoz közeledő török csapatok így természetesen kénytelenek lettek volna saját határaik védelmére visszatérni. Ámde Károly császárt e terv gyors végrehajtásában visszatartá az I. Ferencz francia királylyal viselt háború, mely Károly győzelmével végződött a paviai csatában s befejezést nyert az 1526 január 14-én kötött madridi békében.

Ez a győzelem volt Károly császár veszte. I. Ferencz elfogadta ugyan a teljesíthetetlen feltételeket, de alighogy két fiát túszként hagyva a császár kezében, francia földre ért, már elhatározta magát arra, hogy az esküt, melyet vasököllel csikartak ki belőle, megtartani nem fogja. Legkevésbé pedig azt, hogy jelentékeny csapatokkal támogassa a császárt a török elleni hadjáratában. S mert Károly a milánói hűbért is elfoglalva tartotta, hajlandóságot a visszaadásra pedig nem mutatott, mi sem volt könnyebb a francia királynak, mint még ugyanezen év május 22-én megkötni a cognaci szent ligát, melynek tagjai: VII. Kelemen, I. Ferencz, a velencei Signoria s Sforza elhatározták a császár világhatalmi törekvéseinek letörését. Róma megtámadása immár küszöbön állt, midőn Mohács gyászos híre az örökvárosba s Nyugateurópába ért.

A Magyarországra vonatkozó eddigi gyér adatok ettől kezdve már gyors és szapora levélváltássá nővik ki magukat. A császár granadai irodájában csak november 26-án mintegy 29 levelet állítanak ki a spanyol főpapokhoz és városokhoz hazánk megmentése érdekében. Az első két hét alatt 33 ezer arany gyűlt egybe,

sőt Santiago de Compostella város mindenét fölajánlá a kereszténység védelmére. Komolyabb actiora azonban nem került sor, mert a császári hadak rettenetes dúlást végeztek Rómában, a pápa futni volt kénytelen. A keresztény világ egyházi és világi feje küzdött egymással, egészen természetes tehát, hogy a török veszedelemről megfélekedtek. A józan belátás és megértés azonban győzedelmeskedett a szenvedélyeken, de csak mintegy két év múltán 1529-ben Péter-Pál napján a barcelonai egyezményben, a melyben a pápa ellenmondott a cognaci ligának, a császárral szövetségre lépett s kötelezte magát a török ellen adandó segítségre. Bár e nagy változás leginkább Miguel Mai, a merész fellépésű, sőt vakmerő, rettenhetetlen akaratú spanyol követnek tudható be, a ki rövid római időzése alatt is állandó rettegésben tartá a Mediciék közül származó VII. Kelelent, a pápa politikai irányváltozása mégis komoly elhatározás volt s maradandónak ígérkezett.

A caëni érsek, mint rendkívüli követ Rómába ment, hogy a pápával Magyarország megsegítése ügyében részletes tárgyalásokat folytasson. A magyar kérdés azután már le sem került a napirendről. Miguel Mai, majd Musetula, később Marques de Aguilar követeknek alig van jelentése, a melyben hazánk sorsáról ne lenne szó. 81 ilyen jelentést sikerült összegyűjtenem az 1529—1541-ig terjedő időre, s ezeknek is $\frac{3}{4}$ -része az első öt esztendő történetét világítja meg.

A római követjelentések különösen két szempontból fontosak. Mindenekelőtt azért, mert bár a római spanyol követek állandóan szoros összeköttetésben álltak, nemcsak a Szentszéknél levő többi követtel, a mi már egymagában is roppant gazdaggá teszi a jelentéseket tartalmi tekintetben, hanem főleg mivel értesüléseik eredeti forrásokból származván, hitelesség szempontjából elsőrangú történelmi értékkel bírnak. Miguel Mai és társai még a nagy viharra válással fenyegető spanyol-francia diplomatai conflictusok előnapjain is módot és alkalmat találnak arra, hogy a francia követeket személyesen felkeressék s belőlük a nagy titkokat jószerével kivegyék. Nagyban hozzájárult ez a kiváló spanyol diplomaták kifejlődéséhez, a kik idők folyamán semmivel sem álltak a világhírű velencei politikusok mögött. Ügyességükkel, tudásukkal együtt nőtt tekintélyük is, a mi magától értetődőleg sikeressé tette törekvéseiket is.

E jelentések értékét emeli másodsor ama körülmény, hogy

a magyarvonatkozású anyaggal együtt festik majdnem egész Európa politikai helyzetének képét, a melyet már csak azért sem nélkülözhet a modern pragmatikus történetírás, mert e nélkül az események természetes okaira vissza nem vezethetők, s a világtörténelem összefüggéséből kitépve meg sem érthetők. Ha Európa térképén a török birodalom és Franciaország, viszont hazánk és Spanyolország között két vonalat vonunk, a keresztezési pont Magyarország területére esik. Helyénvalónak találjuk e két vonal kiindulási pontjának kutatását is, melynek mikéntjét és miértjét e négy ország két ellentétes politikai irányban fel is leljük.

Igaz, hogy a pápa és Károly császár közt Barcelonában kötött egyezség a kevés sikerrel működő s Róma városára veszt-hozó cognaci ligának a kegyelemdőfést megadta, minek eredményeképpen Ferencz francia király is békét kötött a császárral, de ez a békekötés csak a látszat szerint volt csendes meg egyezés. A hamu alatt ott lappangott a parázs s a király 1547-ben bekövetkezett haláláig nem is aludt ki soha. Sőt a békekötésnek még első évében féltő volt, hogy lángra is kap, akkor, midőn az Aegæi-tengerből az olasz kereskedelmi hajók visszavonulni voltak kénytelenek a készülődő török elől, Rómát az éhínség fenyegette s Károly császár leginkább sürgette az olasz belviszályok után immár megkezdhető török elleni actiót. Ekkor kezdik egymást érni a Rómán vagy Velenczén át a török portára tartó francia, majd a Szapolyai-küldötte magyar követek, bizalmas híreiket vivén a velencei tanácsnak is, melyet sokszor szerfölött kényes helyzetbe hoztak megbízásaikkal.

Ezeknek sorát éppen egy Frangepáni nyitja meg, a ki a páviai ütközetben is részt vett I. Ferencz oldalán. Ez a Frangepáni ment még 1525-ben a török szultánhoz, mint francia követ, a ki csak azon feltétellel ígérte segítségét, hogyha I. Ferencz a török ellen indítandó közös actióban részt nem vesz, azután meg szövetségeseivel a császár ellen visel háborút, nehogy Károly és Ferdinánd egyesült erővel Magyarországot megsegitthessék. Így vallotta ezt meg töredelmesen, bár későn maga Frangepáni VII. Kelemen pápának, a kitől megtudta Mai spanyol követ és siet jelenteni 1530 november 29-én császári urának.

A velencei spanyol követeknek, Rodrigo Niñonak, Don Lope de Sorianak, Don Diego de Mendozának nagy erőfeszítéseibe került a Signoriát bölcsőbb politikai belátásra, illetve a francia érdekszférából való kiválásra bírniok. Kemény munka volt ez, ha

meggondoljuk, hogy a nagy francziabarát Gritti András dogeval álltak szembe, a ki családja hirhedt két tagját alkalmazta követi minőségben, a kik közül az önző, nagyravágyó Alajos hazánkban nagy szerephez jutván, tüneményszerűen megfutott pályája delelőjén gyászos véget ért.

A pápai udvar nagyon jól volt értesülve a francia politika irányáról. Nem lepte meg, hogy a keresztény fejedelemhez intézett felszólítása ott visszhangra nem talált, egyedül arra törekedvén, hogy I. Ferencz semlegességét megőrizze, s ezáltal nagyobb bajnak vehesse elejét. VII. Kelemen igen bízott abban, hogy a török ellen a német fejedelmek tekintélyes csapatokkal s számottevő pénzbeli segítséggel fogják támogatni. De a pápának akkoriban igen megbízhatatlan, sőt egyenesen rossz értesülései voltak Németországról. Campeggio bíboros rózsásnak látta a helyzetet, ilyenek voltak Rómába küldött informatiói is. A német reformatióknak nem tulajdonítottak kellő súlyt, s azért úgy a mostani próbálgatás, mint két esztendő múltán 1532-ben az augsburgi kudarczot vallott. A német erőt Magyarország felsegítésére nem lehetett megmozgatni.

Mindazonáltal VII. Kelemen lankadatlan buzgalommal dolgozott tervén. Doria András vezetése mellett tengeri flottát szervez, melyhez a spanyol csatlakoznék, hogy közös erővel támadja meg a tenger felől a törököt; majd újra Perzsiára veti tekintetét, mint a hol még a legalkalmasabb visszavonulásra készíteni a Magyarország felé nyomuló hitetleneket; ő maga 100 ezer aranyat ajánl fel az első hat óra Ferdinándnak, hogy a háborút megindíthassa. Lázasan folyt a munka 1532-ben, mikor a török is nagy előkészületeket tett az új előnyomulásra; többek közt csak az olasz partoknak 200 gályát szánt meglepetésül, míg a lovas és gyalogsereg rendes kitaposott útján Magyarország felé tart. A pápa ijedtében 80 ezer aranyra emelte fel a Ferdinándnak nyújtandó havi segedelmet, annál is inkább, mert I. Ferencz határozottan kijelentette, hogy a török elleni *támadó* háborúban részt nem vesz, Velenceze meg úgy nyilatkozott, hogy a törökökkel kötött írásos békéjét semmi szín alatt meg nem szegi. Közbe jöttek, csak jöttek a török fővárosból küldött bizalmas értesítések, melyeknek egész garmadáját őrzi a simancasi levéltár. A «por letras de Constantinopla» jelzésű levelek nagyon részletesen számolnak be a Magyarország ellen küldött csapatok milyenségéről s mennyiségéről, a melyek bár alacsonyabb számúak vol-

tak, mint azt egykorú hazai íróink egyik-másika feljegyezte, a kik könnyűnek találván a tizezreket, százezrekbe csaptak át, de így is tekintélyes rajok kibocsátásáról volt szó. Ezen konstantinápolyi levelek jóval felülmúlják a szokásos avisokat; mintegy meglevenedni látjuk magunk előtt az Aegæi-tengert, melyen egyik szigetet a másik után szorít magához polypkarjaival a török, s mindjobban közeledik Itáliához.

A sok előkészület befejezéseül 1532 június havában a pápa Medici Hippolitus bíborost küldé teljhatalommal követi minőségben Regensburgba a császárhoz és Ferdinándhoz, a hová augusztus 12-én meg is érkezett. Néhány nappal előbb azonban Szolimán már Kőszeg falai előtt állt. Csak a védősereg hősie kitarásának köszönhető, hogy az őszi idő beálltával a török sereg az ország határát és Stájerországot végig pusztítva téli szállásra Belgrádba vonult.

Keleten Magyarország fölött még kétszer tűzpiros az ég, még kétszer mozdul meg a török sereg, még kétszer éli át a keresztény nyugat: Spanyol- és Franciaország a törökkel s egymással való leszámolás izgalmát, fölöttük állván a békéltető, fiait egyformán szerető Róma. Rövid ideig tartó kibékülések, török elleni fegyverkezések töltik ki az időt, a mely gyorsan múlik; a császári csapatok fegyelmetlenek, az Andrea Doria által vezényelt hajóhad futásszerűen menekül az ellenség elől. Ugyanekkor Buda 1541 augusztus 26-án végleg Szolimán kezébe jutott. Velence békét kötött a törökkel s Károly császár Magyarország felszabadításának tervét elejté. •Hiabavalónak bizonyult a nagy lelkesedés, az egyházi állam és a spanyol nép által hozott óriási anyagi áldozat: a francia politika, a német belviszály és Velence tétovázó, kétszínű játéka, kétszeres törökhöz történt pártolása csökkentették, majd teljesen kioltották Károly császár lelkében a királyi testvér ügyei iránt tanúsított érdeklődést. Ferdinánd magára maradt. Magyarország nagy része pedig a török kezében.

Mindezek részletes történetét mesteri vonásokkal írják meg uroknak a spanyol követek Rómából és Velenczéből, mely utóbbiak jelentéséből 132 darab kerül a Történelmi Társulat gyűjteményébe, úgy hogy a római és velencei követjelentések együttes száma 213. Ehhez járulnak még az ugyanezen időből származó egyéb levelek, például a császár levelei nejéhez. III János portugál király levelei, a követeknek adott utasítások, Campeggio nuncius beadványai, konstantinápolyi levelek s több ilyesfélék, melyek a

mohácsi vész utáni periodusra vonatkozóan, 1529-től 1542-ig és szórványosan, majd teljesen elszikkadva 1552-ig terjednek, s így a törökkori levelek számát 373-ra növelik.

Ezén levelek összegyűjtésével megbízatásomnak tulajdonképpen eleget is tettem, mert 1552 után már nem találtam magyar vonatkozású anyagot. Ezek után hazánk főbb történeti momentumai szerint igazodtam, különös tekintettel lévén Erdély múltjára is.

Átnéztem ugyanis a spanyol udvarban nevelkedett Rudolf korára vonatkozó kötegeket 1592-től kezdve egészen 1612-ig. Az eredmény közel 300 újabb levél, meglehetősen nagy számban Erdélyt illetőleg is. Tárgyak különösen a török ellen kötendő liga s hadjárat körül forog. A levélváltások leginkább a prágai udvar, a pápa és a spanyol király közt bonyolódnak le; szólnak a Rudolfnak adandó segélyről, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem ügyéről, a Rudolf és Mátyás közti elmérgesedett családi viszállyról. Az 1664. évi török hadjárat emlékét alig egy-két levél őrizte meg; a Wesselényi-féle összeesküvés szomorú végéről meg épenséggel semmit sem találtam. A Buda felszabadítása ideji harcokból már 24 kerül a gyűjteménybe. Köztük értékes adatokkal az ostromlók közt szereplő spanyol vitézek s halottakra vonatkozólag. Kiválik közülük Lotharingiai Károly hercegnek a spanyol királyhoz intézett és a magyarországi győzelmes hadjáratáról sajátkezűleg írt hosszú, tartalmas jelentése.

A simancasi levéltár sok ezernyi kötege közül azonban reánk magyarokra különös nagy becszel bír egy meglehetősen vékony levélcsozó, melynek felső lapjára közel két évszázaddal ezelőtt ráírták spanyolul:

Transilvania

Años desde 1721 hasta 1738,

vagyis: Erdély 1721-től 1738-ig.

Ez a cím azonban nem fedi a tartalmat, mert vannak benne 1721 előtti levelek is, viszont pedig 1732 utáni időből meg már egy sincsen. A köteg nem is látszik teljesnek, mert a címlap megjegyzése szerint Rákóczi De Bon nevű követének kiutalt spanyol segélypénzekről szóló nyugtáknak is ott kellene lenniök, de nem találhatóak; valamint Rákóczi néhány oly levelére történik hivatkozás, melyek részben hiányzanak, részben pedig csak másolatban vannak meg.

Ez a minden valószínűség szerint csonka köteg tartalmazza a mi Rákócziak, Erdély utolsó választott fejedelme és a spanyol királyi udvar közötti diplomáciai összeköttetés actáit. A sort időrendben V. Fülöp spanyol király Rákóczihoz 1717 november 30-án írt levelének fogalmazványára nyitja meg. Több levél vonatkozik Rákóczi drinápolyi tartózkodására és a törökkel való viszonyát világítja meg, valamint a spanyol király Boissiméne nevű követével folytatott tárgyalásaira vet fényt. Ezt az embert tapintatlansága miatt, mert Alberoni bíboros, az olasz származású teljhatalmú spanyol minisztertől reábizott titkokkal visszaélt, haza parancsolták számadásra, de sokáig Genovában meg a francia Bayonneban tartózkodott. Többszöri meghívásra sem jelent meg Madridban, a követsége idején kapott hivatalos leveleket sem akarta beszoigáltatni. Később ugyan küldött egyes másolatokat, a melyeket Alberoninak tulajdonított, de a madridi udvari kancellária ezeknek hitelt nem adván, — por la mala fé o la perfidia — rosszhiszemű vagy hűtlen magaviselete miatt többé kegyelmében nem részesíté, nem nyitotta meg Spanyolország kapuit a nyomorban élő Boissiméne előtt.

Midőn Rákóczi az európai események színhelyétől egészen Rodostóba vonult vissza, onnan is figyelemmel kísérte a dolgok folyását. Több megbízottra, ügyvivőre volt tehát szüksége, a kik a fejedelem s az európai udvarok közt az összeköttetést fentartsák. A sok betolakodott és bizalommal visszaélt kalandor közül hívsége, becsületessége és buzgalma miatt különösen De Bon válik ki.

Sikertelen franciaországi kiküldetése után Spanyolországban tartózkodván, ő közvetítette Rákóczi leveleit a spanyol királyhoz, ő készítette a terjedelmes beadványokat a spanyol kancelláriának, a melyekkel fejedelmi ura kívánságait, terveit támogatta, megvilágította, kifejtette. Valószínűleg még Rodostóban kaphatta a részletes és kimerítő utasításokat, mert fejtegetései, politikai írásai az európai helyzet mély ismeretéről tesznek tanúságot. Ez annál nehezebb volt, minél gyakrabban változott irányában az Izabella királyné által kormányozott spanyol államhájó.

Hiszen 1718-ban a négyesszövetség egyezménye értelmében végeszakadt a francia reménységnek, a mely családi összeköttetés révén kívánta Spanyolországot magához csatolni. Ez határozott nyereség volt az osztrák házra is, bár az egyezmény biztosítja Spanyolország teljes önállóságát és szabadságát. Ámde Izabella nagyratörő asszony volt. Fiait Károly királyunk leányaival

szerette volna összeházasítani, a mivel a fiúdokkal nem rendelkező Habsburg király országai spanyol befolyás alá kerültek volna. Minthogy pedig e terv kivitele Károly hajthatatlanságán hajótörést szenvedett, a ki elsőszülött leányának Mária Teréziának férjül Lotharingiai Ferenczet választotta, Izabella Sevillaban 1729-ben egyezsége lépett Francia- és Angolországgal. Kikerülhetetlennek látszott az új háború, melyet Ausztria akart megindítani, hogy a halálos csapást magáról elhárítsa.

Rákóczi számítva az európai helyzettel, rodostói magányában nagyszabású terven dolgozott. Ha ez sikerül, megdől az osztrák ház, a Habsburg-országok szabaddá lesznek, Magyarország visszanyeri önállóságát s valóra válik az. a miért a számkivetés minden keserűségét és fájalmát szívesen elszenvedi. Kálváriát járó, de törhetetlen lélek tűnik fel az apróbetűs, reszkető kézzel rótt sorokból. A rodostói házban magára zárja az ajtót s onnan küldi leveleit a spanyol királynak, a melyek tartalmát azonban Izabella latolgatja, vajon elég súlyosak-e az ő mérlegén. Mire a levél Madridba ér, a Rodostóból látott események már tovább fejlődtek, Rákóczi levele későn jött. De azért udvariasságból, talán számításból is, hogy az esetleg, ki tudja mikor, ki tudja hol, az osztrák ház ellen felhasználható fejedelem érdeklődését ébren tartásuk, felelnek Rodostónak. Az üres, semmitmondó sorokkal veszi De Bon jelentéseit is a száműzött, s ezekkel kapcsolatban megint más irányú gondolatok töltik el. Az ő becsületes jelleme nem tudta megérteni a spanyol érdekpolitika célelcsap irányát, a mi által Rákóczi mélységes tragédiája új vonást nyer.

De Bon, a ki megkülönböztetendő a hasonló nevű dán származású *Bohn* osztrák kémiszolgálatot teljesítő hadimérnökötől, 1730 vége felé vehette a még augusztusban írt rodostói leveleket. Hogy a bennök kifejezett megbízatásnak eleget tehessen, a francia földet elhagyva Spanyolországba megy, s a királyi udvarban szíves fogadtatásra talál. A megszakadt diplomatiái érintkezések újonnan való felvétele nem kerül különös nehézségbe. Rákóczinak 1730 augusztus 26-án írt 7 lapnyi nagy levelet személyesen adja át V. Fülöpnek.

Rákóczi kötelességet érez, hogy írjon neki. Elismerésének ad kifejezést Fülöp kiváló tehetségei fölött, csodálja benne a nagy, királyi erőt és nagylelkűséget, mellyel az elhagyott trónt újra elfoglalta. Ime az Isten munkája Felségedben! — kiáltja rodostói magányából Erdély fejedelme a spanyol királyhoz — miként erről

magányomban az összes keresztény fejedelmektől elhagyatva elmélkedtem. A trónra való visszatérésre jó volt hivatkozni, mert csakhamar megjegyzi Rákóczi, hogy a négyes szövetség megszületése óta, a mely Ausztria győzelmét, illetve hatalmi megerősödését jelentette, Európa jobban forrong, mint valaha. A sevillai egyezség sem javított a helyzeten, mert Angolország békés megoldást fog keresni Ausztriával s az olasz hűberek miatt új háború fog kitörni. Ausztria talán kikerülni akarván a vérontást, tárgyalásokba bocsátkozik; a tárgyalások azonban nem fognak véget érni s ez rosszabb lesz még a háborúnál is. Minthogy így mégis elkerülhetetlennek látszik a fegyveres támadás, a Don Carlos infánsnak súlyos és igazságtalan feltételek mellett átadott olasz hűberek miatt, a császárt Dalmácia felől kell megtámadni. Trieszt, Fiume és Buccari szolgálhatna bázisul. A háborút az örökös tartományokba kellene áttenni. Ha Triesztben a Compagnie Orientale telepeit tönkreteszik, Károly hadipénztára ki fog ürülni. Dalmátok, albánok, montenegróiak fúrge csapatot alkotnának. Az Olaszországban elfoglalt császári seregek megoszolnának és azt a sárkányt, melynek feje Itáliában van, farka meg Erdélyben mozog, meg lehetne ölni. A többi fejedelmet vagy actív szerepre lehetne bírni, vagy legalább is jóakarátú semlegességre. Rákóczi felajánlja szolgálatát hazája javára, mert erre köti fejedelemségével szemben tett esküje, erre való lekötöttsége az iránytű, mely pályáját megszabja.

Rákóczi levelét s gondolatait De Bon több memorandumban fejtegette. 1731 márczius 16-án Anglia megkötötte a bécsi egyezményt, mely Ausztriának biztosította a *pragmatica sanctio* elismerését, ehhez később Hollandia is hozzájárult. Spanyolország Franciaországgal magára maradt; a sevillai szerződésnek immár mi értelme sem volt. Izabella újra közeledett a bécsi udvarhoz. Érthető, hogy ezután már nem volt szüksége arra a kis világosságra, melyet Rákóczi V. Fülöpnek felajánlott. Rákóczi érezvén ezt, 1731 június 30-án De Bont a spanyol udvarból visszahívta, bár itt teljesen meg voltak vele elégedve. De Bon eltávozott és Rákóczit elfeledték Madridban; spanyol összeköttetései végkép megszakadtak. A következő évben megkezdte írni végrendeletét Rodostóban.

A simancasi levéltár ezen csomója 37 levelével bár nem képez összefüggő egészet, mégis érdekes vonásait nyújtja Rákóczi külpolitikai tapasztalatainak, a melyekben őszinte jóakarát kúfár szá-

mításokkal, hűséges odaadás fizetett kémkedéssel küzködött. Végre is győzött az engesztelhetetlen harag, a megnevbocsátás szelleme. Rákóczi híveivel egyetemben hontalanságban zárta le szemeit a nagy pihenőre.

A simancasi spanyol állami levéltár magyar vonatkozású anyaga tehát mintegy négy részre osztható : a mohácsi vész utáni törökidőket, Rudolf király uralkodását, Buda felszabadítását és Rákóczi diplomatai összeköttetését megvilágító iratokra. Átnéztem mintegy 36 ezer levelet 176 köteggben, s ezek közt csak 773 magyar tárgyút találtam ; 35 ezret tehát hiába lapoztam át. De nyugodt lélekkel nyújthatom át a már bekötött fényképeket a Történelmi Társulatnak, mint 7 hónapos kutatásom gyümölcsét, melynek összegyűjtéséhez Jézustársasága spanyolországi leóni tartománya és a Simancas melletti de la Gándara-család 7 hónapos vendéglátó szívessege alapföltételként járult hozzá.

SZITTYAY DÉNES. S. J.

Gazdaságtörténeti adalék.

A mult század első felében bontakozik ki nálunk a gazdasági élet új rendszere, mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, közlekedés és hitel terén. Még egymás mellett látunk többnyire újat és régit, elavult alakzatokat és modern mintákat. Ilyen korban érdekes a történeti fejlemények menetét figyelemmel kísérni. Mint bölcsője a mai kornak érdemes a kutató munkájára. Régebben iparkodtam e tekintetben anyagot gyűjteni és gyűjtetni. Így keletkezett egy sora a tanulmányoknak az első magyar vasútról, a negyvennyolczas gazdasági törvényhozásról stb. Így közltem az első magyar biztosító egyesületre vonatkozó adatokat és List Frigyes emlékiratát a pest-bécsi vasútról. Most pedig a t. szerkesztő felkérésére néhány adatot bocsátok a gazdaságtörténetészek rendelkezésére, melyeket utaimon, az ország különböző részeiben, de különösen a felvidéken gyűjtöttem. A mai közlemény tárgya egy pozsonyi őrlési jegyzék 1831-ből.

Nro. 308.

Mahlzettel.

Herr Hildenbrandt Georg	— — — — —	hat in die Mühle des
Herrn Lunzer Sam	• — — — — —	geschickt in 12 $\frac{1}{2}$ Säcken, e
25 Metzen Wetz	— — — — —	welche gewogen 20 Zent. 70 Pfund.
Müllersgebühr hievon der 12-te Theil abgezogen mit 1	— 71 —	
soll abliefern Mehl und Kleyen 18	— 96 —	

Den 28ten Juni

hat abgeliefert an Mehl in $\frac{735}{482}$ Säcken	14 Zt. 98 Pf.
an Kleyen in 4 Säcken	3 Zt. 95 Pf.

Zusammen	<u>18 — 93 —</u>

folglich zeigt sich

Abwäg-Gebühr fl. 42 kr.

— Reuter — — 42 —

Zusammen — 24 —

Zahlt

Pr. Städtische Frucht- und
Mehlwage.

G. R.

Pressburg den 24 Juni 1831.

Közli FÖLDES BÉLA.

IRODALOM.

Spengler történetelmélete.

Az a huszonkét, sőt azóta több kiadás, mely a «*Der Untergang des Abendlandes*» (1920. 615 l.) első kötetének sikerét jelzi, s a vele kapcsolatos tanulmányoknak, cikkeknek özöne vagy azt mutatja, hogy egy rendkívüli könyvvel van dolgunk, vagy azt, hogy a közönség mentalitása vált rendkívülivé, mohón kapván az új témán vagy pedig az új felfogáson, mely e terjedelmes könyvben megnyilatkozik. E disjunctiv ítéleteink nem akarják kettévágni a kérdést, csupán a dolog két oldalára figyelmeztetnek, mert itt valóban könyv és közönség, téma és felfogás nem mindennapi összekapcsolódásban jelentkeznek. Spengler könyve inkább történetelméleti mű, mint történetphilosophiai, mert a fejlődésértékelés alá van rendelve bizonyos felfogási formáknak. Ámde philosophiai is és pedig olyan, a mely messze túlmegy szakkörökön, de nem is esik kívül szakszemponatokon. Jelentőségét csak akkor látjuk tisztán magunk előtt, ha egy pillantást vetünk arra, miként kapcsolódik bele a történetphilosophia korunk szellemi áramlataiba.

I.

A történetphilosophia sajátos módon szétkeverődött két-három tudományág problémái közé. Ez okozta azt, hogy mivoltát sohasem sejtették teljes egészében és nem gondoltak arra, hogy kellő, szilárd egészszé formálják. Az egyik áramlat a *történetkutatók módszerés önigazolásával* volt kapcsolatos, tehát nem pusztá «módszer»-kérdésekből állott, de annak nevezték. Mivel a XIX. század, a positivismus, a darwinismus, a természettudományok diadalának jegyében folyt le, az előszeretettel űzött s végsőkig vitt specialisálás, a természettudományi mintákkal operáló logika stb. egyoldalúan terelték a figyelmet a természeti világ structurájának kérdésére, azt nézték, hogyan lehet a külső,

objectiv világot megismerni, továbbá hogyan lehet a természet-tudományi eszközökkel, eljárásokkal megállapított okviszonyokat a jövő felé folytatni (savoir pour prévoir), mindig megértetlen kritikával szerettek tekinteni a történettudományra, melynek munkáját hol «szépirodalomnak» (Bain), hol «játéknak» (Ostwald) tekintették, hol más, hasonlóképp degradáló jelzővel illették. A történettudomány általában világnézeti és logikai kérdésekben defensívába szorult, többnyire hallgatott s bensőleg a módszeres kétségek folytonosan gyötörték. A módszeres viták igen nehezekké váltak e téren, mert azok, a kik történetkutatással foglalkoztak s a mult szemléletében éltek, kivételesen sem voltak logikusok, methodikusok, legtöbbször — ha ez egyáltalán feljegyezhető — értettek ehhez is, egyszerű, józan logikával, mint pl. Bernheim, avagy ha philosophiai képzettséggel dicsekedhettek, történészekké csak a philosophia történetében váltak, (Windelband, Eucken). A historikusok oldalán kifejtett módszerviták sajnos, csak félmunkákat termeltek (Meyer Ed., Lindner, Lamprecht stb.) és megesett az, hogy ezek egyike Weber M. következő ítéletét provokálta : a történész módszerének önismertetése hasonlít egy orvosi jelentéshez, azonban nem az orvos, hanem a beteg részéről. Hogy a dolog általánosságban nem vezetett oly szomorú eredményre, mint azt pl. Lamprecht methodikai írásainál látjuk, oka az, hogy kiváló figyelemmel fordultak a történeti módszer kérdései felé oly philosophusok, minő Rickert, Maier H. stb., ámde náluk hiányzott a tárgy benső birtoka, egy meghitt közelség a történetírói munkához, s így másodkézből kellett dolgozniok, «hivatkozniok» egy-két classikus író felfogására, jól avagy rosszul.

Ez a módszertani áramlat nem vezetett eddigelé igazi synthesisre, nem vezetett kellő mélységre és semmi esetre sem mondhatni, hogy a szorosabb értelemben vett művelt közvéleményben már eddig is hathatós tényezővé vált.

A második áramlat a *sociológiában*, s ezen belül olykor a történeti irányú közgazdaságtanban (Schmoller stb.) tört magának utat, úgy hogy az utolsó évtizedekben történetelméleti cikkek egyenesen közgazdasági folyóiratokban (Schmollers Jahrbuch, Conrads Jahrbücher) találtak legszivesebb fogadtatásra. A mi a sociológiát illeti, a legújabb időkig kevesen vették észre, hogy már Comte sociológiája minő aránytalan kifejlődésű. Az ú. n. «dinamikus», azaz genetisáló sociologia nála a túlnyomó

(a mi voltaképp történetphilosophiai problémákkal van tele.¹) A későbbi sociológiák is oly annyira a «társadalmi fejlődésre» voltak bőséges figyelemmel, hogy érthetővé vált az összetévesztés, melynek Barth Pál egész könyvében adott kifejezést: a sociologia nem is más, mint rejtett történetphilosophia, illetve fordítva történetphilosophia — sociologia.

Mind a két áramlat hatalmas irodalmat termelt és ime mind-ebből vajmi kevés jutott be Spengler gondolatvilágába. Nem tud módszerről, nem tud a sociologia keretében kifejlett történetphilosophiai gondolatokról, s abban az öncsalódásban él, hogy számos problémát ő vet fel először, Robinsonszerűen azt véli, maga alkot maga köré egy új világot, egy magasabbrendű fejlődésfelfogást. Mindjárt könyve elején úgy véli, hogy az onto- és phylogenetikus párhuzamosság (melyet nem nevez meg a nevén, bár Häckel óta csaknem közhelylyé vált) a legfontosabb probléma, mindennek kezdete. Minden kultúregész (eddig a nemzetekre hivatkoztunk) egy egyén élete folyásához hasonlít s itt kell összehasonlításokat eszközölnünk (ezt formulázza meg az előtte újnak tetsző feladatban: «*vergleichende historische Morphologie*», 64. l.). Mivel az egyén és a kultúregész² párhuzamosak — ezt ő «constatálja» — természetesen következik belőle az, hogy egy kor, minő nyugati kultúránk jelenkora, valamint *egyéni életkorban* jelenik meg és pedig — szerinte — az aggkorban, melyhez közeledünk; jelek mutatják minő az, hogy szeretjük a retrospektív szemléletet, hajlunk a lezárásokhoz, a már Nietzsche által³ meddőnek talált történeti szellemhez. «Die Gegenwart ist eine zivilisierte, keine kultivierte Phase» (56. l.) s tudnunk kell: «Das Wesen aller Kultur ist Religion, folglich ist das Wesen aller Zivilisation Irreligion» (499. l.).

Az ókor történetietlen, naiv, reflexiótlan s rugékony, «plastikus energiájú» volt, tanította Nietzsche és Sp. utána mondja. «Die antike Kultur besass kein Gedächtnis im spezifischen Sinne,

¹ V. ö. G. Mehlis, *Die Geschichtsphilosophie A. Comtes kritisch dargestellt*. 1909. Legújabbban Fr. Dittmann, *Die Geschichtsphilos. Comtes und Hegels. Ein Vergleich*. Vierteljahrsschrift für wiss. Philos. u. Soziol. 38. évf. (1914) és 39. évf.

² Így 152. l.: «Cultúrák nem mások, mint organismusok. A cultúrtörténelem pedig az ő *életrajzuk*».

³ V. ö. a most magyar fordításban is megjelent «*Korszerűtlen elmékedéseket*» (Bp. 1921.).

kein historisches Organ» (11. l.), mi meg csupán történetiek (64. l.), Nietzschevel «lezárók» volnánk. Természetesen az egyén és emberi nem fejlődésének párhuzamosságáról tudnia illenék, hogy az többé-kevésbé tág érvényű *kutatáshypóthesis*, s nem több, ámde nála dogmatikus fatalismussá nő: bekövetkezik az aggkor, felé rohanunk, mint a növény az őszi lombhullás felé. Sp. a hellénizmus és a Nyugat jelenének összehasonlításában kényelmes utat talál ennek igazolására. Ime, néhány érv. Ott és itt városcultúra fejlődik ki (Gründung einer künstlichen also *landfremden Stadt*), a nagy központok mindent «felszívna», a nem város pusztá «vidékké» lesz, s «a világvárosok szelleme ellen *reménytelen* értelmi ellenállást» fejt ki. A világváros «világpolgáriasságot jelent a haza helyében, hideg tény iránti érzéket, a hagyományos iránt való tisztelet helyében» (46. l.). A szellemi élet is elüzletesedik, mint az ókor rhetorainál, avagy mint a modern — pénz-abstraktumnak hódoló — journalismusban (49. l.) stb. A példák, különben színesek és meggyőzők, önkényesen választva ki minden kronologia nélkül s igen gyakran feltűnő tévedésekkel.¹

Sajnos, nemcsak a részletekben van a baj. (mert Sp. könyve nem tudós könyvnek tekinthető, tehát hibákat könnyű kimutatni), hanem a módszerben. Sp. nem áll egyedül. Az *összehasonlító módszer* szerencsére már rég megindult (a jogtörténetben, a vallástörténetben), de a midőn *koregészeket* helyez a historikus, avagy quasi-historikus (pl. Breysig) párhuzamba, sajátoskép mindig compromittálta a túlszoros párhuzamokat a kronologia; mindig vétőt mondott a történezt realitásokra folyton figyelmeztető tényező: *az idő*. Sp. olvasóit azonban könnyedén viszi át nehézségeken és a legkevésbé sem sejteti, hogy impressionista módon felszedett analogiái *mind arányban* vehetők alapul és azon sem jut eszébe kételkedni, hogy in ultima analysisi van-e a történetben szigorúan vehető analogia.

A *fejlődéspárhuzamosság* kérdésében már benne rejlik az a következmény is, hogy le kell mondanunk a *történeti continuitás elvéről is*. Lezáródásokat vagyunk kénytelen a culturákban felvenni, mint a hogy az egyéni élet is lezáródik. Figyelmesen és eléggé figyelemreméltóan bírálja a szokásos felosztást,

¹ Kiemelte Hornyánszky, *Spengler V. Társadalomtudomány*, 1921. 2. sz.

mely ókor, közép- és újkorra tagolva (25. l.) sort és pedig *egy* sort alkot. Itt nyitott kapukat dönget, kárpótlásul legalább igen szellemesen. Ezek a korok valóban «a világtörténelem stilizált töredékei, egy vonalba tovább sodorva». Ez az «*egy* vonal» valóban nem áll fenn, mint arra Sp. előtt igen sokan (Willamowitz-Moellendorf, de mások is) rájöttek; itt Sp. már találhatott volna sokat az előkelő negligentiával mellőzött módszertani irodalomban, s arra is rájött volna, hogy «ein Gedanke, der nicht in eine Epoche fällt, sondern der Epoche macht» (VII. l.), ellentétében oly kérdés van, melyet ma már világosan megjelölhetünk a *kronologia* és *stadiologia* problémáiban.

Más az időpont, s más a «stadium» (Sp. tévesen akárhányszor e helyett, mint Müller-Lyer is, «phasis»-ról beszél). Az első *időben*, a második *lényegben* való korhoz-tartozást jelent, ezt mindvégig csupán sejtí; s így igen zavaros kezdeményezésbe bonyolódik, a midőn (161. l.) azt írja: «*egyidejűnek* mondok két oly történeti tényt, a mely — mindegyik a maga culturájában — pontosan ugyanazon relativ helyzetben lép fel s így pontosan megfelelő jelentésük van». A mire itt gondol, nem más, mint az egyidejűséggel, szinkronismussal szemben a *stadiumok* hasonlósága. Két állam lehet hasonló fejlődési *stadiumban*, pl. autokrátiában, felvilágosodott absolutismusban, látszat-parlamentarismusban stb., bár különböző *időben*. Sp. e téren is egy lehetséges problémát torzít el nem egyszer szerencsétlenül választott példákkal és rosszul formulázott alaptétellel.

Miután a folytonossági elv tagadása árán egy sajátos stadiologia álláspontjára helyezkedik, meglepetve constatalja, hogy ime, így a jövőre is lehet (némikép, illetve bizonyos módon és pontokon!) következtetni. «Eddig, írja, mindenkinek szabadságában állott remélni a jövőtől azt, a mit akart. A hol nincsen tény, ott az érzelem kormányoz. Jövőben tartozunk megtudni, mi *történhet* és ezzel mi *fog* történni, sorshoz hasonló változhatatlan szükségyszerűséggel» (56. l.). Ez a felfogás nem egy átlag fatalismus, sem nem előre számítható fejlődési mechanizmus, hanem a fejlődésstadiumok immanens logikája, mely a történetben biológiai sort alkot a fejlődési idők tragikus következményeivel együtt. Itt is probléma van, súlyos elméleti megalapozás kötelességével, de Sp. csak töredékes adatokkal operál; itt is elragadja közönségét könnyedsége, a német irodalomban szokatlan, tömören szellemes írásmódja úgy, hogy a subjectiv argumentumok

bőven kárpótolják az objectív megalapozás hiányait. Itt, e subjectív talajon állanak elő azok a problémák, a melyek Spengler új megvilágításban mutathatják be, s eddigi történetelméleti hypothesiseinél kedvezőbb színben.

II.

Térjünk át újból a történetphilosophia korbeli helyzetének rajzára. A módszertani vitákon, s a «dynamikus», azaz genetizáló sociológiákon túl volt egy harmadik áramlat, mely a történetphilosophiát tudta nélkül táplálta, annak talán megoldatlan kérdésekben mindig sokat adott, olykor kételkedett bár a történetphilosophia szilárd felállíthatóságában, mint Dilthey,¹ de mindig érezte, hogy az ember problémája mindig a *történeti ember* problémája is és az e nélkül meg nem alapozható.

Ez irány termékei nem voltak mások, mint philosophiák kényszerű kitérései történetphilosophiai nézőpontokra;² jellemző e tekintetben a mai helyzet, mint jellemző volt a XIX. század elején a nagy, német idealistikus áramlat idején: a nagy rendszerekből kisebb töredékek hullanak a történetphilosophia asztalára s e kicsiny töredékek mégis termékeny magvak, mert kellő talajra találhatnak. A talaj, egy érzékvilágában forrongó társadalom elérkezett. A világháború nagy lelki átértékelést, új helyzethez való energikus acclimatizálódást kíván az emberektől. «Egy második kozmos» (Spengler) van körülöttünk: egy történeti világ, a melyben tájékozódni kell, a hol problémák égnek, soha nem látott synthesisek vetődnek felszínre és a hol minden elhelyezkedést keres új principiumok szerint, a melyek őt megnyugtatják.

A történész egy második világot talál a *történeti ember* érzéseiben, ide kell férköznie, természetesen nem csupán az analysis gyilkoló bonczkésével, hanem mintegy költészetszerűen. «Der Verstand, der Begriff tötet, indem er erkennt. Er macht das Erkante zum starren Gegenstand, der sich messen und teilen lässt. Das Anschauen beseelt. *Dichten und Geschichtsforschung*

¹ «Elveti a történetphilosophiát — írja róla Kornis — s volta-kép ugyanakkor történetphilosophiát alkot: se moquer de la philosophie, c'est justement philosopher». *Dilthey történetelmélete*. Id. m. Bp. 1913. 8. 1.

² Mint pl. Wundt Logik III. bizonyos helyein.

sind verwandt, Rechnen und Erkennen sind es auch». Sp. éppen nincs tisztában, hova vezet az ő theoriája, ámde mondhatni, öntudatlanul is megteszi azokat a reflex elhárító mozdulatokat, melyek javára szükségesek, hogy kialakuljon egy új probléma-faj, ezt mi a történeti tudat phaenomenológiájának mondjuk

Ez az, a melyet csírájában megölt nézetünk szerint az, hogy a természettudományi módszereket utánoztuk. Észrevétlenül ma is úgy tekintjük, hogy a történetkutatás legalis feladatai: 1. *tényeket* felkutatni, 2. pontosan megállapítani *okszági összefüggéseiket*. A történetírás nagy classikusai mást is tettek, de erről, a mi módszeres öntudatunkban alig van valami. Már pedig feladatunk lényegesen több, mint a «tény és ok» szűk formáiban adódó. Nézetünk szerint a problémák helyes sorrendje ez: *mi* fejlődik, az első kérdés; *miért* fejlődik: a második. Tovább is kell mennünk: minő *időtartamon át*¹ és végül *mié* (telos). Ebben a gazdag problémásorozatban a természettudományok észrevétlen utánzása egyoldalú hangsúlyt hoz létre, az első két feladat javára, s a másik kettőnek csaknem megsemmisítésére. Sp. annyira érzi az idegen módszer követésének hátrányait, hogy egyenesen az okság ellen fordul («Man sah die Geschichte als *Natur im Objektsinne*, 70. l.), nem elégit ki bennünket a jelenségek *egymásra* vonatkoztatása, s e célból új ismeretlan felé gravitál (táblázat 149. l.): új felfogás kell, nem új törvények, hanem új *formák*, nem merev fogalmak, hanem *hasonlat-átérzések* (Gleichnis), nem formulák, hanem *jelképek*, nem halotti merevség, hanem fluctuáló *élet*. Itt valóban a causalitásban fel nem oldható, világnézetivé szélesülő összefüggésmegismerés felé halad, a minthogy valóban a történész nem elégedhet meg tények és okok kiderítésével, oda társul az új feladat: a *tartam* vizsgálata és a *miégre* (telos) problémája, mindez azért, *mert* a jelenségeket, úgy véljük (s ezt Sp. nem látja), nemcsak *egymással* kell kapcsolni, hanem *velünk* is, a történeti életet élő ember öntudatával.

Itt valóban vannak felvillanó gondolatai, a melyek történet-metaphysikai (metahistoriai) gondolatkört érintő eszmék, elmélet (már a mennyiben egy-egy élesebb körvonalú gondolat elméletnek nevezhető) a «végzet»-gondolatról.

¹ Spengler is ráeszmél 157. l. «*Lebensdauer und Tempo der Entwicklung*».

Az okság, a természeti világ összefüggéseinek megmagyarázására berendezett intellectusunkhoz tartozik, forma egy külső valóság megragadására és ez elégtelen a történeti világ megértésére. Az ember átlagos lélektanán túl van az, hogy benne sajátos — mondjuk írónkkal — «ősi jelenségek» koronként sajátos formát öltenek, érzésekként jelentkeznek. Első ezek között oly valami, a mit *soro-érzésnek* mondhatnánk, kapcsolatos vele a megfordíthatatlan *sorrend* érzése, egy egyre *tovább* hajlottság érzése; gyakori a *céltelen*-érzés stb. Mindezek a legkomolyabb phænomenologiai problémák közé tartoznak, melyek a történeti ember tudatának mélyére vetnek világot.

Sp. kissé elhomályosít minden probléma beállítást. A *tartam* vizsgálatára átszap az a már beidegzett *more biológico* felfogása, a mely itt, a történet talaján ugyanolyan idegen, mint a XVII. században az uralkodó *more geometrico* felfogás, heterogén, nem-geometriai területeken. Már egyszer a történész Lorenz O. «generatio tana», melyről Sp. nem tud, compromittálta a kutatást, mely a tartam és rythmus problémájában valóban történelmi, azzal, hogy oly periódusokat vesz fel, mely mindenütt három generatióból kapcsolódik össze s így látszólag «természetes» periódusokhoz jutunk.¹ A mint ez a szerencsétlen tanítás nem veszi észre, hogy egy *mechanikus rythmuselmélet*-hez jut, mely nem vihető keresztül erőszak nélkül, úgy Sp. sem veszi észre *biológiai rythmuselmélete* nehézségeit. Sőt ő is mechanikusan 50, illetve 300 éves rythmikus kényszerekhez fordul; oly problémákban kétségtelenül gazdag és szellemes író, mint ő, avatatlanul kísérletezik úgy, hogy a komoly kutatót vagy gondolkozót azonnal a probléma első felvételétől visszariasztja, hiszen itt is egy szingazdag akkordba belehangzik egy dissonancia, s így a *biológiaiilag*² intonált fogalmi állandóan ballasztként jellemeznek nála.

A rythmus problémájában tehát más van, mint a mire jut.

¹ «Über ein natürliches System Geschichtlicher Perioden» cz. dolgozatában, *Die Geschichtswissenschaft in Hauprichtungen u. Aufgaben*, 1886. I. 217—311. U. o. II. k. 1891. «Zur Generationslehre» cz. dolgozatában 143—278.

² Erre egyébként (518. l.) így: «Beweisen nennt der abend-ändische Biologe, eine *Auswahl* von Tatsachen so ordnen, und *bildhaft* so erklären, dass sie seinem *historisch-dynamischen Grundgefühl*, Entwicklung entspricht.»

A mögötte álló *idő*-problémában eredetibb. Nemcsak ő, hanem elismerem a kanti philosophia túlságos szorosan állította párhuzamba az időt a tér fogalmával. Az az idő-élmény, melyet a történeti ember él át, gyökeresen más, ősjelenség, az életgond sajátosan elemezhetetlen feszültségvilága, tartalmi önelemzés a multból, a jövőre átcsapó életakarát kísérői avagy alapjai, egy «unerbittliche Logik des Werdens» formáiban. A jelenségek, mondani szoktuk, «az időben» vannak, s ez rejtett módon térben elgondolt valami, holott nekünk van időnk (Sp. nem egészen így mondja),¹ elemezhetetlen ez. megéljük, de nem közölhetjük, valóban jól kifejezhető Augustinus mondásával: *si nemo ex me quaerat, scio; si quaerenti explicare velim, nescio.*

A midőn megközelíteni próbáljuk az «irány» (belső irányulás) kifejezésével, ehhez is térbeli felfogás tapad. Psychologiai kifejezése megszokott terminusokkal is nehéz. érzelemszerű valami; Sp. egy helyen világosan írja, «Schicksalsgefühl» (178. l.), s vannak ily élmények az egyesben, de vannak speciálisan minden sajátságos kultúrában. Persze attól is óvakodnunk kell, hogy mint Sp., az elemezhetetlenség dogmájába takarózzunk, mert bár ama «Logik des Weltgeföhls» (194. l.) korántsem tehető egykönnyen bonczasztalra, de szélesen átélve tisztább formákba önthető, Spengler valóban erre volna hivatott, nemcsak eléggé gyakran jelentkező finom probléma érzékenysége által,² hanem egyénisége egészével interpsychikailag conform, congenialis.

Minden, ösztönösen psychologista írónál természetes az, hogy a *synthetikus történelem* híve oly értelemben, hogy a mi eléje tárul — technikai eszköz s matematikai tétel, irodalmi mű és állami intézmény, fuga és stratégia — nem több, mint symbolum. s ebben harmonizál a legújabb törekvéssel, hogy valósággal szétdarabolt résztörténelmek mozaikja helyébe ösztörténelmet állítson. Ez synthesisek útján megy végbe, «*korkép*»-re vezet. Példánk lehet a jelenkor. Értékelése (tábl. 523/4. lk.) sajnos egyoldalú, de eléggé eredeti annyiban, hogy elvi alapokra rá tud mutatni. Benne vagyunk egy célrationalismusban, oksági életfelfogásban uralkodik az oly annyira activ «fausti ember», a

¹ Mindenütt a magunk szavaival interpretáljuk, hiszen sajátos nyelvű komprimáltan még homályosabb volna.

² Figyelemreméltó pl. az introspektív módszerről írt rész is 405. s köv. ll.

«civilisált» typus. Oktudásunkon alapuló technicismusunk, realismusunk mögött veszendőbe megy a lélek érzelmi atmoszférája, a Nietzsche-től féltett *clair-obscure*. «Der Schritt von einer Kultur zur Zivilisation lässt sich als die Metamorphose, der *Historie* in *naturhafte* Formen bezeichnen» (507). «Egy életérzés elérhető maximuma a *célok* szempontjából» ez a socialismus valóban absztrakt kifejezése, ámde a *cél* már racionalistikus, már merev, causalitást felszívó, «természet», az *irányban*¹ még meleg, élő lüktetés van, történet, sors-érzés. «Felszínes illúziók ellenére, írja, a socialismus nem a szánalom, az emberiség, a béke, a gondoskodás, hanem a Wille zur Macht rendszere. A cél mindenképp imperialistikus: jóllét, azonban expansív értelemben, nem a betegeké, hanem az erőseké, a kiknek az alkotás szabadságát megakarják adni, nem korlátozva a vagyont, a szülést, a hagyomány ellenálló erejétől». Utilitaristák vagyunk, intellectualisok, belső érzésalapokat elhidegitők, s ezzel önmagunkat lezárók. Nietzsche még lehetőnek véli az ókor «plastikus energiájának» renaissance-át,² Sp. már sötétebben lát. A tartalom ismertetéséből elég e helyen ennyi.

Végző ítéletet nehéz mondani. A mérleg, melyet eddig felállítottunk, igen vegyes, s történetileg jól érthető. Adva van egy társadalom a XIX. századból öröklött *módszer*-scepticismusával, kitörőben egy háború által útnak lendített *realis* scepticismus, világvárosi elbágyadás, conjuncturák kikémlésében edzett, mohó tudásvágy, mely rosszul tudott mult-anyagból is biztos jövő-képet óhajt kihüvelyezni. Spengler, az író ezerféle forrásból sűríti össze mondanivalóját, író, ki fel van szerelve Goethevel, biológiával, ethnographiával, antik philológiával, művészet-, irodalomtörténettel stb. Ez író azonban mindenképp művész, frappánsan ötletes, látszólag methodikus, itt-ott jelentős adatokat tud beépíteni munkájába. És hat, mert jósol, mert csillog; de tudása a részleteket illetőleg mindenütt ingadozó, vakmerő építményeknek meg nem felelő.

És mindezek mellett távolról sem lehet könyvét egészében el-

¹ «Richtung ist das Lebendige, Zweck das Tote», 507. Érthető így: «Faustisch ist die Leidenschaft des *Vordringens*, sozialistisch der *mechanische* Rest, der *Fortschritt*».

² V. ö. dolgozatunkat: *A történelmi kultúra eszméi Nietzsche korában*, Bp. Szemle, 1917.

utasítanunk, mert szétszórt állapotukban is vannak benne értékek, van probléma érzékenysége, s értékelései mögött tartalom. Jóslata sem oly sötét mint első tekintetre látszik, hiszen tudjuk, a kultúregésznek, mit Nyugatnak nevezünk, van bizonyos eltolódási lehetősége mifelénk, a Kelet, avagy a nyugatabb Nyugat felé és e kultúra nem zárt organismus valaminő mystikus epidermissel, mint Sp. véli, hanem éppen történeti hatásban *kifelé élő* valami. A kultúrcentrumok éppen vándorolnak, a centrum kitágul, *felületivé* lesz, s érvényesül a teremtő alkotás s a szellemi világban a területi munkamegosztás. De decentralisálás után sem mumifikálódhat a Nyugat. Sp. sohasem gondol arra, hogy nem az *egész* társadalomra gondol, hanem csak bizonyos rétegekre, melyek felszínen vannak, a kultúrtermelésben tehát ép láthatók, s új rétegekben itt is, másutt is új energiák vannak. Így jóslata korai, subjectiv, bár ez utóbbi éppen nem vád. Mert végre is igaz, a mit Madách írt az Ember tragédiája végére, hogy a jövő elképzelésében mindig egy mély erkölcsi érzelem, a «küzdj és bízza-bizzál» alaptónusa dominál, a hol az ember erőérzésének, alkotókedvének, értékeszméinek kimeríthetetlen kincseshányája rejtőzik. Mert ez a subjectiv valami a legfőbb alkotó erő forrása, mely az emberi jövőt formálja.

DÉKÁNY ISTVÁN.

Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. A családjog és öröklési jog köréből. Budapest, 1919. M. Néprajzi Társ. 85. l. — **Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn.** Berlin, 1922. Vereinigung Wissenschaftl. Verleger. 128. l.

A Magyar Néprajzi Társaság 1917. évi közgyűlésén *Tagányi Károly* indítványt tett a hazai élő jogszokások rendszeres összegyűjtésére. Noha az indítvány ethnologusok körében hangzott el s az azt kísérő alapos tanulmányt a Néprajzi Társaság adta ki, mégis elsősorban a történetírókat érdekli, s a magyar történettudomány céljait szolgálja.

Tagányi történeti érdeklődésből kiindulva, a középkori magyar jogintézmények vizsgálata során jutott el a jogszokások tanulmányozásához. A külföldi — nevezetesen a jogszokások gyűjtésében előljáró orosz és a jelenkori primitív népek jogszokásaival foglalkozó angol és német — szakirodalom történetileg értékesíthető eredményei s a magyar ethnologiai kutatások során

esetlegesen megvilágított jogszokások az egész jogszokásanyag összegyűjtésének történettudományi fontosságáról győzték meg. S az indítványt kísérő érdekes és értékes tanulmányban is a történettudomány szempontjából igyeckszik értékesíteni a már ismert anyagot.

Tagányi concepciója szerint a tanulmány az indítvány részletes indokolásául készült, melyben a javaslattevő a gyűjtés irányát, szempontjait, módszerét, körét és terjedelmét igyeckszik kijelölni. A kidolgozásban azonban a szerző átlépte az így meghatározott keretet s a magyar jogtörténeti irodalmat egy igen becses, alapvető jelentőségű monographiával ajándékozta meg.

Bevezetésül a külföldi jogszokásgyűjtőmozgalmakat, ezek szempontjait, módszerét és eredményeit ismerteti. Ez a 16 lapra terjedő, bámulatos bibliographiai ismerettel és alapos szaktudással megírt irodalmi kalauz mindenkor nélkülözhetetlen segédkönyve lesz a kérdéssel foglalkozó kutatónak. Különös érdeme, hogy a szláv nyelveket nem igen ismerő magyar tudósokat a finn-ugor és török-tatár népek jogszokásaival alaposan foglalkozó orosz szakirodalomról is tájékoztatja.

Ezután a gyűjtés alapjául szolgáló konkrét kérdőpontokat állapítja meg. A theoretikus szempontból szabatos kérdőpontok mindegyikét egy-egy rövid, de rendkívül tartalmas összehasonlító-jogtörténeti tanulmány világítja meg. Minden kérdésnél ismerteti a történeti forrásokból és külföldi szakirodalomból meríthető, magyar szempontból fontos analógiákat és útbaigazításokat, s a jogszokásoknak a magyar néprajzi kutatások során korábban felismert élő nyomait, kiterjeszkedve a szóbanforgó szokások természetének vizsgálatára és magyarázatára. A külföldi analógiák közül különös figyelemmel volt a rokonnépek — finn-ugorok és török-tatárok — jogszokásaira, melyek a magyar történet szempontjából elsősorban értékesíthetők. A legapróbb részletekig kiterjeszkedő, exact forráskutatáson alapuló, de mindig egyetemes szempontból kiinduló s a magyar történettudomány szükségletét szem előtt tartó, összehasonlító történeti módszer adja meg Tagányi művének értékét.

A családjog és öröklési jog körét felölelő első füzetben az ősi magyar jogélet igen sok félreértett, vitás, vagy ezideig figyelmen kívül hagyott jelenségét magyarázza meg.

Gardezi — nálunk *gr. Kunn Géza* e ponton téves olvasásában közkézen forgó — szövegének *Bartold*-féle olvasását és fordítá-

sát alapulvéve, megállapítja, hogy a honfoglaló magyarok nemcsak a *nővásárlás* szokását, hanem annak török *Kalim* nevét is ismerték. Idegen szokásjogokból vett analógiákkal bizonyítja, hogy a *nő vételár* maximuma azonos a *férfi vérdíj* maximumával, a mi Szt. István törvényeiben codificált ősi jogszokás szerint száz tinó volt. A menyasszony apja által fizetett *tíz prémben* (Gardezi) az ősi tinópénz bizonyos százalékát érő prémpénzt ismer fel. E megállapításhoz alig férhet kétség. Valószínűnek kell azonban tartanunk, hogy a prém (állatbőr) pénzként való használatának a szlávoknál egyetemesen jelentkező szokása nem eredeti magyar, hanem a déloroszországi szláv szomszédoktól kölcsönzött szokás volt. Átvételének oka az ősi tinópénz (korábban talán lópénz) magas értéke s ezért kisebb üzletek lebonyolítására alkalmatlan volta lehetett. A nővásárlás mellett érdekesen világítja meg a honfoglaláskor már általában divatját múlt *nőrablás* ősi szokását is.

Egészen új magyarázatát adja Szt. István I. 26. tcz.-ének, mely az özvegyasszonyt védi a férjhezkenyszerítés ellen. Tagányi megállapítása szerint ez a törvény a pogány magyaroknál dívó *levirátus* intézménye ellen irányult, melynek értelmében a nő férje vagyonához tartozott és özvegyiségre jutása után a férj testvére, vagy rokona vette nőül. E jogszokás nyomait örzi talán a férj fivérére itt-ott még ma is használt «kisebbik uram» kifejezés.

Kimerítően tárgyalja középkori törvényeink és okleveles adatok alapján az *atyai hatalom* kérdését széles összehasonlító jogtörténeti keretbe illesztve a hazai adatokat.

A *matrilineáris szervezet* (helytelenül: matriarchatus) nyomait kutatva, a magyaroknál negatív eredményre jut.

A közös megtelepedés két típusának a *házközösségi szervezetnek* és találóa *nemzetiségi szervezetnek* nevezett közösségnek számos nyomát ismeri fel az ország különböző vidékein.

Feltűnő jelenség, hogy a kereszténységgel és a családi tisztultabb fogalmával ellentétes házasságjogi szokásokra — a minő pl. a nőrablás, vagy a levirátus — a magyaroknál nem, csupán a hazai nemzetiségeknél — oláhnál, szerbnél, ruthénnél — talált élő példát, a mi a magyarnép erkölcsi felfogásának tisztaságát, kulturáltabb voltát bizonyítja.

A síron tartott *halotti tor* szokásának vizsgálata keretében rámutat a külföldről régóta ismert *haláltáncz* félreismerhetetlen magyarországi nyomaira. A szorosán vett *halotti tor*-tól

megkülönbözteti az elhaltak emlékére meghatározott időközökben tartott *halotti emléktort*, mindkét szokást történeti adatokkal világitva meg.

Az őstisztelettel kapcsolatos *tűzhely-cultura* nyomait ismeri fel Szt István I. 9. tcz.-ében, mely a családi tűzhely örét felmenti a templomba menetel kötelezettsége alól.

Rendkívül tanulságosan fejtegeti a *mesterséges rokonság* megkötésének különböző formáit, az örökbefogadást, lelkirokonságot, testvérréfogadást, s ezek különböző szertartásait. Igen nagy jelentőségű a *vérszerződés* jogi értelmének és jelentőségének tisztázása. A *vértestvérség* egyetemes szokása nyilvánvalóvá teszi, hogy a vérségen alapuló ősi társadalmi és politikai szervezetben a vérszerződés a mesterséges vagy képletes rokonná fogadással volt egyértelmű.

Az öröklési jog körében főleg a *minoratus-* vagy *junioratus-*ra vonatkozó megállapításokat kell kiemelnem. Az élő jogszokásból és középkori okleveles emlékekből bizonyítja be, hogy a legifjabb fiúnak Verböczy Hármaskönyvében codificált joga az apai házra, ősi országos jogszokás volt. Tagányi idevágó adatait kiegészítendő felemlitem, hogy édesapám — legkisebb gyermeke lévén — gyakran feddett meg tréfásan e szavakkal:

Te vagy a legkisebb, terád marad a ház,

Üsd pofon a többit, ha veled figuráz.

Kerestem azóta, másokat is segítségül híva, az idézet forrását, de — sajnos — nem akadtam rá.

Nagyon tanulságosak a *törvénytelen gyermekek* jogállását és a *gyámság* intézményét tárgyaló fejezetek is.

Tagányi művének részletes elemzése és minden eredményének értékelése túlhaladja ismertetésem kereteit. Ez a feladat középkori jogtörténetünk jövőbeli feldolgozójára vár, a ki, ha sikeres munkát akar végezni, lépten-nyomon kénytelen lesz felvilágosításért Tagányi alapvető tanulmányához fordulni. Rövid tallózásommal csak a mű történettudományi jelentőségéről akartam képet adni. Azt hiszem sikerült rámutatnom, hogy a szerző nemcsak kitűzött feladatát, a jogszokások összegyűjtésére vonatkozó indítványa tudós megokolását oldotta meg, hanem a magyar magánjog történetének több alapvető problémáját is sikerült tisztáznia.

Az úttörő tanulmány, melynek folytatását mielőbb várjuk, nemcsak a módszeres eredményekben — sajnos — igen szegény

magyar ethnologiai és jogtörténeti irodalomnak, hanem általában a magyar történettudománynak is nagy nyeresége. Méltó társa Tagányi korábbi, alapvető problémákat felvető és tisztázó értekezéseinek.

Magyar és német nyelvű kiadásának éveit egybeesnek *Tagányi* írói munkásságának, illetőleg tudós hírét megalapító első nagyobb tanulmánya megjelenésének negyven esztendő évfordulójával. Ez a jubiláris dátum ad alkalmat arra, hogy rövid pár sorban méltassuk ezt az érdemekben gazdag tudós pályát.

Tagányi munkásságának eredményeit mérlegelve, önkénytelenül is a tudományos productivitas kérdése ötlük eszünkbe. Ha a productio mértékét a betűkkel telerótt papírmennyiségben és a külső sikerben látjuk, érzéktelenül fogunk elhaladni négy évtizedes munkálkodása mellett. De ha a gondolatok és szempontok ujságában, gazdagságában s a tudomány fejlődésére gyakorolt hatásban keressük az értékmérőt, bizonyára legtermékenyebb tudásaink közé kell őt számítanunk.

Tagányi pályáját nem jelzik messzevilágító, hatalmas mértöldkövek és nem kíséri a nagy nyilvánosság zajos elismerése. Máiig sem írta meg és valószínűleg sohasem fogja megírni a tudósok becsvágyát annyira izgató «nagy művét». Meggátolja ebben tehetségének túlnyomóan kritikai természete. Ez a kritikai tehetőség sodorta sokszor éles polemiákba, néha — kíméletlen, sőt olykor igazságtalanul lesújtó ítéletei nyomán — személyes természetű összeütközésekbe is. S ez a félelmes tehetőség akadályozza constructiv ereje teljes kifejtésében. A másokra kíméletlenül alkalmazott szigorú mértéket, elsősorban magára tartja kötelezőnek. Csak akkor szólal meg, ha nagyon fontos mondanivalója van, s ha feltevéseit, gondolatait és ítéleteit előbb a legszigorúbb kritikának vetette alá. Ez a magyarázata külső látszatra csekély termelésének, de egyszersmind e termelés nagy belső értékének.

Néhányan, a kik bepillantottunk az ő tudós műhelyébe, és megismerhettük sok szép tervét, s a kik előtt feltárult történeti tudásának gazdag tárháza, nem szívesen mondtunk le e tervek megvalósulásának reményéről. Fájdalommal látjuk, hogy e tudásnak csak morzsái kerülnek a tudomány művelőinek asztalára. Pedig ezek az elhullajtott morzsák — köztük az imént ismertett tanulmány — egyenként mérve is nagy, tudós alkotások. Bíráló könyvismertetései, akadémiai jelentései, polemikus dolgozatai és rövid, tömör értekezései évtizedes, fáradhatatlan tudós

munka kritikailag leszűrt eredményeit hozzák apránként napvilágra. Új eszmékkel, új szempontokkal termékenyítik meg a magyar történettudomány talaját és új irányokat jelölnek ki az alkotmány-, közigazgatás-, jog-, társadalom- és gazdaságtörténeti kutatás számára. Tagányi Károly, ha nem írt is vaskos köteteket, büszke megelégedéssel tekinthet vissza négyévtizedes pályájára.

HÓMAN BÁLINT.

Siklóssy László dr. A magyar középkor erkölcsse. A Táltos kiadása. Budapest, 1922. 203 lap. Ára 130 K.

Az előttünk fekvő könyv ugyan egy három kötetre tervezett nagyobb szabású munka első kötete, de bátran tekinthető befejezett egésznek is. A szerző ismert neve méltán kelti fel érdeklődésünket a könyv iránt, mely nemcsak a nagy közönség érdeklődésére, hanem mivel hézagpótló, tudományos becsre is számot tart. Annál sajnosabban tapasztaltuk elolvasása után, hogy várakozásunk kielégítetlen maradt. A mű ugyanis csak annyiban hézagpótló, a mennyiben tárgya újszerű, tudományos értéke azonban igen csekély. Egyszóval szerény értékű vállalkozás, melyet nagy mértékkel mérni nem lehet. Lássuk azonban a részleteket.

A könyv tárgya a nemi erkölcs megnyilatkozása, de a legtágabb értelemben. Így foglalkozik a magyarság erkölcsével a honalapítás első három századában, majd kitér a papság erkölcsi életére, az Árpádok alatti szüzsies életmódra. Kimutatja, milyen idegen befolyások voltak hatással a magyarság erkölcsi életére s főleg a künvilág mennyire súlyosztette erkölcsiségét. Külön fejezeteket szentel az Árpádháznak, igyekezvén kimutatni degenerálódásának okait. Majd egy-egy fejezetben az Anjouk, továbbá Zsigmond és V. László erkölcsi életét vázolja. Részletesebb a humanismus erkölcsi világának rajza, Janus Pannonius erotikus költészete alapján. Aztán még a Jagellókkal foglalkozik és kitolva a középkort a mohácsi vész utáni állapotokkal fejezi be könyvét. Külön-külön emlékezik meg közben a Váradi Regestrumról, a budai jogkönyvről és a fürdőkről.

A tárgyalásra nézve három általánosabb természetű megjegyzésünk van. Az egyik inkább világnézeti s a szerzőnek a problémáról való felfogására vonatkozik. A szerző, jóllehet fennhangoztatja katolikus voltát, mégis olyan felfogásokat hirdet, melyek épenséggel nem egyeznek a katolikus meggyőző-

déssel, de a tudományos módszerrel sem. Így a magyarok megterését kizárólag suggestióval magyarázza (25. l.), Krisztust hypnotiseurnek tünteti fel (27. l.), az Árpádkori kolostori életet Krafft—Ebing, Kræpelin, sőt Freud psychopathologikus megállapításaival hozza kapcsolatba (40—66. l.). A budai jogkönyv, jelesül a 298. §. tárgyalásánál a szabadszerелеm álláspontjára helyezkedik (127. l.). Janus Pannonius költészetének tárgyalásánál meg egyenesen a bordély-morált hirdeti (165. l.). Az efféle magyarázatok a pamphletek tónusára emlékeztetnek s nagyon lerontják a munka értékét.

Másik megjegyzésünk a szerző tudományos eljárására vonatkozik, mely épenséggel nem nevezhető kritikainak. Mivel a rendelkezésére álló anyag értékét nem mérlegeli, sokszor tulajdonít nagy jelentőséget csekély értékű curiosumoknak, sőt nem egyszer általánosabb természetű következtetéseket is von belőlük. A papság erkölcséről szóló fejezetben például a Horváth- és Sándor-codexből merít bizonyítékokat (38—39. l.). Persze a szerzőnek fogalma sincs arról, hogy az illető codexrészletek Bernardus Claravallensis «Ad quid venisti?» igékről szóló könyvecskéjéből szószерint való fordítások s így nincs forrásértékük a magyar középkor erkölcsére nézve. Vagy egy másik példa, midőn a humanismus erkölcsi világát Janus Pannonius erotikus költészetével interpretálja (157—165. l.). A ki csak egy kissé is ismeri a humanista irodalmat, jól tudja, hogy erotikumát nem szabad élményszámba venni. A humanisták e tekintetben sajátos felfogást hirdettek: hivatkoztak Martialis ismert helyére, mely szerint, ha a vers dévaj is, az élet moralis. Ilyen elveket Janus Pannonius is nem egyszer hangoztat (Epig. I. 127.). A budai jogkönyv pedig negatív értékű forrás, melynek jelentéktelen adatait ugyancsak felhasználja a szerző (122—136. l.).

Harmadik megjegyzésünk is, a mennyiben a mű hiányaira mutat, szintén a szerző tudományos eljárására vonatkozik. Tudományos érzék hiányára vall, hogy a kérdést nem illeszti az általános fejlődés kereteibe s nem ad háttérrel fejtegetéseinek. A középkori erkölcsi életet nem lehet a korból kiszakítva a XX. század laikusának szemével megítélni. De a részletekben is a háló mélyebre vetését szerettük volna látni. A könyv ugyanis jobbára a királyi udvar erkölcsi életét tárgyalja s éppen nem meríti ki a középkor erkölcsét. Ez ugyan csak részben írható a szerző rovására, mert hisz előmunkálatokra nem igen támaszkodhatott. Az

azonban felületes munkára vall, hogy a szerző csupán közkézen forgó forrásokból róttá össze munkáját. Eredeti kutatással sehol sem találkozunk.

A könyv egyébként a curiosumokra vadászó tárczaírók módjában van megírva, a miért is a sötét rész. az erkölcsi züllések kora sokkal élesebben van megrajzolva, míg a magyarságra kedvező vonások nem emelkednek ki annyira a munkából, hogy a mostani nemzedék olvasva a könyvet, legalább ez a rész kapná meg lelkületét. E körülmény természetesen csak fokozza a könyv lehangoló hatását.

HOLIK FLÓRIS.

Alexandre Eckhardt: Remy Belleau, sa vie, sa Bergerie; étude historique et critique. Budapest, 1717. 228. p. prix 10 cour.

Remy Belleau, a XVI. századi francia renaissance költészetnek egy kiváló tehetségű, a maga idejében nagy tekintélyű, halála után azonban több mint kétszáz éven át elfelejtett, rokonszenves alakja. Miként mesterére Ronsardra s a francia renaissance többi költőire, úgy Belleaura is, a francia romanticizmus, főleg Sainte-Beuve, hívta fel a figyelmet. Azóta irodalomtörténetírók és kritikusok sokat foglalkoztak a Pleiade költőivel, műveiket újra kiadták, életrajzokat, monographiakat írtak róluk. Az utóbbi évtizedben különösen egész csomó francia philologus (Chamard, Augé-Chiquet, Laumonnier stb.) vetette rá magát a francia költészetnek e korszakára.

Eckhardt munkája három részből áll. I. része a költő terjedelmes életrajza, a melyben a szerző részletesen megrajzolja Belleau gyermek- és ifjúkorát, katonáskodását, a reformációhoz való viszonyát, joinville-i tartózkodását, végül betegeskedését s halála körülményeit. Ennek a résznek legérdekesebb fejezete az, a mely a költőnek a joinville-i kastélyban töltött éveiről számol be. E fényes kastélyban, mely a Champagne-ban feküdt, Belleau Elboeuf marquis fiának volt nevelője s ott fiatal dámák és nemesek társaságában, tehát igen művelt és előkelő környezetben, három esztendőt töltött. Itt bontakozott ki költői tehetsége, itt írta ama költeményeit, melyeknek gyűjteménye legértékesebb műve a La Bergerie.

Munkája II. részében Eckhardt a költő eme főművével foglalkozik, különös tekintettel forrásaira és mintaképeire (Theokri-

tos, Longus, Navagero, Sannazaro, Berni, Johannes Secundus, Vauquelin de la Fresnaye, Jean Lemaire des Belges, Ronsard). A III. részben pedig jellemzi Belleaut, mint «természetfestőt», megvilágítja költészetének a XVI. századi díszítő művészetekhez való viszonyát s befejezésül megállapítja írói egyéniségének fővonásait és ismerteti kortársainak s az utókornak a költőről való felfogását. Jeles realista leíróköltőnek tartja, a kinek kiváló érzéke volt a tárgyak és jelenségek jellemző és találó vonásainak ábrázolásához s mint ilyen, realismusával a parnassien-ek előfutárjának tekinthető. A tulajdonképeni lyra terén igen közép-szerű, messze mögötte marad mesterének, Ronsardnak.

Eckhardt munkája arról tesz tanubizonyosságot, hogy kifogástalan philologiai módszerrel dolgozik s igen alaposan ismeri a XVI. századi francia, olasz és latin költészetet. Tárnya természeténél fogva helyesen tette, hogy művét nem magyar, hanem francia nyelven írta meg. Stílusán is meglátszik, hogy a francia nyelvbe teljesen beleélte magát s munkáját olvasva csak kevés helyen jut eszünkbe, hogy magyar ember a szerzője.

BIRKÁS GÉZA.

Loyolai Sz. Ignác Jézus-Társasága alapítójának Élete és Működése czímen írta meg P. S. Jablonkay Gábor S. J. két kötetben az első magyar nyelven kidolgozott önálló és tudományos készültséggel összeállított életrajzot. (Budapest, 1921.)

Az eddig megjelent magyar életrajzok, fordítások: 1. Lesztván Mózesé S. J. 1763-ban Maffei után latinból. Kassán. 2. Palánkay Józsefé S. J. Bonhours német fordítása után (1880. Hirnök). 3. Hübner Ágostoné P. Greff német életrajza után 4. Bóta Ernő 1909. egy kis füzetet adott ki jellemrajz czímen.

A szentnek a szó szoros értelmében vett tudományos életrajzát eddig jóformán nem is lehetett megírni, mert nem volt kéznél a tulajdonképeni forrás-anyag.

Most, hogy a Monumenta Histor. Societatis Jesu több mint ötven kötetre terjedő nagy vállalata 1894 óta megvalósult; az abban foglalt kútfők alapján lehetett összeállítani történeti kritikai módszer alapján oly művet, mely nélkülözhetetlen a bizonytalan legendás adatokat és igazolta a régi egykorú hagyományokat.

E mellett felhasználta a szerző azon írók műveit, a kik régebben vagy újabban vagy magáról a szentről, vagy a rendről írtak akár személyes tapasztalatok alapján — mint a régiek --

vagy az újabb kútfők nyomán más nyelveken. Ilyenek pl. Braunsberger S. J. Canisius élete 1896—1917. Gros S. J. Xav. Sz. Ferencz élete. 1894.; Duhr B. S. J. Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge. 1907. Janssen Geschichte d. deutsches Volkes 1881; Institutum Soc. Jesu. 1891—1893.; Olivero Manaraei. Commentarius. 1886.; Pret—Gruber S. J. P. Ribodenayra élete. 1885.; Synopsis Actorum S. Sedis 1887. stb.

A második kötet végéhez csatolt «Jegyzetek és Idézetek» 50 lapra terjedő lajstroma eléggé bizonyítja, hogy a szerző nagy apparátussal dolgozott húsz éven át.

Czélja a kútfők alapján tárgyilagos képet nyújtani a szentnek életéről és működéséről, összeegyeztetve a tudományos követelményekkel a gyakorlati célt: az épülést és okulást.

Az 1-ső kötetben a szentnek fejlődését, küzdelmeit rajzolja azon pontig, míg Jézus-társaságát meg nem szervezte.

A 2-ik kötetben a szervezés befejezését s az új renddel való működését mutatja be.

Az első különösen valláspsychologiai szempontból, a másik asketikus és kormányzati bölcsesség szempontjából tanulságos.

Mindezt világos, egyenletes stílusban, kegyelettel a szent iránt írta meg.

Tudományos szempontból kiváló figyelmet érdemel a II. r. III. fej., a hol a szerző Jézustársasága eszméjének eredetét tárgyalja; a legnehezebb kérdés Sz. Ignác életében, a mennyiben nehéz megállapítani, mi a tulajdonképeni természetfölötti közvetlenül sugalmazott anyag s mi az emberi közreműködés eredménye. Nehéz ez azért, mert Ignác csak lassan, mintegy észrevétlenül vezette be társait terveinek körébe s a közölt anyagot megbeszélés tárgyává tette. Általában igaza van a szerzőnek, hogy az alapelvek közvetlen isteni sugalmazásúak, a többi isteni kegyelemből támogatott emberi közreműködés. Különös nehézséget alkotnak a szent földre vonatkozó tervek, a melyek nehezen egyeztethetők össze azon általános szempontokkal, a melyek Sz. Ignácot rendje alapításában irányították. Ezen pont a szerző egyébként világos fejtegetései után is homályos marad.

Kiváló figyelmet érdemel a II. k. XI. fejezete, a mely Jézus-társasága eredetiségéről szól, a hol erősen hangsúlyozza az eredetiséget, idézve P. Lanciciust (403. l.) a ki 58 eltérést mutatott fel a régi rendektől.

A teljes igazság kimutatására felemlítendőnek tartjuk P. De-

nifle, Luther u. Luthertum in der ersten Entwicklung cz. művében foglalt kijelentését: Domonkos a rendi szerzeteknek új formáját készítette elő, új formájukat azután Sz. Ignác adta meg. Grisar S. J. pedig hozzáteszi: Sz. Ignác a dominikánus mintának sokat köszönhetett.

Külön megemlíjtük még a II. k. X. fejezetét, a mely a lelki gyakorlatok forrásairól tárgyal s a hol az Ainesis-féle vitát kellő világításba helyezi a szerző s Szt. Ignác eredetiségét az ezen oldalról ért támadásokkal szemben igazolja.

Van egyik-másik életrajza Sz. Ignácznak, mely talán lendületesebb és melegebb hangulatú, de történelmi alaposság szempontjából alig lesz, a mely a szerző művét felülmúlná.

A könyv használatát igen elősegíti a tárgymutató a lelki vezető és előadók javára.

KOMÁRIK ISTVÁN. S. J.

KÜLÖNFÉLÉK.

IV. KÁROLY. †

(1887 aug. 17. — 1922 április 1.)

Az idegen hatalmak parancsára száműzött magyar király férfikora virágában halt meg egy távoli világrészben és holtteste ki van rekesztve ősei sírboltjából. Ha voltak hibái, könnyű azokat menteni ifjúságával és azzal az örökségül reá szállott súlyos helyzettel, melyből egy érett korú bölcs fejedelem sem bírt volna szerencsésen kibontakozni. Az ő fejét Szent István koronája ékesítette és mindaddig, a míg az ősi területének birtokába visszahelyezett Magyarország új királyt nem koronáz, IV. Károlynak emléke össze van forrva kegyeletünkben a régi magyar királyság emlékével.

Beöthy Zsolt. †

(1848—1922.)

Hetvenhárom éves korában érte el a halálos betegség, életkedvének, szellemi frisségének teljességében.

Munkásságának java erejét a magyar irodalomtörténetre és az aethetikára fordította, de az ő- és újkori művészet történetében is tájékozott kalauza volt az ifjúságnak. Nemzeti érzéssel európai izlést párosított és a magyar művelődéstörténet kutatásában mindig tekintettel volt a nyugateurópai áramlatok hatására. Erdemeinek sokoldalúságát és nagyságát itt át nem tekinthetjük, trói sajátosságait nem jellemezhetjük. Altalánosságban elmondhatjuk róla, hogy lelkesült és lelkesített az irodalomért és képzőművészetért. A magyar politikai történetet is jól ismerte és örömet rajzolta különösen a mohácsi vész korát. Az európai történetben leginkább a renaissance vonzotta. Híven ragaszkodott barátaihoz, meg-

érdemelte hálájukat és szeretetüket. Ő is jól érezte magát körükben, egyike volt a legjobb causeuröknek. Szeretett adomázni, szeretett előadni gazdag életének s gyakori utazásainak benyomásait. Bizalmasai körében ritka közvetlenséggel fejtette ki szellemének egész szeretetreméltóságát. Késő nemzedékek fogják olvasni munkáit, de egyéniségének varázsát csak azok becsülhették meg igazán, a kik közel férkőztek szívéhez és hallgatták beszélgetéseit, szinte kimeríthetetlen elmélkedéseit a legkülönbözőbb tárgyokról. Sokan mondhatják el róla, hogy mults ille flebilis occidit . . . . A.

Szilády Áron. †

(1837—1922.)

Az elmúlt márcziusban eltemettük az akadémia nestorát Szilády Áront, a ki több mint hatvan esztendeig állott a tudományos munka szolgálatában. Kevés magyar tudóst bocsátott útjára a gondviselés kedvezőbb körülmények között, mint Szilády Áront. Alkotó munkájának évei a magyar történet legnyugalmasabb korába esnek. Egyéb életkörülményei is azt a látszatot mutatják, hogy tudományos pályája síma úton haladhatott: Papja volt a gazdag halasi kálvinista eklézsiának! Hirdette az ígét a kün ivadékoknak és kereste a tudomány igazságait az egész magyar tudományosság számára. Fogós feladat a kettő együtt! Sokan leroskadnak félúton az egyiknek terhe alatt is! Ő végig vitte mind a kettőt hatvan esztendőn keresztül. Volt idő, a mikor nehéz volt a teher, de nem omlott össze alatta. Jól esnék vizsgálgatnunk aczélkemény egyéniségét, jellemének nyilatkozását politikai állásfoglalásában, társadalmi építő munkájának terveiben és abban a szívósságban, melylyel egy-egy tudományos feladatot minden oldalról átvizsgált és tisztázni igyekezett. De kénytelenek vagyunk beérni tudományos munkásságának csupán vázlatos ismertetésével.

A fölötte elhangzott gyászbeszédék és megemlékezések kizárólagos jelentőségét irodalomtörténeti munkásságában találták meg. Szilády irodalomtörténetírói jelentősége kétségkívül nagy, de nekünk úgy látszik, hogy nem kevésbé nagyértékű az a tudományos érték, a melyet a történettudománynak nyújtott az ő turkologiai ismereteivel. Munkásságát átmérve csak sajnálkozni tudunk, hogy a hetvenes évek végétől kezdve ez irányú működése meglassult, majd meg úgyszólván teljesen megszűnt.

Irodalomtörténeti búvárlataiból is kitűnik, hogy ő az irodalmi művekben nem annyira az æsthetikai, mint inkább a történeti értéket kereste. A XVI. századi költői művek hányt vetett életű szerzői Szegedi Kis István, Heltai Gáspár, Szegedi Gergely Sztárai Mihály és több társai is őt, mint történeti szereplők érdekelték elsősorban. Életük, hányattatásuk földerítése vonzotta. Hogy ezen kívül ott van munkáiban az egyháztörténet, a vers-tan, nyelvtörténet hatalmas méretű ismerete, mindez Szilády nagy készültségét mutatja, a melylyel szolgálataiba tudta állítani a különböző tudományzakokat.

Irodalomtörténeti munkásságának maradandó emléke a «Régi Magyar Költők Tára» cz. hét kötetnyi nagy gyűjtemény, melyben a legrégebb magyar költői termékek lehető kronologiai rendben sorakoznak föl, mindenre kiterjedő, pontos és részletes jegyzetekkel magyarázva. A régi magyar költészetnek majdnem minden költői megnyilatkozása helyet foglal e gyűjteményben. Ez a teljességre törekvés a kiadó Szilády kutatásának alaposágát mutatja. Későbbi kutatások egyes darabokat a tudomány haladásához képest a kronologiai sorrendből idővel kiemelhetnek, (mint a Pannoniai éneket, a Pesti gyerekek utcai énekét, a szent jobbkézhez szóló éneket stb. v. ö. Horváth Cyrill: Középkori magyar verseink előszava), de az egész vállalkozás tudományos jelentőségét aligha fogják csökkenteni.

Hosszú ideig fogja az irodalomtörténet emlegetni Szilády-nak azt a kis értekezését, melyet Ilosvai Selymes Péter versei elé írt előszónak 1886-ban az Olcsó Könyvtár egyik füzetében. Tüzetes kutatás által okmányok bizonyosságával állapítja meg, a mit Toldi Ferencz és Heinrich Gusztáv másként magyaráztak, mások pedig köztük Kemény Zsigmond, csak sejtettek, hogy Toldi Miklós nem a mythologia teremtménye, nem is a germán Kurzibold mondához hasonlóan teremtődött mondai alak, hanem valóságosan élt történelmi személyiség volt, a ki keményen kivette a maga részét Nagy Lajos hadi vállalataiban. Ez az értekezés utólag történelmi alapot teremtett Arany Toldi trilógiája számára. Igazolta Arany hitét, a ki meg volt győződve, hogy — Kemény Zsigmond szavai szerint — Toldi Miklós «nem jellény».

Temesvári Pelbártról, a ki Mátyás király kortársa volt, szintén írt egy biographiát, a melyben az addig csak halványan ismert hatalmas igéjű Ferencz-rendi szónok barátot sikerült úgy

beállítania az irodalomtörténeti köztudatba, hogy onnan többet nem lesz kitörölhető.

Jelentős irodalmi vállalkozása volt Balassa Bálint költeményeinek kiadása is. A Radvánszky codex felhasználásával lehető teljes és kritikai kiadását nyújtotta Balassa Bálint költeményeinek.

Hosszú ideig szerkesztette az «Irodalomtörténeti Közlemények»-et is az akadémia kiadásában, melyben nagyobb munkálatai mincenek, de a rovatokban tömérdek felderítő, nem ritkán harczos szellemű cikkecskét írt. E cikkek többször nyelvészeti és philologiai kérdéseket is érintenek.

Szilády különben nyelvbúvárnak tekintette magát. Nyelvészeti értekezéssel foglalta el székét az Akadémián. «Nyelvészkedésünk célja s eszközei» volt a címe fejtegetésének. Előadja ebben felfogását a korabeli nyelvészet céljai fölött. Kiterjeszti figyelmét az *összehasonlító nyelvészetre*, józanon mérlegeli a *keleti török és az oszmanli* nyelvkutatás körül megindult és várható eredményeket, sürgeti a *népnyelv* tanulmányozását, több figyelmet kíván szentelni a *helynevek* fejtegetésének és értelmezésének, maga számára a *hangrendi törvény* kutatását tűzi ki feladatul. Ehhez a feladathoz elég szívósán is ragaszkodott. Ötven esztendő múlva szintén e törvény megfejtéséhez nyújtott adalékot a *Szónyomozásról* szóló jubileumi értekezésében 1902-ben. Egyik nyelvészeti értekezése akadémiai jutalomban is részesült. «A nevekről» szolt ez az értekezés, mely a helyneveken kívül felhívja a figyelmet a családnevek gyűjtésére és magyarázatára. Ily magyarázatokkal maga is megpróbálkozik a tárgyalt értekezésben.

Szilády bár magát nyelvbúvárnak tekintette, történetkutatói munkát végzett mindvégig, a mi élesen meglátszik dolgozatain. Az Akadémia is történeti kutatása eredményeinek elismerésül választotta őt be tagjai közé fiatal korában. Akkorában jelent meg közös vállalkozásuknak első kötete: «A Török Magyar-kori Történelmi Emlékek», melynek török anyagát Szilády kutatta föl és fordította le, a többit pedig Szilágyi Sándor gyűjtötte. Ebből a gyűjteményből, mely több ágra oszlik, összevéve kilencz kötetet adtak ki közösen, lerakva alapját a hódoltságkorabeli történeti források kiadásnak. Nagy jelentőségű tudományos munka az, a mit ez irányban Szilády végzett a török oklevelek fordításával. Több száz darabot szolgáltatót meg magyar nyelven Nagykörös, Halas, Kecskemét, Dömsöd, Szeged és

más városok levéltáraiból. Nagy képessége volt e keleti iratok elolvasásához és értelmezéséhez. Gyakorlatot szerzett a defterek olvasásában is, a mely nagy nyelvkészséget és nem közönséges találékonyságot követel a megfejtőtől az arab írás diakritikus jeleinek teljes hiánya miatt. A defterekkel való tudományos foglalkozásáról egy akadémiai értekezésben számolt be 1872-ben, a mely megismertet bennünket a török pénzügyigazgatásnak e sajátos formájú emlékeivel. Ezt az értekezést a külföldi szakirodalom is ismeri és hivatkozik rá. A török oklevél kutatás első lendületében tervbe vette Szilády a nyugoti gyűjtemények török okmányainak lefordítását, e részben azonban sajnos csak a tervezettség jutott el. egyébirányú munkássága megszakította annak folytatását és befejezését. A keleti nyelvekkel való foglalkozás közben megpróbálkozott néhány szépirodalmi érdekű fordítással is, így Firdúsi Sahname-jával is foglalkozott. Az Akadémia megszerezte akkoriban Mohl Firdúsi kiadását számára. Nehány arab khászidot és ghazalt is fordított, de csak erőpróbaképpen, időtöltésből. Kivette a részét a Károlyi Gáspár-féle biblia revisiók kiadásának munkájából is. Hosszú életét nem töltötte dolognélkül, széles út jelöli pályáját és tisztelet emléket a magyar tudományban.

Zs. F.

Goldziher Ignác. †

(1851—1921.)

Bár fél századig állott a Keletre irányuló tudományos kutatás első sorában s ősz fűrtökkel tért meg végső nyugovásra, mégis túlságosan korainak éreztük, mikor a Teremtő visszakérte őt tőlünk. A kortól és a reászakadt sok, nagy szenvedéstől meghajlottan járt ugyan köztünk, de szeméből ugyanaz a lelkesedő ifjúság sugárzott reánk, a melylyel valamikor az őt doktorrá avató mesterére, Fleischerre nézett és mi még hátralévő, munkában áldott számos év biztató ígéretét szerettük kiolvasni a tekintetéből.

A Gondviselés másképp akarta s hetvenkettedik életévében, hatalmas szellemi erejének teljében, a tudomány mélységes gyászára kora sírjába dőlt az arab theologia kutatóinak fejedelme.

«Theologiæ Arabicæ studiosorum Princeps»!

Mikor a lipcei egyetem doktorjubileuma alkalmából üdvözlésre sietett, ezt a nevet találta a legalkalmasabbnak arra, hogy

e rendkívüli egyéniség félszázados munkásságát jellemzően egybefoglalja. És méltán! Bár figyelme nem szorítkozott kizárólag az arab theológiára, sőt kezdetben a mohammedán Kelet csak egyik tere volt általános sémi érdeklődésének, a tudomány történetében mindenkorra maradandó nevét mégis az iszlámra irányuló kutatásai biztosították.

Mióta Kairóban 1873—74-ben több hónapon át az Azhar tudósainak előadásait hallgatta, csodálatos munkaerejével első-sorban a muszlim világ tanulmányozására vetette magát s azóta pihenés nélküli buzgalommal diadalútban járta be azt a kiterjedt szellemi birodalmat, a mely a muhammedán Kelet néven ismeretes.

Tér és időbeli korlátozás nélkül az egész arab világra kiterjedő kutatásainak középpontjában lelki berendezettsége következtében a muszlim vallásos lélek állott, a melyet valamennyi nyugati ember közt ő értett meg a legbensőségesebben. E lélek kifürkészésére és megmagyarázására arab szellemi termékek philologiai akribiával végzett feldolgozását választotta alapul s aprólékos gondú elemzései nyomán mindörökre holtnek hitt sorok elevenedtek meg és vetettek sokszor meglepő világosságot a rejtelmes muszlim Keletre.

Csodálatos adománya a Gondviselésnek, hogy e mikroszkopikus vizsgálatok során nem vesztette el érzékét a nagy távlatok iránt s hatalmas összefoglaló munkáiban sem a részletekben való eltévelyedésnek, sem a részletek elhanyagolásának nyoma sem található.

Ha a költő Alhuta'ia, a philologus Abu Hätim Sigištani s Sa'üd ibn Mansür ibn Kammunas és Muhammed ibn Toumert philosophusok elsősorban istenáldotta philologiai készségéről s minuciozus gondosságáról tesznek tanúságot, még inkább kell, hogy csodálatba ejtsenek mindenkit a Vorlesungen über den Islam, a melyek az iszlám egész szellemvilágát vázolják hatalmas és mégis finoman rajzolt vonásokkal.

Ez el nem nagyolt nagyság, a gondosan csiszolt részletekből összeállott monumentalitás jellemzi még fokozottabb mértékben élete főművét a Muhammedanische Studient, a melyekben a muszlim hagyományt tartalmazó hadith-irodalom irdatlan rengetegét tette járhatóvá a nyugat számára, megfellebbezhetetlen biztossággal mutatva ki az iszlám első szakában dúlt politikai és vallásos küzdelmek hatását e hagyomány fejlődésére. E művének

minden előnyében osztozik az ugyane küzdelmek csapadékát a Korán-exegesisben, a talszirban nyomozó, s mintegy kiegészítésképpen írt utolsó nagy munkája a Richtungen der islamischen Koranauslegung, a mely hetvenegyedik születésnapján jelent meg Hollandiában s mindennél beszédesebb bizonyossága az ősz tudós csodálatos szellemi frissiségének. Jórészt ez összefoglaló műveinek a részletekben való elmélyítése és belső továbbépítése az arab pogányságot és az iszlám korát egyaránt felölelő mintegy félezer műve az ethnographia, irodalomtörténet, jog, dogmatika, vallástörténet, nyelvészet, kultúrtörténet, philosophia, politikai történet és földrajz köréből: mindannyia egy-egy gondosan köszörült különböző nagyságú és fényű drágakő a homlokát ékítő koronán.

A talentumaival hűségesen sáfárkodó szorgalmát Isten gyönyörű eredményekkel áldotta s az egyetemes tudós világ folytonos elismeréssel hálálta meg. Attól kezdve, hogy Eötvös József a székesfehérvári születésű tehetséges zsidófiút tanulmányai folytatása céljából a nyugati egyetemekre küldte s Akadémiánk a fiatal tudóst huszonegy éves korában tagjai közé számlálta egészen addig, hogy halála hírére Indiától Amerikáig és Svédországtól Egyiptomig valamennyi tudós akadémia és keleti társaság gyászlobogót tűzött s hódolatát küldte az elköltözött mester után. minden lépését a legnagyobb és legelőkelőbb nyilvánosság kísérte feszült várakozással és teljesítményei nyilvántartásával.

Az állandó ünneplést, a melyben része volt, megmagyarázzák a rendkívüli tudományos eredmények, a melyekkel a világot gazdagabbá tette, a szerető rajongásból azonban, a melylyel a legkülönbözőbb fajú, nyelvű és vallású tanítványai és kortársai környezték, a tudománya mögött és fölött sugárzó emberi mivolta tükröződik vissza.

Futólagos ismerősei szemében megfejthetetlennek látszó egyénisége csodálatraméltó erejét és lebilincselő varázsát végső fokon kétségtelenül a lelke titokzatos mélyeiből fakadó, veleszületett vallásos érzésének köszönhetette, a mely nemcsak studiuma megválasztására volt döntő befolyással, hanem tanulmányai során egyre tudatosabbá nemesedve át meg átította minden gondolatát s elhatározó befolyással irányította szavait és cselekedeteit. Az ószövetség prófétáihoz hasonlatosan mindent Istenére vonatkoztatva, mindent Belőle merítve az élet legapróbb követeléseit is megbecsülhetetlenül fontosaknak tekintette s a legterheesebbek-

nek is készséges szívvel vetette alá magát abban a tudatban, hogy Teremtője akaratát hajtja végre.

DÁVID ANTAL.

Szegedy Rezső. †

(Síd 1873 ápr. 13—Budapest 1922 máj. 9.)

Egy tisztos becsületos munkában eltöltött életnek még nem hanyatló korában ragadta őt el szinte váratlanul a halál. A kik gyakrabban találkoztunk vele, már pár éve láttuk szervezetének lassú romlását, de az elválás küszöbön állására alig pár héttel halála előtt riadtunk rá. Ő maga utolsó perczéig bizott állapota jobbra fordultában és szövögette tudományos törekvései további terveit.

Élete zökkenők nélkül szelid egyszerűségben folyt le. Előbb Pécssett, majd a fővárosban középiskolai tanár, végül a budapesti egyetem horvát tanára. Kezdetben magyar irodalomtörténésznek indult, harminczadik évén túl adja magát a horvát és szerb irodalomra s nem kis önmegtagadással családos korában lesz újra egyetemi hallgató. Beiratkozik a zágrábi egyetemre, hogy hiányzó szlavisztikai képzettségét pótolja és megszerezze a jártasságot a horvát és a szerb philológiában. Margalits Ede nyugdíjba vonulása megnyitja számára a budapesti egyetem horvát katedráját, melyet nagy buzgalommal lát el. Hogy hatása kisebb volt szorgalmánál, annak oka elsősorban nem benne keresendő, hanem abban a hazánkra nézve végzetes magyar világszemléletben, melyet a nyugati mozgalmak minden rezgése melegen érdekelt s a mely beleveszve a nyugati kultúra fénykörébe nem vett tudomást a körülöttünk s velünk együtt élő kis közép-európai nemzetek ránk nézve, a mint a következmények mutatják, sokkal fontosabb törekvéseiről.

Szegedy délszláv tanulmányai között találunk horvát irodalomtörténeteket, nyelvészetiakat és kisebb történetieket. Mindegyik értékes adalékokat szolgáltat a magyar-horvát kulturális érintkezések történetéhez, de az ő igazi világa nem ez volt, hanem a szerb hősköltészet magyar elemeinek nyomozása. E tekintetben működése korszakalkotó. Székács József fordításai tették a magyar közönség számára először hozzá férhetőkké a szerb népköltészetet, melynek értékét Vuk gyűjteményeinek megjelenése után Európaszerte azonnal felismerték. Margalits Székács nyomain a szerb hősköltészet ismeretét a magyar tudomány számára

kibővítette. Hogy ez a költészet a magyarságra nézve külön jelentőséggel bír, hogy e költemények a középkori magyar-szerb érintkezések és kölcsönhatások kútfőszerű documentumai, ennek észrevése s az Ethnographia számos cikkében való kifejtése Szegedy érdeme. Szegedy nem volt az a tudós, a ki az emberi gondolatnak új mezőket nyit meg, de komoly és képzett philologus volt, meleg érdeklődéssel eltelve a délszláv nemzetek és a magyar nemzet multja iránt és megáldva a népköltészet szépségeit megértő költői érzéssel. Neki lelki gyönyörűség volt az elinélyedés a szerb népköltészetbe s a való élettel alig törődő tudós naivitásával tudott örülni a szerb népdalokból kihalászható magyar motívumok gyöngyszemei összefűzésének. A szerb népköltészet világába, talán egyetlen nem szerb származású tudós sem élte bele annyira magát, mint Szegedy. Ennek köszönhető az, hogy ő a vérbéli philologus, a tárgyalásaiba vont szerb hősdalokat, a mennyiben még nem voltak magyarra fordítva, rendszeren lefordította s a népköltészet remekeit hasonlíthatatlanul szebben, népiesebben, költőiebben adta vissza magyarul, mint bárki más irodalmunkban. A költői átérzés és beleélés a szakavatott philologus biztos kritikája mellett teszik Szegedy tanulmányait mintaszerűekké.

Szegedy Rezső tudományos emlékét ezek a tanulmányok megfogják őrizni az utókor számára. Nekünk azonban, a kik kortársai, barátai és tisztelői voltunk, felejthetetlenül megmarad emlékezetünkben szerény, kedves, szolgálatkész egyénisége is. Szegedy azon ritka emberek közé tartozott, a kiknek nincsenek ellenségei. Oderint, dum metuant... mondhatja erre a nála erősebb egyéniség, de hogy a minden szavából áradó szívjótság is nagy emberi érték, azt érezte mindenki, a ki hozzá közelebb állott.

BAJZA JÓZSEF.

Ernest Lavisse. †

Az újabb francia történetírás kiváló képviselőjét vesztette el E. Lavisseban, ki folyó évi augusztus hó 18-án hunyt el közel nyolczvan éves korában. Fényes pályát futott meg; a császárság alatt miniszter volt, az összeomlás után azonban a tudománynak és az oktatásnak szentelte életét. Mint kiváló pädagogus részt vett a francia felsőbb oktatás újjászervezésének munkálataiban. A párisi egyetemen előbb Fustel de Coulanges örökébe

lépett, majd 1888-ban az újkori történelem tanárának nevezték ki s évtizedeken keresztül tanított, mint nagyrabecsült tudós, tanítványai szeretetétől övezve. Munkássága nagy részét a porosz történelem kutatásának szentelte. Egymásután jelentek meg e tárgyú művei: *La marche de Brandenbourg sous la dynastie ascanienne*, *Études sur l'histoire de Prusse, Trois empereurs d'Allemagne*, *Guillaume I-er, Frédéric III., Guillaume II., La jeunesse du Grand Frédéric* stb. Hazánkban főleg mint két nagy összefoglaló mű szerkesztőjét ismerték: Rambaudval együtt szerkesztette a *Histoire générale*-t, majd ugyancsak az ő szerkesztésében jelent meg a monumentális *Histoire de France*. iii.

**Michael Tangl. † — Julius v. Pflugk-Hartung. † —
Gustav Winter. †**

Két berlini tudós, Tanglnak és Pflugk-Hartungnak neve fogalomná vált már mindenki előtt, a ki csak kezdő fokon is foglalkozik a középkori írásos emlékek felhasználásának módszerével. Tangl oktató célra készült facsimile kiadványait nemcsak az egyetemek padjain ismerik, hanem tudományos szakmunkák is segítségül veszik szinte világszerte; Pflugk-Hartung gazdag gyűjteményes kiadványa a pápai oklevelek képmásaival egyedül adnak lehetőséget arra, hogy a középkor legnagyobb szabású levelező fórumának, a pápai kancelláriának termékeivel külsőre is megismerkedhessünk, eredeti anyag hiányában is.

Az eredeti emlékekkel dolgoztak mindketten s publicatívai, kritikával megbízható forrásokká tették azok nagy tömegét. Kettejük közül kétségtelen Tangl volt a kimagaslóbb, rendszerebb tudományos egyéniség, vezető embere az újabb német forráskiadó és bíráló tevékenységnek. Munkái a tyrói jegyekről, a pápai kancellária ügymenetének részleteiről, egyes német oklevéladó fórumokról, az osztrák *Privilegium minus*ról, iskolát teremtettek.

A tudományos szakirodalom, mely lépten-nyomon kénytelen munkáikat idézni s azok segítségéhez nyúlni, sokáig fenn fogja tartani emléküket.

A bécsi Staatsarchiv volt igazgatójának, Gustav Winternek halála is az utolsó idők tudományos veszteségeihez tartozik.

Munkái és kiadványai az alsó-ausztriai Weisthümer-ről, osztrák városi jogokról és urbariumokról elsősorban a jogtörténetet

érdeklik. A levéltári politika terén is jelentős átalakulások fűződnek működéséhez. Emlékezetes és nagyhatású volt fellépése, melylyel a levéltári anyag rendezését illetőleg a proveniencia elve mellett foglalt állást, ellentétben azokkal, a kik az iratokat eredeti összefüggésükből kiválasztva idő vagy tartalom szerint kívánták rendezni. Winter munkájának eredménye a bécsi Staatsarchivnak mai új palotájában való felállítása is.

—jn—